

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'ÂN'IN KRONOLOJİK YAKLAŞIMLA TEFSİRİ
MESELESİ

Nisa Derya DEMİR

Danışman
Prof. Dr. Ömer DUMLU

İZMİR-2015

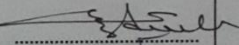
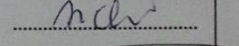
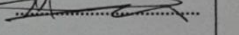
YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2013801715

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : NİSA DERYA DEMİR
Tez Başlığı : Kur'an'ın Kronolojik Yaklaşımına Tefsiri Meselesi

Savunma Tarihi : 03.09.2015
Danışmanı : Prof.Dr.Ömer DURLU

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Ömer DURLU	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Mustafa ÖZEL	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Mehmet ÇİÇEK	KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği (X)
Oy Çokluğu ()

NİSA DERYA DEMİR tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Kur'an'ın Kronolojik Yaklaşımına Tefsiri Meselesi" başlıklı Tezi (X) / Projesi () kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Kur’ân’ın Kronolojik Yaklaşımla Tefsiri Meselesi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

07/09/2015

Nisa Derya DEMİR

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Kur’ân’ın Kronolojik Yaklaşımla Tefsiri Meselesi
Nisa Derya DEMİR

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Programı

Bu tezde İslam ve Batı dünyasında Kur’ân üzerine kronolojik yaklaşımla yapılan çalışmaları küllî bir şekilde incelemek, böylece bu çalışmaların hedeflerini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, sahabe döneminde nüzûl tertibine bakış açısı, mushaf tertibinin oluşumu, Batı’da Kur’ân kronolojisine dair yapılan çalışmalar, son dönemde İslam dünyasında Kur’ân sûrelerinin kronolojisine dair yapılan çalışmalar ele alınacaktır.

İkinci bölümde, İslâmî gelenekte sûrelerin nüzûl tertibi ve zamanına ne şekilde yer verildiği incelenecektir. Kronolojik yaklaşımın Kur’ân’a uygulanma sürecinin ortaya çıkışı, kronolojik tefsirin örnekleri, bu tefsirlerde nüzûl tertibinin niçin tercih edildiğine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Nüzûl Tertibi, Mushaf Tertibi, Sahabe Mushafları, Kronolojik Yaklaşım, Kronolojik Tefsir.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Issue of Chronological Approach to the Commentary of Quran

Nisa Derya DEMİR

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Islamic Sciences

Tafsir Program

One of the aims is to research studies about Quran that are based upon chronological approach in Islamic and Western world. In this way, we understand these studies' targets.

This dissertation consists of two main chapters. In the first chapter, we deal with companions', Muslims' and orientalist's approach to the revelation arrangement, process of Mushaf's arrangement, studies about the Order of Nuzul in Islamic and Western world in twentieth and twenty first centuries.

In the second chapter, we examine how chronological approach to the surahs has been in early Islamic studies. Examples of chronological tafsirs are analyzed. We examine why exegetes chose this method.

Keywords: the Order of Nuzul, the Order of Mushaf, Companions' Mushafs, Chronological Approach, Chronological Order in Tafsir.

KUR'ÂN'IN KRONOLOJİK YAKLAŞIMLA TEFSİRİ MESELESİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
EKLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN NÜZÜL TERTİBİNE GÖRE ELE ALINMASI

1.1. SÛRELERİN SAYISI VE TERTİBİ	4
1.1.1. Sûre Sayısı	4
1.1.2. Sûre Tertibi	5
1.2. KRONOLOJİ AÇISINDAN SAHABE MUSHAF LARI	7
1.2.1. Abdullah b. Mes'ûd	9
1.2.2. Übey b. Kâ'b	11
1.2.3. Ali b. Ebî Tâlib	13
1.2.4. Abdullah b. Abbâs	19
1.2.5. Nu'man b. Beşîr	22
1.2.6. Osman b. Affân	23
1.3. BATILILARA GÖRE SÛRELERİN KRONOLOJİSİ	27
1.3.1. Gustav Weil	28
1.3.2. Sir William Muir	29
1.3.3. Theodor Nöldeke	32
1.3.4. Edward Henry Palmer	36
1.3.5. Hubert Grimme	39
1.3.6. Hartwig Hirschfeld	41
1.3.7. John Medows Rodwell	44
1.3.8. Richard Bell	46

1.3.9. Régis Blachere	48
1.3.10. Rudi Paret	51
1.3.11. Montgomery Watt	54
1.4. SON DÖNEMDE MÜSLÜMAN ARAŞTIRMACILARIN NÜZÛL TERTİBİNİ TESPİTE YÖNELİK ÇALIŞMALARI	59
1.4.1. Abdülmüteal es-Saîdî	59
1.4.2. Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî	62
1.4.3. Mehdi Bâzergan	67
1.4.4. Yaşar Nuri Öztürk	72
1.4.5. Mustafa İslamoğlu	73
1.4.6. Esra Gözeler	78
1.5. GENEL DEĞERLENDİRME	79

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN NÜZÛL SIRASINA GÖRE TEFSİR EDİLMESİ

2.1. İSLÂMÎ GELENEKTE SÛRELERİN NÜZÛL ZAMANI	83
2.1.1. Tefsir Müellefatı	84
2.1.1.1. Mukâtil b. Süleyman ve Tefsiri	85
2.1.1.2. Yahya b. Sellâm ve Tefsiri	86
2.1.1.3. Semerkandî ve Bahru'l-Ulûm Adlı Tefsiri	86
2.1.1.4. Sa'lebî ve Keşfu'l-Beyan Adlı Tefsiri	88
2.1.1.5. Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri	90
2.1.1.6. İbn Atıyye ve el-Muharrarü'l-Vecîz Adlı Tefsiri	93
2.1.1.7. İbnü'l-Cevzî ve Zâdü'l-Mesîr Adlı Tefsiri	95
2.1.1.8. Kurtubî ve el-Câmiu li Ahkâmî'l-Kur'ân Adlı Tefsiri	99
2.1.1.9. İbn Cüzey ve et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl Adlı Tefsiri	103
2.1.1.10. İbn Kesir ve Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm Adlı Eseri	104
2.1.1.11. Nisâbûrî ve Garâibu'l-Kur'ân Adlı Tefsiri	105
2.1.1.12. Tefsirler Hakkında Genel Değerlendirme	106
2.1.2. Kur'ân İlimleri	108
2.1.2.1. Mekkî-Medenî	109
2.1.2.2. Evvelü mâ Nezel ve Ahiru mâ Nezel	116
2.1.3. Kur'ân Tarihi	117

2.1.4. Hadisler	120
2.1.5. Siyer ve Megâzi Kitapları	121
2.2. KRONOLOJİK TEFSİRLER	124
2.2.1. İzzet Derveze ve et-Tefsiru'l-Hadis Adlı Eseri	124
2.2.2. Molla Huveyş ed-Deyrezûrî ve Beyânu'l-Meânî Adlı Tefsiri	130
2.2.3. Habenneke el-Meydânî ve Meâricü't-Tefekkür Adlı Tefsiri	132
2.2.4. Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmu'l-Kur'ân Adlı Tefsiri	135
2.2.5. Zeki Duman ve Beyanu'l-Hak Adlı Tefsiri	140
2.2.6. Hakkı Yılmaz ve Tebyînu'l-Kur'ân Adlı Tefsiri	144
2.2.7. Angelika Neuwirth	146
SONUÇ	148
KAYNAKÇA	152
EKLER	

KISALTMALAR

AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	bin (oğlu)
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
D.E.Ü.	Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
Hız	Hazreti
ö.	Ölüm
s.	Sayfa No
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	Sayfadan Sayfaya
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	Tarih Yok
y.y.	Yayın Yeri Yok

EKLER LİSTESİ

EK 1: Abdullah b. Mes'ûd'un Mushaf Tertibi	ek s.1
EK 2: Übey b. K'âb'ın Mushaf Tertibi	ek s.2
EK 3: Ali b. Ebî Tâlib'in Nüzûl Tertibi	ek s.4
EK 4: Ali b. Ebî Tâlib'in Mushaf Tertibi	ek s.5
EK 5: Abdullah b. Abbâs'ın Mushaf Tertibi	ek s.6
EK 6: Abdullah b. Abbâs'ın Mushaf Tertibi	ek s.7
EK 7: Gustav Weil Nüzûl Tertibi	ek s.8
EK 8: Sir William Muir Nüzûl Tertibi	ek s.9
EK 9: Theodor Nöldeke Nüzûl Tertibi	ek s.10
EK 10: Hubert Grimme Nüzûl Tertibi	ek s.11
EK 11: Hartwig Hirschfeld Nüzûl Tertibi	ek s.13
EK 12: J. M. Rodwell Nüzul Tertibi	ek s.15
EK 13: Richard Bell Nüzûl Tertibi	ek s.16
EK 14: Regis Blachere Nüzûl Tertibi	ek s.21
EK 15: William Montgamery Watt Nüzûl Tertibi	ek s.22
EK 16: Abdülmüteâl es-Saîdî Nüzul Tertibi	ek s.23
EK 17: Mevdudi Nüzûl Tertibi	ek s.24
EK 18: Mehdi Bazergan Nüzûl Tertibi	ek s.25
EK 19: Yaşar Nuri Öztürk Nüzûl Tertibi	ek s.26
EK 20: Mustafa İslamoğlu Nüzûl Tertibi	ek s.27
EK 21: Mukâtil b. Süleyman ve Tefsiri	ek s.28
EK 22: Semerkandî ve Bahru'l-Ulûm Adlı Tefsiri	ek s.30
EK 23: Sa'lebî ve Keşfu'l-Beyan adlı Tefsiri	ek s.31
EK 24: Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri	ek s.32
EK 25: İbn Atıyye ve el-Muharrarü'l-Vecîz Adlı Tefsiri	ek s.33
EK 26: İbnü'l-Cevzî ve Zâdü'l-Mesîr Adlı Tefsiri	ek s.34
EK 27: Kurtubî ve el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân Adlı Tefsiri	ek s.35
EK 28: İbn Cüzey ve et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl Adlı Tefsiri	ek s.36
EK 29: İbn Kesir ve Tefsiru'l-Kur'ân'il-Azîm Adlı Eseri	ek s. 37
EK 30: Nisâbü'rî ve Garâibu'l-Kur'ân Adlı Tefsiri	ek s. 38

EK 31: Muhammed İzzet Derveze, Molla Huveyş ed-Deyrezuri, Habenneke el-Meydânî ve Hakkı Yılmaz’ın Kullandığı Hattat Kadırgalı Mushafı’nın Nüzûl Tertibi	ek s.39
EK 32: Muhammed Âbid el-Câbirî’nin Nüzûl Tertibi	ek s.40
EK 33: Zeki Duman’ın Nüzûl Tertibi	ek s.41

GİRİŞ

Temelinde Müslümanların tasnifi olan hicret merkezli Mekkî-Medenî ayrımını esas alarak, sûreleri nüzûl tertibine göre yeniden sıralama 19. yüzyılda müsteşriklerin eserlerinde kronolojik yaklaşımla sûrelerin tertibi ismiyle yapılmaktadır. Müsteşriklerin çalışmalarının farklılığı Mekke dönemini kendi içerisinde çeşitli periyotlara ayırması ve bazılarında Medine dönemi için de bu periyotların kullanılmasıdır.

Çalışmamızın ilk bölümünde öncelikle sûre tertibi meselesini, sonra sahabe mushaflarının tertiplerine dair rivayetleri inceleyeceğiz. Sahâbe mushaflarından Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b'ın nüzûl sırasını değil, zahiren sûrelerin uzunluklarını temel alan mushaf tertiplerinin olduğunu görmekteyiz. Yalnızca Ali b. Ebî Tâlib ve öğrencisi Abdullah b. Abbâs'a atfedilen mushafların nüzûl sırasına göre bir dizimi vardır. Hatta Abdullah b. Abbâs'ın kronolojik mushaf tertibini eksiksiz olarak farklı ravilerden naklen farklı kaynaklarda bulmaktayız.¹

Ayrıca bu çalışmada, Batılı araştırmacıların Kur'ân sûrelerinin kronolojisi üzerine yaptığı çalışmalara ve sûreleri nüzûl tertibine göre sıraladıkları listelere yer vereceğiz.

Theodor Nöldeke sûrelerin kronolojik sıraya göre tertibi meselesinde Batı'da en etkili isim olduğu gibi, çalışması İslam dünyasında da yankı bulmuştur. O, nüzûl sıralamasında sûreleri esas alırken, bir diğer araştırmacı Hartwig Hirschfeld nüzûl sıralamasında âyet gruplarının esas alınmasının daha doğru olacağı, zira Kur'ân'ın çoğunlukla âyet grupları şeklinde indirildiği tezini ortaya atmıştır. Ancak bu teklifinde ve çalışmasında Nöldeke'ninki kadar başarılı olamamıştır.

Batılı araştırmacılardan sonra 20. yüzyılda İslâm dünyasında kronolojik tefsirler haricinde bu metodun nasıl kullanıldığına dikkat çekeceğiz.

İkinci bölümde İslâmî gelenekte sûrelerin nüzûl zamanı ve nüzûl tertiplerinin ne şekilde incelendiğine örnekler üzerinden yer vereceğiz. İslâmî gelenekte

¹ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, **Mefâtîhu'l-Esrâr Mesâbîhu'l-Ebrâr**, 1. Baskı, Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Türâs, Tahran, 2008, ss. 19-23; Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaleddin es-Suyûtî, **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, Kahire, 1394/1974, Cilt: 1, ss. 42-43.

tefsirlerde sûrelerin nüzûl zamanına ve müstesnâ âyetlerden² nasıl bahsedildiğine dair bilgiler aktaracağız. Ulûmu'l-Kur'ân çalışmalarında ise Mekkî-Medenî'ye, bu başlık altında neshe dair yazılan eserlerde nüzul zamanının işlenişine, ilk ve son nâzil olan vahiy konularında sûrelerin zamanlarına değineceğiz. Ayrıca Kur'ân tarihi eserlerinde nüzûl tertiplerinin nasıl yer aldığına; hadis, siyer ve megâzî kaynaklarındaki sûre ve âyetlerin nüzûl zamanlarına işaret eden bilgilere dair örnekler sunacağız.

Nüzûl tertibine göre yazılmış eserlere “kronolojik tefsirler” ismiyle yer vereceğiz. Zira bu tefsirlerde yöntem olarak Batılıların sûreleri nüzûl sırasına göre yeniden tertip etme düşüncesinden yola çıkan kronolojik yaklaşım benimsenmektedir. Kavramsal olarak “nüzûl sırasına göre yazılmış tefsirler” yerine “kronolojik tefsirler” demeyi tercih edeceğiz. Kur'ân'ı kronolojik olarak okuma yöntemiyle bağlamından kopuk olmayan, siyak-sıbak ilişkisini ve mana bütünlüğünü göz önünde bulunduran bir tefsirin ortaya konulmak istendiği ilgili müfessirlerimizce iddia edilmektedir. Yani Kur'ân'ı kendi tarihi içerisinde okumadan, günümüzde Kur'ân'ı yanlış anlamaktan kurtulamayacağımız gibi bir problem zihinlerde yer almakta ve çalışmalar bu problemi çözmeye odaklanmaktadır.

Batılıların Kur'ân'ın menşeyini bulmaya yönelik bir yöntem olarak belirlediği vahyin kronolojisini çıkarma girişimi; İslâm dünyasına, İslâm tarihi ile Kur'ân tarihini anlama, vahyi indirildiği zaman ve olay ışığında daha iyi anlama, ve günümüz insanına vahiy sürecini tadrîcen öğretip ashabın gelişimini sağlayan süreci yeniden başlatarak, Müslümanları daha iyiye yönlendirme isteğine dönüşmüştür.

Hız. Ali ve Abdullah b. Abbâs'ın mushaflarının varlığına dair rivayetler kronolojik çalışmalarda Müslümanlara kaynak teşkil etmesinin yanı sıra, cesaret de vermiş olmalıdır. Ayrıca muhtelif kaynaklarda yer alan, sûrelerin Mekkî-Medenî oluşlarına dair bilgiler, ilk veya son nâzil olan vahiy veya sûre bilgisi, âyetlerin

² “Müstesnâ âyetler” ifadesini, hem Mekkî sûreler içerisinde yer alan Medenî âyetler, hem de Medenî sûreler içerisinde yer aldığı rivayet edilen Mekkî âyetler için kullanacağız. Mekkî sûreler içerisinde Medenî âyetlerin olması muhtemeldir. Ancak Medenî sûrelerde bulunan Mekkî âyetlerle ilgili rivayetlere baktığımızda, bunların, çoğunlukla hicret değil, mekân esas alınarak yapılan rivayetler olduğunu görmekteyiz. bkz. ss. 116-117.

direkt işaret ettiği ve siyer-tarih kitaplarında yer alan tarihi herkesçe malum olaylar, sûrelerin üslûp ve muhtevâsı da çalışmalara zemin hazırlamada yardımcı olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN NÜZÛL TERTİBİNE GÖRE ELE ALINMASI

1.1. SÛRELERİN SAYISI VE TERTİBİ

Sahabenin mushaf tertiplerini incelemeyen önce Kur'ân'ın tertibinin ne yönden farklılık arzettiği sorusunu cevaplamak önemlidir. “Mushaf tertibi” Hz. Osman döneminde son şeklini alan, o günden günümüze geldiği şekliyle Kur'ân tertibine verilen addır. Bu tertip Fâtiha sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile biten 114 sûreyi kapsamaktadır. Ancak sahabe mushafları dendiğinde rivayetlerden anladığımız kadarıyla tertiplerinde çeşitlilik mevcuttur. Yani “Mushaf tertibinden” farklıdır. Bu çeşitliliğin ise sûrelerin tertibinde olup âyetlerin tertibinin aynı olduğu konusunda rivayetler birleşmektedir. Zira âyet tertibinin tevkiî olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle sahabe mushaflarında dikkat edeceğimiz nokta, sûrelerin tertipleri olacaktır. Sahabenin Mushaf tertibine geçmeden önce sûre sayısı ve sûre tertibi konusundaki görüşlere değinmek, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1.1.1. Sûre Sayısı

Âlimlerin çoğunluğuna göre Kur'ân'da 114 sûre vardır. Sadece bazı âlimler³ 8/Enfâl ve 9/Berâe sûrelerini bir tek sûre kabul ederek sûre sayısını 113 olarak zikretmektedir.⁴ Bu âlimlere göre 8/Enfâl ve 9/Berâe sûrelerinin tek sûre sayılmasının sebebi, iki sûre arasına besmelenin yazılmamış olmasıdır.

İbn Mes'ûd'un mushafında 113/Felak ve 114/Nâs sûreleri yazılı olmadığı için 112, Übey b. Kâ'b'ın mushafının sonunda ise Hafr ve Hal' (خلع حفر)⁵ adlı iki dua

³ Suyûtî'nin ifadesi bu şekilde olup hangi âlimler olduğunu açıkça zikretmez.

⁴ es-Suyûtî, **el-İtkân**, Cilt: 1, s. 225; Muhammed Salim Muhaysin, **Târîhu'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Davetü'l-Hak, Medine, 1406, s. 64.

⁵ Bu iki duanın isimlendirilmesinde de farklılıklar vardır. Hal' adı verilen dua da görmediğimiz farklılık burada Hafr diye geçen duada mevcuttur. Bu duaya Hafd şeklinde isim verildiğini görmekteyiz. İbnü'n-Nedîm'in Übey b. K'âb'ın nüzul tertibini verirken bu dua için خلع şeklinde bir isim kullandığını da görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûtî, **el-İtkân**, Cilt: 1, s. 226.

yer aldığı için toplam sûre sayısının 116 olduğu zikredilmektedir.⁶ Başka bir rivayete göre ise Übey b. Kâ'b'ın mushafında 105/Fîl ve 106/Kureyş sûresi bir tek sûre olduğu için sûre sayısı yüz on beştir.⁷ Übey b. Kâ'b'ın mushafında yer alan Hafr ve Hal' sûrelerinin, dua kabilinden, sûrelerin sonuna yerleştirilmiş olması muhtemeldir. Zira bunların sûre olduğu kabul edilseydi, muhakkak mushafa alınırdı, ancak böyle bir ekleme, ne Hz. Ebû Bekir ne Hz. Osman döneminde yapılmıştır. Bunun dışında, bu rivayetlerdeki sûre sayısının, ileride zikredeceğimiz sûre listelerine göre daha fazla olduğuna dikkat çekmek yerinde olacaktır.

Âyetlerin sayısı konusunda ise ekoller arasında bazı farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Ancak buradaki farklılık, sadece sayılarda ve âyetleri numaralandırma konusunda olup, içerikle ilgili herhangi bir farklılık söz konusu olmamıştır. Âyet tertibinde ise farklılık ve ihtilaf olmamıştır. Hâris b. Huzeyme'nin Hz. Osman'a Berâe sûresi son iki âyetle gelerek, bunları Resûl'den (s.a.v) duyduğuna şahitlik ettiğinde, Hz. Osman'ın "eğer bunlar üç âyet olsaydı bunu bir sûre yapıp Kur'ân'ın sonuna koyardım" şeklindeki rivayet, sûre tertibinin ictihadi olduğuna delil olarak kullanılmıştır. Ancak İbn Hacer (ö. 852/1449) bu rivayet dışında âyetlerin ictihâtla dizildiğine delalet eden başka bir rivayet bulunmadığını, diğer rivayetlerin ise âyetlerin tevkîfî olmasından başka bir anlama işaret etmediğini ifade eder.⁸

1.1.2. Sûre Tertibi

Sûre diziminin ictihâdî mi tevkîfî mi olduğu konusunda sonuçlanamayan bir görüş ayrılığı vardır. Âlimlerin çoğunluğu, sûre tertibinin ictihâdî olduğunu benimsemiştir. İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Kâdî Ebû Bekir el-Bâkillânî (ö. 403/1013) bu görüşü savunanlar arasındadır. Ancak Ebû Bekir el-Enbârî (ö. 328/940) ve Tâcu'l-Kurrâ el-Kirmânî (ö. 500/1106) gibi bazı âlimler, sûrelerin

⁶ Cemalüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, **Fünûnu'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Beşâir, Beyrut, 1408/1987, (Fünûnu'l-Efnân), s. 235; Suyûtî, **el-İtkân**, Cilt: 1, s. 226.

⁷ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, **Miftâhu's-Saade ve Mesâbihü's-Seyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, Cilt: 2, s. 358; İbn Aşur, **Tefsiru et-Tahrir ve't-Tenvir**, ed-Dâru't-Tunusiyye, Tunus, 1984, Cilt: 1, s. 85.

⁸ İbn Hacer el-Askalânî, **Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buharî**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379, Cilt: 9, s. 15.

tertibinin tevkîfi olduğunu desteklemek amacıyla Kur’ân’ın önce dünya semasına toptan indirildiğini veya Levh-i Mahfûz’a aynen böyle indirildiği şeklinde iki farklı görüş benimsemişlerdir.⁹

Suyûti’ye göre Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066), 8/Enfâl ve 9/Berâe sûreleri hariç, sûre ve âyet tertibinin Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde yapıldığını söylemektedir.¹⁰ el-Beyhakî’nin delili ise Hz. Osman’ın, Rasulullah’ın 8/Enfâl ve 9/Berâe sûrelerinin tek sûre mi farklı sûreler mi olduğunu belirtmeden vefat ettiği, kendisinin de konu benzerliklerinden dolayı onları ard arda, ancak arasına besmele koymaksızın sıraladığına dair rivayettir.¹¹ İbn Atıyye (ö. 541/1147) gibi, sûrelerin çoğunun -Seb’u’t-Tivâl, Havâmim, Mufassallar gibi- Hz. Muhammed (s.a.v) hayattayken belirlendiğini, kalan bazı sûrelerin ise kendisinden sonra yapılmış olabileceğini söyleyen âlimler de olmuştur.¹²

Kâsım b. Sellâm, sûre tertibinin Hz. Peygamber tarafından yapıldığına dair iki rivayet zikretmektedir. Bunlardan biri, “Rasulullah bir sûre nâzil olduğunda, vahiy kâtiplerini çağırır ve ‘Bu sûreyi içinde şu şu konuların zikredildiği yere koy’ derdi”¹³ şeklindeki rivayettir. Diğer rivayette ise şu olayı nakleder: “İbn Abbâs, Hz. Osman’a niçin mesânî’den¹⁴ olan 8/Enfal sûresinden sonra, miûndan¹⁵ olan 9/Berâe sûresini yerleştirip aralarına besmele koymadığını sordu. Bunun üzerine Hz. Osman, “Rasulullah bir sûre nâzil olduğunda, vahiy kâtiplerini çağırır ve ‘Bu sûreyi içinde şu şu konuların zikredildiği yere koy’ derdi. 9/Berâe Kur’ân’ın son indirilen sûrelerinden, 8/Enfal ise Medine’de ilk indirilenlerdendi. Bu iki sûrenin kıssaları birbirine benziyordu, bu nedenle birbirlerinin devamı olduğunu düşündüm. Rasulullah ise bununla ilgili bir açıklama yapmadan vefat etti. Bunun için ben de

⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **el-Câmiu’l-Ahkâmî’l-Kur’ân**, Dâru’l-Kütübi’l-Misriyye, Kahire, 1384/1964, Cilt: 1, s. 60; es-Suyûtî, **el-İtkân**, Cilt: 1, ss. 216-217.

¹⁰ es-Suyûtî, **el-İtkân**, Cilt: 1, s. 217.

¹¹ Ebû Bekr Abdullah İbn Ebî Davud Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, **Kitâbu’l-Mesâhif**, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2011, s. 39.

¹² Kadı Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endülisî İbn Atıyye, **el-Muharrarü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz**, 1. Baskı, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Lübnan, 2001, Cilt: 1, s. 50.

¹³ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellam b. Abdillâh el-Herevî el-Bağdadî, **Fezâilü’l-Kur’ân li’l-Kâsım b. Sellâm**, Dâru İbn Kesir, Dimeşk-Beyrut, 1415/1995, s. 280; Nizameddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nisâbü’rî, **Garâibu’l-Kur’ân ve Rağâibu’l-Furkân**, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1416, s. 28.

¹⁴ Mesânî, kısa sûreler dışında, âyet sayısı 100’den az olan sûrelere verilen addır.

¹⁵ Miûn, Seb’u’t-Tivâl sûreleri hariç, âyet sayısı 100’den fazla olan sûreler için kullanılan isimdir.

iki sûreyi peş peşe koyup aralarına besmele yazmadım ve sebu't-tivâl'in oraya yerleştirdim.” diye cevap verdi.¹⁶

Sûre tertibinin nasıl belirlendiği meselesi uzun uzadıya tartışılmış ama başta da belirttiğimiz gibi sonuçsuz kalmıştır. Sûrelerin tertibinin ictihâdî olduğunu İbn Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b gibi sahabenin şahsî mushaflarına dayanarak savunanların delillerine karşılık, sûrelerin tertibinin tevkîfî olduğunu savunanlar, bu şahsî mushaflardaki farklı tertibin arza-i ahireden önce olduğunu belirterek arza-i ahîre ile sûre tertibinin de tevkîfî bir yapıya kavuştuğunu söylemektedirler.¹⁷

1.2. KRONOLOJİ AÇISINDAN SAHABE MUSHAF LARI

Literatürde mushaf, daha çok Hz. Osman döneminde yazılıp çoğaltılan Kur'ân nüshaları için kullanılmış, Hz. Ebû Bekir zamanında cem edilen Kur'ân metni ise suhuf olarak anılmıştır.¹⁸

Hz. Peygamber (s.a.v) hayatta iken sahabenin nâzil olan âyet ve sûreleri öğrenmek için özel nüshalar oluşturmaya gayret ettiklerinde şüphe yoktur. Bunlar arasında Übey b. Kâ'b ve Abdullah b. Mes'ûd'un mushafları epeyce meşhurdur. Bunlar Hz. Osman'ın resmi mushafından önce yazılmış nüshalardır.¹⁹ İbn Ebî Davud es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*'inde, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Ömer b. Hattâb, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr b. Âs, Aişe, Hafsa, Ümmü Seleme gibi sahabeye nisbet edilen mushaflardan bahsetmektedir. Sicistânî, tâbiûna atfedilen mushaflardan bahsetsede²⁰, bunların harf ve kıraat anlamında kullanıldığını tahmin etmekteyiz.²¹ Ancak sahabe için kullanılan mushaf kavramını harf ve kıraat anlamında değil, Kur'ân'dan yazılı metinler şeklinde anlamak daha isabetli görünmektedir.

¹⁶ Kâsım b. Sellâm, Cilt: 1, s. 285.

¹⁷ Muhaysin, s. 72.

¹⁸ Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah el-Ca'fi el-Buhârî, **el-Camiu'l-Müsnedi's-Sahihî'l-Muhtasari min Umûri Rasulillahi (sav) ve Sünenihi ve Eyyamihi, Sahihu'l-Buhari**, 1. Baskı, Daru Tavki'n-Necat, 1422, Suhuf, 4984, 4986, 4987; İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, Cilt: 9, s. 11.

¹⁹ Tayyar Altıkulaç, **Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif (San'a nüshası)**, IRCICA, Yemen Cumhûriyeti, Elma Basım, İstanbul, 2011, (Hz. Ali) s. 134.

²⁰ es-Sicistânî, ss. 11-98.

²¹ Muhammed b. İshak en-Nedim, **Kitabu'l-Fihrist**, Matbaatü'l-İstikame, Kahire, t.y., s. 60: اختلاف المصاحف hakkındaki müellefattan bahsederken, bunu kıraat anlamında kullandığı belli olmaktadır. İbnü'n-Nedîm, Ebû Davud es-Sicistânî'nin eserini de kıraate dair ihtilaflarla ilgili eserler arasında zikretmektedir.

İncelediğimiz, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Ali b. Ebî Tâlib, Nu'man b. Beşîr ve Abdullah b. Abbâs'ın mushaf tertiplerine dair listeler bunu desteklemektedir. Sahabe Mushaflarının tamamlanması büyük ihtimalle Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Hz. Osman'ın derlemesinden öncedir.

Hz. Ebû Bekir devrinde cem' faaliyetiyle, vahiy kâtiplerinin yazdığı dağınık haldeki âyet ve sûrelerin iki kapak arasında bir araya getirilmesi hedeflenmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında yazılmış olan metinler Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilirken iki şahit olmadan geçerli sayılmamıştır. Hz. Ömer ve Zeyd b. Sâbit mescidin kapısında oturup, iki şahit olmadan yazılı metni kabul etmemişlerdir.²² Kanaatimizce, Hz. Ebû Bekir döneminde farklı malzemelere yazılan vahiylerin tek bir malzeme üzerine yazıldığını söylemek mümkündür, zira Kur'ân metninin daha ulaşılabilir ve korunabilir olmasında bu durum önem arz etmektedir. Bununla birlikte Hz. Ebû Bekir'in cem' ettirdiği mushaf, resmî mushaf olarak değerlendirilmediği için farklı vecihlere ve lehçelere göre Kur'ân'ın yazım ve okutulmasına devam edilmiş, fetihlerle genişleyen sınırlarda yaşayan insanların kıraat farklılıklarından ötürü de karışıklıklar ortaya çıkmıştır.²³

Hz. Osman döneminde ise sûreler 1/Fâtiha ile başlayıp 114/Nâs ile bitecek şekilde sıraya konmuş; sûrelerin nüzûl sırasına göre tertibinden farklı olan bu düzenlemeye ise "mushaf tertibi" denilmiştir. İstinsah faaliyeti öncesinde, Übey b. Kâ'b mushafı Şam, İbn Mes'ûd mushafı Kufe, Mikdad b. Esved (ö. 33/666) mushafı Dimeşk, Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 42/662) mushafı ise Basra bölgesinde yaygınlık kazanmıştır.²⁴ Çünkü Hz. Ebû Bekir dönemindeki derleme faaliyeti âyet ve sûreleri bir araya toplamayı hedeflemekle birlikte, resmî mushaf hazırlama amacı taşımamaktaydı. İsmi geçen bölgelerde Kur'ân öğretimi ve yazımı bu kişisel mushaflar esas alınarak sürdürülmüştü. Ancak şahsî mushaflar arasındaki bazı farklılıklar, İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde farklı mushafların ve bu mushafları esas alan okuyuşların yaygınlık kazanmasına sebebiyet vermiştir. Şahsî mushaf farklılıkları, Hz. Peygamber'in yedi harf ruhsatı dolayısıyla sahabenin mushaflarını kendi kıraatlerine uygun şekilde yazmalarından kaynaklandığı gibi,

²² es-Sicistânî, ss. 12-13.

²³ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, **el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân**, 1. Baskı, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957, Cilt: 1, s. 235.

²⁴ İbn Hacer, Cilt: 9, s. 18.

âyetin tefsiri kabilinden bazı notları nüshalarına kaydetmelerinden de kaynaklanmıştır.²⁵ Hz. Osman, Huzeyfe b. el-Yeman'ın (ö. 36/656) endişesi ve teklifi neticesinde ihtilaflara son vermek amacıyla resmi bir nüsha oluşturmak için bir heyet kurmuş ve bu heyetin mushafı yalnızca Kureyş lehçesine göre yazıp çoğaltmasını ister. Bu heyet, yazdıklarında “tâbut” kelimesinden başka bir kelimedede ihtilaf etmemiştir.²⁶

Muhammed Ebû Leyle'ye göre, Hz. Osman'ın hizmeti, sadece sayfaları cem' etmesi değil, aynı zamanda kıraatleri de cem' etmesidir. Çünkü onun döneminde sınırlar önemli ölçüde genişlemiş, Müslümanların sayısının çoğalmasıyla lehçeler ve harfler ortaya çıkmış ve ayrıca bu meseleden dolayı ölümler onun zamanında olmuştur.²⁷

Bu başlık altında sahabe mushaflarında sûre tertibinin nasıl yapıldığı inceleneyecektir. Sahabe mushaflarından Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Übey b. Kâ'b (ö. 30/650), Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-688), Nu'man b. Beşîr (ö. 64/684) ve Osman b. Affân'ın (ö. 35/656) mushaflarındaki sûre tertipleri incelenecektir.

1.2.1. Abdullah b. Mes'ûd

Tam ismi, Abdullah b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb b. Hüzeyl b. Müdreke b. İlyas b. Mudar b. Nezar'dır. Fakir bir ailenin çocuğu olduğu için İslâmiyet'e girmeden önce pek tanınmayan Abdullah b. Mes'ûd'un, İslâmiyet'i ilk kabul edenlerden olduğu bilinmektedir. Rasulullah'tan sonra Mekke'de Kur'ân'ı açıktan okuyan ilk kişi Abdullah b. Mes'ûd olmuştur. Ayrıca bizzat Hz. Peygamber'den yetmiş küsur sûre öğrendiğini, kendisinden daha iyi Kur'ân'ı bilen olsa ona gideceğini ifade etmiştir.²⁸

Abdullah b. Mes'ûd'un Medine'ye hicreti 30 yaşında iken olmuştur. Hz. Ömer döneminde Kûfe kadılığı ve beytü'l-mâl idaresi ile görevlendirilmiştir.

²⁵ Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, **DİA**, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss. 246-247.

²⁶ es-Sicistânî, s. 26. (تأبوت veya تأبوة şeklinde yazmakta ihtilaf edilmiştir.)

²⁷ Muhammed Ebû Leyle, **el-Kur'ânu'l-Kerîm mine'l-Manzûri'l-İstişrakî Dirâsetü Nakdiyyetin Tahliliyyetin**, Daru'n-Neşri li'l-Cemaat, Mısır, 2002, ss. 150-157.

²⁸ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, **Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1996, Cilt: 1, s. 461, 464, 466, 471; Buhari, Fedaili'l-Kur'ân, 5002.

Kûfe’de resmî vazifesi yanında ilmî faaliyeti ve yetiştirdiği talebeler vasıtasıyla Kûfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin de temellerini atmış bulunan Abdullah b. Mes’ûd, daha sonra Hz. Osman tarafından Medine’ye çağırılmıştır. İbn Mes’ûd, Ebû Zerr’i Rebeze’ye mecbûrî ikamete göndermesi ve resmî mushafa muhalif olur endişesiyle bazı şahısların elinde bulunan mushafların yakılmasını emretmesi gibi sebeplerle halîfe Hz. Osman’a kırgın olmasına ve Kûfeliler’in onu koruyacaklarına dair söz vermelerine rağmen, fitneye sebep olmamak için Hz. Osman’ın çağrısına uymuştur. Altmış yaşını geçmiş olarak vefat ettiği söylenir.²⁹

Mushaf nüshasının çoğaltılması için kurulan komisyon münasebetiyle İbn Mes’ûd’un, Hz. Osman ve Zeyd b. Sâbit’e karşı muhalif bir tavır takındığına dair bazı rivayetler müsteşrikler tarafından istismar edilmiştir. Bu konuda İbn Mes’ûd’un takındığı tavrın, ileri gelen ashap tarafından hoş karşılanmadığı kaydedilmektedir.³⁰ Aslında İbn Mes’ûd, Hz. Ebû Bekir cem’ için Zeyd b. Sâbit’i görevlendirdiğinde ve Hz. Osman istinsah faaliyeti için heyet kurduğunda itiraz etmemiştir. Ancak Hz. Osman’ın gerekli görüp bu nüshaların imhasını emretmiş olmasının, İbn Mes’ûd’un kendisine karşı muhalif tavır takınmasına sebep olduğu söylenebilir.³¹

İbnü’n-Nedîm’in *Fihrist*’inde, Fazl b. Şâzan en-Nîsâbûrî’den (ö. 260) naklettiği İbn Mes’ûd’un mushaf tertibi şu şekildedir³²:

2, 4, 3, 7, 6, 5, 10, 9, 16, 11, 12, 17, 21, 23, 26, 37, 33, 28, 24, 8, 19, 29, 30, 36, 25, 22, 13, 34, 35, 14, 38, 47, 54, 39, 40, 43, 32, 46, 45, 44, 48, 57, 59, 41, 50, 65, 49, 67, 64, 63, 62, 61, 72, 71, 58, 60, 66, 55, 53, 51, 52, 54, 69, 56, 68, 79, 70, 74, 73, 83, 80, 76, 75, 77, 78, 81, 82, 88, 87, 92, 89, 85, 84, 96, 90, 93, 94, 86, 100, 107, 101, 98, 91, 95, 104, 105, 106, 102, 97, 103, 110, 108, 109, 111, 112.

İbnü’n-Nedîm, bu “listede 110 sûre vardır” demektedir, ancak 110 sayısı yukarıda verdiğimiz listeye uymamaktadır. İbn Sîrîn’in (ö. 110/729), Abdullah b. Mes’ûd’un mushafında 1/Fâtîha ve Muavvizeteyn’in yazılı olmadığını, Muhammed b. İshak’ın (ö. 151) ise çok sayıda İbn Mes’ûd mushafı gördüğünü ancak birbirine uyan iki mushaf bulamadığını söylediğini nakleden İbnü’n-Nedîm,

²⁹ İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes’ûd”, *DİA*, 1988, Cilt: 1, s. 114, 115.

³⁰ es-Sicistânî, s. 25.

³¹ Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes’ûd”, Cilt: 1, s. 116.

³² İbnü’n-Nedîm, s. 45. Abdullah b. Mes’ûd’un Mushaf tertibi için bakınız EK 1.

kendisinin 200 sene öncesine ait bir İbn Mes'ûd mushafında 1/Fâtiha'nın yazılı olduğunu gördüğünü söylemektedir. Ayrıca o, "bir başka rivayette 51/Zâriyât'tan önce 52/Tûr sûresi yer almaktadır" şeklinde bir bilgi verir.³³

Bu listede 105 sûre vardır. Bu listede yer almayan sûreler ise, 1, 15, 18, 20, 27, 31, 42, 113 ve 114. sûrelerdir.

Abdullah b. Mes'ûd'un mushaf tertibi *el-İtkân*'da³⁴ şu şekildedir:

Tıvâl: 2, 4, 3, 7, 6, 5, 10 Miûn: 9, 16, 11, 12, 18, 17, 21, 20, 23, 26, 37 Mesâni: 33, 22, 28, 27, 24, 8, 19, 29, 30, 36, 25, 15, 13, 34, 35, 14, 38, 47, 31, 39, 40, 43, 32, 42, 46, 45, 44, 48, 59, 41, 65, 68, 49, 67, 64, 63, 62, 61, 72, 71, 58, 60, 66 Mufasssal: 55, 53, 52, 51, 54, 56, 79, 70, 74, 73, 83, 80, 76, 77, 75, 78, 81, 82, 88, 87, 92, 89, 85, 84, 96, 90, 93, 94, 86, 100, 107, 101, 98, 91, 95, 104, 105, 106, 102, 97, 99, 103, 110, 108, 109, 111, 112.

Burada da 108 sûre bulunmaktadır. 1, 50, 57, 69, 113, 114. sûreler bu tertipte yer almamaktadır.

Abdullah b. Mes'ûd'un mushafı nüzûl sırasına göre olmadığı gibi, elimizdeki Mushaflarda yer alan sıraya da uymamaktadır. Dolayısıyla bu sıralama mevzumuzda dair doğrudan bir bilgi vermemektedir. Ancak Hz. Osman'ın resmî Mushafından önce sahabenin şahsî mushafında esas aldığı ölçüte dair bir bilgi vermektedir ki İbn Mes'ûd'da bu ölçütün uzunluk-kısalık esasına dayalı bir ölçüt olduğunu görüyoruz. Bu da Tıvâl, miûn, mesâni, havâmim, mufasssal şeklinde sıralanmıştır.

1.2.2. Übey b. Kâ'b

Tam ismi Ebû'l-Münzir (Ebû't-Tufeyl) Übey b. Kâ'b b. Kays el-Ensârî olup, Yesrib'de doğmuştur. Hz. Peygamber hayatta iken Kur'ân'ın tamamını ezberleyip ona arzeden sahâbîlerden biridir. Abdullah b. Abbâs da ondan kıraat öğrenmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ı cem' etmekle görevlendirilen heyette o da bulunmuştur. Hz. Osman döneminde Kur'ân öğretiminin yanı sıra istinsah faaliyetinde de yer almıştır.³⁵

³³ İbnü'n-Nedîm, s. 46.

³⁴ es-Suyûtî, *el-İtkân*, Cilt: 1, ss. 223-225.

³⁵ ez-Zehebî, Cilt: 1, ss. 389-391; 399-400.

Müslüman olmadan önce okuma yazmayı öğrendiği ve Medineli Yahudilerden Tevrat'ı okuyup yeni bir peygamberin geleceğini bildiği söylenmiştir. Vefat tarihi ihtilafli olsa da, onun istinsah, Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi gibi faaliyetlere şahitliği ve hayatının çeşitli safhalarıyla ilgili diğer bazı rivayetler, kendisinin Hz. Osman'ın hilafetinin sonlarına kadar yaşadığını göstermektedir.³⁶

Fihrist'teki rivayette Übey b. K'âb'ın Mushaf tertibi şu şekildedir³⁷:

1, 2, 4, 3, 6, 7, 5, 10, 8, 9, 11, 19, 26, 22, 12, 18, 16, 33, 17, 39, 40, 20, 21, 24, 23, 40, 13, 28, 27, 37, 38, 36, 15, 42, 30, 43, 41, 14, 35, 48, 47, 57, 58/Mücâdele³⁸, 67, 25, 32, 71, 46, 50, 55, 56, 72, 53, 68, 69, 59, 60, 77, 78, 76, 90, 81, 79, 80, 83, 84, 95, 96, 49, 63, 62, 89, 67, 92, 82, 91, 85, 86, 87, 88, 80, 98, 61, 93, 94, 101, 102, Hal', Hafd, 104, 99, 100, 105, 95, 108, 97, 109, 110, 111, 106, 112, 113, 114.

İbnü'n-Nedîm liste bitiminde bu mushafta 116 sûre olduğu bilgisini verir ancak Hal' ve Hafd duaları dâhil olmak üzere bu tertipte 103 sûre vardır. Fakat 40/Mü'min, 67/Mülk, 80/Abese, 95/Tîn sûreleri listede iki kez zikredilmiştir. Bu durumda listede 97 sûre mevcut iken, 17 sûre yer almamaktadır. Listedeki yer almayan sûreler şu şekildedir: 29, 31, 34, 44, 45, 51, 52, 54, 58, 64, 65, 66, 70, 73, 74, 75, 103, 107.

Suyûtî'nin naklettiği bir rivayete göre Übey b. Kâ'b mushafının tertibi şu şekildedir³⁹:

1, 2, 4, 3, 6, 7, 5, 10, 8, 9, 11, 19, 26, 22, 12, 18, 16, 33, 17, 39 (evveluha Hâmîm), 20, 21, 24, 23, 34, 29, 40, 13, 28, 27, 37, 38, 36, 15, 42, 30, 57, 48, 47, 58, 67, 32, 71, 46, 50, 55, 56, 72, 53, 70, 73, 74, 54, 44, 31, 45, 52, 51, 68, 69, 59, 60, 77, 78, 75, 81, 65, 79, 64, 80, 83, 84, 95, 96, 49, 63, 62, 66, 89, 90, 92, 82, 91, 86, 87, 88, 61, 98, 93, 94, 101, 102, 103, Hal'-Hafd, 104, 99, 100, 105, 106, 107, 108, 97, 109, 110, 111, 112, 113, 114.

³⁶ Bünyamin Erul, "Übey b. Kâ'b", **DİA**, Cilt: 42, ss. 272-273.

³⁷ İbnü'n-Nedîm, ss. 46-47. Übey b. K'âb Mushaf tertibi için bakınız EK 2.

³⁸ Fihrist'te et-Tâhâra şeklinde geçen sûrenin 58. sûre olduğu bilgisine Muhammed Bakır Hucetî'nin, Kur'ân Tarihi'nde rastladık. Muhammed Bakır Hucetî, **Tarihu Kur'ân-ı Kerim**, Kitabı Mali Humeydi İslami, İran, 1377, s. 344.

³⁹ es-Suyûtî, **el-İtkân**, Cilt: 1, ss. 222-223.

Bu tertipte 109 sûre gözükmektedir, ancak bunlardan ikisi Kunut duaları diye bilinen Hal' ve Hafd dualarıdır. Dolayısıyla 107 sûre mevcut olup, 7 sûre ise yoktur. Bunlar:14/İbrâhîm, 16/Nahl, 25/Furkân, 35/Fâtır, 41/Fussilet 43/Zuhurf ve 51/Zâriyat sûreleridir.

Übey b. Kâ'b'a atfedilen bu rivayette 39/Zümer sûresinden sonra, 20/Tâhâ sûresinden önce zikrettiği "evveluha Hâmîm" ibaresinden ne kastedildiğini anlamak zordur. Zira 39/Zümer ya da 20/Tâhâ sûresi zaten Havâmimden değildir. Bu ifadeyi "Havâmim sûrelerinin ilk sûresi" anlamında düşünersek, Hz. Osman tertibine göre bu sûre 40. sûre olmaktadır ki Übey b. Kâ'b'ın mushafında bu sûre mevcut olduğu için onu kastetmiş olması mümkün görünmemektedir. Hz. Osman'ın mushafından sarfı nazar edip, kendisinin, bu ibareyle listesinde adı geçmeyen ve Havâmim sûrelerinden olan 41/Fussilet sûresini kastettiğini düşünersek, Übey b. Kâ'b'ın listesinde 108 sûre bulunduğunu da söyleyebiliriz.

Mushaf tertibi göz önüne alındığında, Übey b. Kâ'b'ın mushafı da sûrelerin uzundan kısaya doğru dizilmiş olduğu izlenimi vermesi itibariyle Abdullah b. Mes'ûd'un şahsî mushafıyla benzerlik taşımaktadır.

1.2.3. Ali b. Ebî Tâlib

Tam ismi, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî olup, Hz. Peygamber'in damadı ve Hulefâ-i Râşidîn'in dördüncüsüdür. Hicretten yaklaşık yirmi iki yıl önce Mekke'de doğduğu rivayet edilmiştir. Mekke'de yaşanan kıtlık döneminde Hz. Peygamber (s.a.v), amcası Ebû Tâlib'in yükünü hafifletmek için onu yanına almış, bu şekilde Hz. Ali beş yaşından hicrete kadar onun yanında yaşamıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamberliğine ilk iman edenlerden olmuştur. Hz. Peygamber'e (s.a.v) kâtiplik ve vahiy kâtipliği⁴⁰ yapmış, Hudeybiye Antlaşması'nı da o yazmıştır. Hz. Ali, ilk üç halîfe döneminde idârî bir görevde bulunmadığı gibi, savaşlara da katılmamıştır. Bunun sebebi Medine'de ikamet edip dini ilimlerle uğraşmayı, diğer görevlere tercih etmesidir. Sadece Hz. Ömer'in hilafetinde Filistin ve Suriye seyahati esnasında Medine'de askerî vali olarak

⁴⁰ Vahiy kâtipliği, Hz. Peygamber'in kendisine nâzil olan âyetleri yazdırdığı sahâbîler için kullanılan terkiptir. Kâtiplik, Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliği dışındaki yazım işlerinin yapılmasıdır.

kalmıştır. Zorlu hilâfet dönemi, zehirli bir hançerle sabah namazında yaralanması ve bunun tesiriyle iki gün sonra vefat etmesiyle 19 veya 21 Ramazan 40'ta (661) son bulmuş, Kûfe'ye (günümüzde Necef) defnedilmiştir.⁴¹

Hiz. Ali ve mushafı konumuz açısından son derece önem arz etmektedir. Nitekim, Hiz. Ali'nin “*Alak, Müddessir, Müzzemmil, Tekvîr...*” şeklinde önce Mekki, sonra Medeni sûreleri dizdiği bir Mushaf tertibi bulunduğu rivayet edilmiştir.⁴² Bu yönüyle o, Übey b. Kâ'b ve İbn Mes'ûd gibi 2/Bakara, 4/Nisâ, 3/Âli İmran şeklinde uzunluk kısalığa göre dizilenlerden farklılık arz etmekte ve nüzûl tertibine göre sûreleri dizdiği anlaşılmaktadır.

Hiz. Ali'nin Kur'ân'ı iniş sırasına göre düzenlediğine dair başka rivayetler de bulunmaktadır. Hatta Hiz. Ebû Bekir'e biat etmekte geç kalmasının sebebinin bu olduğu düşünülmektedir. Onun bu mushafı mevcut olmadığından⁴³ ancak rivayetlerden yola çıkarak Hiz. Ali'nin mushafı konusunda bir çerçeve oluşturulabilir.

İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inde ise, Hiz. Peygamber'in (s.a.v) vefatının akabinde Hiz. Ali'nin ridasını Kur'ân'ı cem' etmeden giymemeye yemin ettiğine, evinde üç gün oturarak bunu yaptığına ve ilk cem' edilen mushafın bu olup, nüshasının Cafer ehlinde bulunduğuna dair bir rivayet vardır. İbnü'n-Nedîm, Ebû Ya'la Hamza'nın (ö. ?) yanında bazı yaprakları düşmüş Ali'nin hattıyla kaleme alınan, Hasan oğullarına miras kaldığı belirtilen bir mushafı gördüğünü ilave eder.⁴⁴

Suyûtî'nin, İbn Sîrin'den naklettiği bir diğeri rivayete göre; Hiz. Ali, Rasulullah (s.a.v) vefat edince, Cuma namazı hariç ridasını üzerine giymemeye (evden dışarı çıkmamaya) yemin etmiş ve Kur'ân'ı cem' etmiştir. Evinden çıkmayan Hiz. Ali'ye, Hiz. Ebû Bekir niçin kendisine biat etmediğini sormuş, Hiz. Ali de Kur'ân'ı derlemekle meşgul olmasını mazeret göstermiş, Hiz. Ebû Bekir de onun bu çabasını övmüştür.⁴⁵

⁴¹ Ethem Ruhi Fığlalı, “Ali”, 1988, **DİA**, Cilt: 2, ss. 371-374.

⁴² İbn Aşur, Cilt: 1, s. 88.

⁴³ Rıza Savaş ve Ömer Dumlu, “Nüzûl Sırasına Göre Âyet Âyet Kur'ân'ın Yorumu”, *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, Ed: Bilal Gökçır ve diğeri, **İlim Yayma Vakfı**, İstanbul, 2010 s. 163.

⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, ss. 47-48.

⁴⁵ es-Suyûtî, **el-İtkân**, Cilt: 1, s. 204.

Ya'kûbî (ö. 292/905), bazılarının⁴⁶ Ali b. Ebî Tâlib'in Rasulullah'ın vefatından sonra Kur'ân'ı cem' ettiği ve bu mushafı deve sırtında getirerek, "benim cem' ettiğim Kur'ân budur, onu 7 cüze ayırdım" dediğini naklederek, Hz. Ali'nin bu sûreleri şu şekilde sıraladığını aktarır⁴⁷:

1. Kısım/Bakara cüzü (15 sûre-886 âyet): 2, 12, 29, 30, 31, 41, 51, 76, 32, 79, 81, 82, 84, 87, 98.
2. Kısım/Âl-i İmran cüzü (16 sûre-886 âyet): 3, 11, 22, 15, 33, 44, 55, 69, 70, 80, 91, 97, 99, 104, 105, 106.
3. Kısım/Nisâ cüzü (16 sûre-886 âyet): 4, 16, 23, 36, 42, 56, 67, 74, 107, 111, 112, 103, 101, 85, 95, 27.
4. Kısım/Mâide cüzü (15 sûre-886 âyet): 5, 10, 19, 26, 43, 49, 50, 54, 60, 86, 90, 94, 100, 108, 109.
5. Kısım/En'am cüzü (16 sûre-886 âyet): 6, 17, 21, 25, 28, 40, 58, 59, 62, 63, 68, 71, 72, 77, 93, 102.
6. Kısım/A'râf cüzü (16 sûre-886 âyet): 7, 14, 18, 24, 38, 39, 45, 47, 57, 73, 75, 78, 88, 89, 92, 110.
7. Kısım/Enfal cüzü (15 sûre-886 âyet): 8, 9, 20, 35, 37, 46, 48, 52, 53, 61, 64, 65, 83, 113, 114.

Burada 1/Fâtiha, 13/Ra'd, 34/Sebe', 96/Alak ve 66/Tahrîm sûreleri eksiktir. Bu beş sûrenin dışındaki yüz dokuz sûre 7 kısıma ayrılmış, bu kısımlar da tıvâl sûrelerinin ve isimlerinin sırasıyla bu 7 kısıma dağıtılması ile 7 cüz oluşturulmuştur. Yani her kısım resmî mushaftaki başlangıç sûrelerinden biriyle başlamıştır. Bunun yanı sıra ilk, dördüncü ve son cüzlerin 15'er, geri kalanlarının 16'şar sûreden oluşması; yine her cüzde 886 âyet sayısının belirtilmesi dikkat çeken hususlardandır. Ayrıca bu rivayet, Hz. Ali'nin mushafını nüzûl sırasına göre topladığına dair rivayetlerle ilgili soru işareti oluşturmaktadır. Ancak rivayetin "bazıları" dediği belirsiz bir gruptan intikal etmesi ve bu rivayetin tek kalması şüpheleri bertaraf etmektedir.

⁴⁶ روي بعضهم ibaresini kullanır.

⁴⁷ Ahmet b. Ebî Yakub b. Câfer b. Vehb b. Vadîh, **Tarihu'l-Ya'kûbî**, Şirketü'l-A'lemiyi li'l-Matbuat, Beyrut, 2010, Cilt: 2, ss. 22-23. İbnü'n-Nedîm'in elimizdeki baskılarında bu tertip yer almamaktadır. Bazı mushaf nüshaları hakkında bilgi için bkz. Altıkulaç, **H. Ali**, s. 135.

Mesut Okumuş, bunun nüzûl sırasına göre değil; Kur'ân'ı cüzlere ayırarak yapılan bir tasnif olduğunu, nüzûl sırası içermediğini, dolayısıyla hâlihazırda Hz. Ali'ye atfedilen sûrelerin nüzûl sırasını gösteren bir tertibin bulunmadığını belirtmektedir.⁴⁸ Ancak Şehristânî'de geçen ve Hz. Ali'ye dayanan rivayeti⁴⁹ bunun dışında tutmak gerekir.

Nöldeke, Hz. Ali'nin gerek halîfeliği esnasında, gerek öncesinde kendi derlemesinden söz etmiş olmadığını söyleyerek, Şîîlerin de böyle bir derlemeye asla sahip bulunmadığının kesin olduğunu belirtir.⁵⁰ Günümüzde Şîîlerin elinde böyle bir mushafın bulunmadığının kesin olduğu fikrine katılıyoruz. Hz. Ali'nin bundan bahsetmemesine gelince, onun Hz. Osman'ı istinsah icraatında ve hatta mushafların imhası noktasında dahi desteklediğine dair rivayetler mevcuttur. Durum böyleyken, Hz. Ali'nin böyle bir çalışması olmuşsa da istinsah faaliyetinden sonra ya bu mushafı da imha etmiş ya da halîfe olduktan sonra bir karışıklığa sebebiyet vermemek için söz konusu çalışmasını gündeme getirmemiştir. Zira hem Hz. Osman'ın mushafı icmâ ile kabul edilmiştir, hem de Müslümanlar Hz. Osman'ın şehadetinden sonra hilâfetle ilgili sıkıntılı bir dönem yaşamışlardır.

Şehristânî'nin Hz. Ali'ye nispet ettiği nüzûl tertibi şu şekildedir⁵¹:

96, 68, 73, 74, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 108, 107, 109, 105, 112, 102, 53, 80, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 86, 54, 38, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 11, 12, 22, 6, 37, 31, 34, 30, 97, **91**, 85, 95, 40, 41, 44, 42, 45, 46, 18, 32, 21, 16, 71, 14, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 51, 84, 82, 39, 29, 10, 15, 23, 83, 8, 2, 3, 4, 5, 33, 60, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, **91**, 99, 110, 24, 63, 58, 49, 66, 62, 61, 9, 113, 114, 48, 101, 100, 7, 17, 88.

Bu tertipte 91/Şems sûresi iki kez zikredilmiştir. 5/Mâide, 43/Zuhurf, 64/Teğabun, 90/Beled eksik diye esere not düşülmüştür. Ancak 5/Mâide sûresi listede vardır. Bunların dışında 1/Fâtiha sûresinin de bu tertipte eksik olduğunu görmekteyiz. Böylece listede toplamda yüz on sûre vardır.⁵²

⁴⁸ Mesut Okumuş, **Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2009, ss.16-17.

⁴⁹ eş-Şehristânî, ss. 19-23.

⁵⁰ Theodor Nöldeke ve Friedrich Schwally, **Kur'ân Tarihi**, çev. Muammer Sencer, İstanbul, 1970, s. 14.

⁵¹ eş-Şehristânî, ss. 19-23.

⁵² Hz. Ali'nin Mushaf tertiplerine dair bilgilerin tablo haline getirilmiş şekli için bakınız EK 3 VE EK 4.

Mustafa İslamoğlu, Hz. Ali'ye ait olduğunu söylediği bir nüzûl tertibini Suyûfî'nin eserinden naklen verir. Suyûfî'nin, Beyhakî'nin Delâilü'n-Nübüvve adlı eserinden aldığı rivayet, Hişam b. Urve'nin babasından yani, Urve b. Zübeyr'den gelmiştir. O da Zübeyr b. Avvam'ın oğludur. Yani Hz. Ali'nin ismi rivayette geçmemektedir. İslamoğlu'nun, Hz. Ali ile bağlantısını nasıl kurduğu belirsizdir. Bu nedenle rivayeti burada zikretmiyoruz.⁵³

Ehl-i sünnet âlimleri nezdinde Hz. Ali'ye ait bir mushafın varlığı diğer sahabe mushafları gibi düşünülmüş, tek farklılığı nüzûl tertibini kabul etmesinden ileri gelmiştir. Şîî ilim adamlarına göre ise bu rivayetler, farklı tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu durum müsteşriklerin de gözünden kaçmamış ve ciddi bir tartışma konusu haline gelmiştir. Çünkü Şîa'da Hz. Ali'nin mushafı hakkındaki rivayetler, mevcut Kur'ân'da bulunmayan bazı sûre veya âyetleri içerip içermediği ile ilgili tartışmaları doğurmuştur. Bu da, Kur'ân'da tahrifin olup olmadığı ve dolayısıyla da Kur'ân'ın korunmuşluğunun sorgulanmasına yol açmıştır.

Şîa'nın önemli kaynaklarında zikredilen rivayetlerden bazıları şu şekildedir⁵⁴: “Câbir, Ebû Câfer'i şöyle derken işittim der: ‘İnsanlardan Kur'ân'ı indirildiği gibi topladığını iddia eden bir kişi ancak yalancıdır. Onu Allah'ın indirdiği gibi cem' edip ezberleyen sadece Ali b. Ebî Tâlib ve ondan sonraki imamlardır.’”⁵⁵

Başka bir rivayette Hz. Muhammed vefat ettiğinde, Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer arasında yaşananlar uzunca anlatılmaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Hz. Ali'nin Kur'ân'ı toplamadan ridasını giymeyeceğine yemin ettiğine dair rivayetlere yer verilmektedir. Bu arada başka hiçbir işle uğraşmayan Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'e biat de etmemiştir. Hz. Ali, Kur'ân'ı indirildiği üzere, nâsihi ve mensûhuyla eksiksiz olarak toplayıp, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ile oradaki insanlara anlattığında, onlar buna ihtiyacımız yok bizde de bunun benzeri var diyerek almayı kabul etmezler. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali'ye kendisine biat etmesi için elçi gönderir ancak o, Allah Resulü benden başkasını halife seçmedi diyerek reddeder. Hz. Ebû Bekir, tüm ısrar ve zorlamalara rağmen kendisine biat etmeyen

⁵³ Mustafa İslamoğlu, **Kur'ân'ı Anlama Yöntemi**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2014, ss. 43-44.

⁵⁴ Şaban Karataş, **Şîa'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'ân Tarihi**, Ekin Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 137-139.

⁵⁵ Muhammed b. Ya'kub el-Kuleynî, **Usûlu'l-Kâfi**, 1. Baskı, Menşûrâtü'l-Fecr, Beyrut, 2007, Cilt: 1, ss. 135-136.

Hız. Ali'yi öldürmeye karar verir. Halid b. Velid'in (ö. 21/642) onu öldürmesini ister fakat o bunu yapamaz.⁵⁶

Şia'ya göre bu mushaf Hız. Ali'nin oğlu Hasan'a, ondan sonra diğer imamlara ve en sonunda Mehdî-i Muntazar'a intikal etmiştir. İmam'ın gaybûbeti ile birlikte Hız. Ali mushafı da Mehdî yanında saklıdır. Mehdî zuhur edince Hız. Ali'nin cem' ettiği mushafı çıkaracaktır. Ancak doğru olan Hız. Ali Mushafı ferdî bir çalışmadır ve diğer mushaflardan içerik yönünden bir farkı olmadığıdır. Tertip farklılığı ve Hız. Ali'nin, mushafına bazı özel notlar ilave etmesinden başka bir şey söz konusu edilemez. Bu mushaftan hazf edildiği iddia edilen yazılar Hız. Ali'nin tuttuğu özel notlardır ki bunlar, Kur'ân'ın tefsiri kabilinden onun Rasulullah'tan duyduklarına dair olabilir.⁵⁷

Bu rivayetlerle yukarıda geçen diğer rivayetler, Hız. Ali'nin Hız. Peygamber'in vefatıyla vahyi bir araya getirme çabasında ortak kanaate sahiptir. Ancak bu mushafın akıbeti ile ilgili bilgilere ehl-i sünnet kaynaklarında rastlanmamaktadır. Şîî kaynaklarda ise bu mushafın imamlara geçtiğine dair bilgiler yer almaktadır. Bu iki kaynağın tamamen ayrıldığı nokta Hız. Ali ile Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer arasındaki ilişkidir. Şîî kaynaklarda Hız. Ali'ye karşı duran iki halîfe imajı verilirken, ehl-i sünnet kaynaklarında böyle bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca Hız. Ali'nin Kur'ân'ın cem'i, istinsahı ve mushafların yakılmasına dair meseleleri desteklediği göze çarpmaktadır.

Günümüzde Hız. Ali'ye nispet edilen Mushaflardan biri San'a mushafıdır. Bu mushafı inceleyen Altıkulaç, bunun Muhittin Serin'e göre hicrî 2. asra, İsmail b. Ali el-Ekva'ya göre ise hicrî 1. asrın ikinci yarısına ait olduğunu belirtir. Hız. Ali'ye nispet edilen 8 nüsha vardır, ancak bunlar araştırılmak üzere beklemektedir. Altıkulaç'a göre bu mushaflar ayrı ayrı kâtipler tarafından, farklı coğrafyalarda muhtemelen Hız. Osman'ın bu bölgelere gönderdiği mushaflardan çoğaltılmış, hicri 1. asrın 2. yarısına ya da hicri 2. asrın 1. yarısına ait çalışmalardır. Gerek sûre gerek âyet dizimi açısından aralarında hiçbir fark yoktur. Bunlarda sadece mana açısından önemli olmayan bazı imla farklılıkları ve kâtip sehivleri mevcuttur.⁵⁸

⁵⁶ Ebû Mansur Ahmed b. Ali. Ebî Tâlib et-Tabresî, **el-İhticac**, 1. Baskı, Menşuratü's-Şerifi'r-Rıza, 1380, Cilt: 1, s. 97, 103, 105, 115.

⁵⁷ Karataş, ss. 139-142.

⁵⁸ Altıkulaç, **Hız. Ali**, ss. 148-152.

1.2.4. Abdullah b. Abbâs

Tam ismi Ebu'l-Abbâs Abdullah b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib Şeybe b. Haşim Amr el-Kureşî olup, Hz. Peygamber'in amcasının oğludur. İbn Abbâs, hicretten üç yıl kadar önce, Müslümanlar Kureyş'in ambargosu altındayken Mekke'de dünyaya gelmiştir. Kendisi ashabın tefsir ve fıkıh ilimlerinde önde gelenlerinden olup, çokça hadis de rivayet etmiştir. Abdullah b. Abbâs, yetmiş yaşlarında iken Tâif'te vefat etmiştir.⁵⁹

Abdullah b. Abbâs âyetlerin esbâb-ı nüzûlünü, nâsih ve mensûhunu çok iyi bildiği gibi, Arap edebiyatına da vâkıf idi. İbn Abbâs'a nispet edilen tefsir rivayetleri çok sayıdadır ancak bu rivayetler sıhhat bakımından farklılık arzirmektedirler.⁶⁰

Nüzûl tertibini esas aldığı rivayet edilen Abdullah b. Abbâs'ın mushafının sûre tertibi hakkında, diğer sahabe mushaflarına göre bize daha fazla bilgi ulaştırır. Ya'kûbî, Şehristânî ve Suyûtî'nin eserlerinde bu tertipleri görmekteyiz. Hatta Suyûtî'de farklı kaynaklara atfedilen, farklı rivayet zincirlerine sahip rivayetler bulunmaktadır.

Abdullah b. Abbâs'ın nüzûl tertibini veren kaynaklardan biri Ya'kûbî'nin Tarihi'dir. Ona göre, Abdullah b. Abbâs'ın mushafında 82 Mekkî, 32 Medenî sûre vardır. Bu tertip şu şekildedir⁶¹:

96, 68, 93, 74, 1, 111, 81, 87, 92, 89, 94, 55, 103, 108, 102, 107, 105, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, **40**, 41, 42, 43, 34, 39, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 13, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 30, 29, 83, 2, 8, 3, 59, 33, 24, 60, 48, 4, 22, 57, 47, 76, 65, 98, 62, 32, **40**, 63, 58, 49, 66, 64, 61, 5, 9, 110, 56, 100, 113, 114.

Kronolojik olarak sıralanan bu sûreler 114 tane değildir; 13/Ra'd, 73/Müzzemmil, 99/Zilzâl, 109/Kâfirûn, 112/İhlâs sûreleri bu listede yer

⁵⁹ ez-Zehebî, Cilt: 3, ss. 331-335; 359.

⁶⁰ İsmail Lütî Çakan ve Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", **DİA**, 1988, Cilt: 1, ss. 76-79.

⁶¹ Ya'kûbî, Cilt: 1, ss. 352-353; 362.

almamaktadır. 40/Mü'min sûresi ise hem Mekkî hem Medenî sûreler arasında olmak üzere iki kez zikredilmiştir.

Ya'kûbî, son vahiy hakkında 9/Tevbe 128, 5/Mâide 3 ve 2/Bakara 281. âyetleri zikretmiş, kendisi ikincisini tercih etmiştir. Ya'kûbî, sûrelerin Mekkî-Medenî olarak tanımlanmasında esas alınan ölçüyü “sûrenin tamamı Medine’de ya da Mekke’de inmiş olsa bile sûre, başlangıcının indiği yere nispet edilir” şeklinde formüle etmiştir.⁶²

Abdullah b. Abbâs’ın Mushaf tertibinin verildiği kaynaklardan bir diğeri İbnü'd-Dureys’in (ö. 294), *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eseridir. O, İbn Abbâs’tan gelen rivayeti şu şekilde zikreder:

96/Alak sûresinin başı Mekke’de indirildiğinde Mekke’de yazıldı, sonra Allah onda dilediğini arttırdı.

Mekkî sûreler: 96, 68, 73, 74, 1⁶³, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

Medenî sûreler: 2, 8, 3, 33, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 110, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 62, 64, 61, 48, 5, 9.⁶⁴

Rivayetlerden bir diğeri Şehristânî’nin, *Mefâtihu'l-Esrâr ve Mesâbîhu'l-Ebrâr* adlı eserinde yer alır. Tertip şu şekilde verilmiştir⁶⁵:

96, 68, 93, 73, 74, 1, 111, 81, 87, 92, 89, 94, 55, 103, 108, 102, 107, 105, 109, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 13, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83, 2, 8,

⁶² Ya'kûbî, Cilt: 1, s. 352.

⁶³ Suyûtî, İbnü'd-Dureys’e dayanarak verdiği aynı rivayette, Fâtiha sûresini zikretmez. Bunun sebebi, Suyûtî’nin ilgili rivayetin başında geçen ibaredeki (كَانَتْ إِذَا نُزِّلَتْ فَاتِحَةُ سُورَةٍ بِمِثْلِ فَكُنْثٍ بِمِثْلِهِ) Alak sûresinin başı (فاتحة سورة) şeklindeki tamlamayı, Kitab’ın başlangıcı yani Fâtiha sûresi (فاتحة الكتاب) şeklinde anlayıp aktarmasıdır.

⁶⁴ Muhammed b. Eyyüb b. Yahya b. ed-Dureys, *Fezâilü'l-Kur'ân ve ma Enzele mine'l-Kur'âni bi Mekkete ve ma Enzele bi'l-Medine*, Daru'l-Fikr, Şam, 1408/1987, ss. 33-34; Suyûtî, *el-İtkân*, Cilt: 1, ss. 42-43.

⁶⁵ eş-Şehristânî, ss. 19-23. Abdullah b. Abbâs’ın Mushaf tertibine ait tablolar için bkz. EK 5 ve 6.

3, 59, 33, 24, 60, 48, 4, 99, 22, 57, 47, 76, 65, 98, 62, 32, 63, 58, 49, 66, 64, 61, 5, 9, 110, 56, 100, 113, 114.

Abdullah b. Abbâs'ın mushafı nüzûl tertibine göre olduğu için sûrelerin dizimi açısından Hz. Osman mushafından farklılık arzetsse de sûre sayısı bakımından ona uygundur. Sahabe mushafları arasında, nüzûl tertibine göre olup da sûrelerin tamamının yer aldığı mushaf, İbn Abbâs'ınkidir. Ancak bu tertiple bir mushaf elimizde mevcut değildir. İmam Mushaf⁶⁶ dışındaki mushafların imha edilmesi, bunun sebebi olabileceği gibi, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği asıl nüshalar günümüze nasıl ulaşmadıysa bu mushaf da ulaşmamış olabilir.⁶⁷

Bunun dışında Suyûtî, Ebû Câfer en-Nahhas'ın (ö. 338/950) *Nâsih ve Mensûh* adlı kitabından, Mücâhid (ö. 103/721) aracılığıyla İbn Abbâs'tan aktardığı nüzûl tertibiyle ilgili olmayan şu bilgileri nakleder:

“6/En'am Sûresi'nin tamamı Mekke'de bir defada indi.⁶⁸ 7/A'râf, 10/Yûnus, 11/Hûd, 12/Yûsuf, 13/Ra'd, 14/İbrâhîm, 15/Hicr, 16/Nahl⁶⁹ sûreleri Mekke'de indi. 17/Beni İsrâîl, 18/Kehf, 19/Meryem, 20/Tâhâ, 21/Enbiyâ, 22/Hac⁷⁰ Mekke'de indi. 23/Mü'minûn, 25/Furkân, 26/Şuarâ sûresi⁷¹ Mekke'de indi. 27/Neml, 28/Kasas, 29/Ankebût, 30/Rûm, 31/Lokmân⁷², 32/Secde⁷³, 34/Sebe', 35/Fâtır, 37/Sâffât, 38/Sâd, 39/Zümer⁷⁴ sûreleri Mekke'de indi. 40/Mü'min, 41/Fussilet, 42/Şûrâ, 43/Zuhruf, 44/Duhân, 45/Câsiye, 46/Ahkâf, 50/Kâf, 51/Zâriyat, 52/Tûr, 53/Necm, 54/Kamer, 55/Rahmân, 56/Vâkıa, 61/Saf, 64/Teğâbün⁷⁵, 67/Mülk, 68/Nun, 69/Hâkka, 70/Meâric, 71/Nûh, 72/Cin, 73/Müzzemmil⁷⁶, 74/Müddessir'den Kur'an'ın sonuna kadar Mekke'de indi. Ancak bunların içerisinde 99/Zilzâl, 110/Nasr, 112/İhlâs, 113/Felak ve 114/Nâs sûreleri Medenîdirler. 8/Enfal, 9/Berâe, 24/Nûr, 33/Ahzâb, 47/Muhammed, 48/Fetih, 49/Hucurât, 57/Hadîd, 58/Mücâdele,

⁶⁶Halîfe Osman zamanında yazılıp belli başlı merkezlere gönderilen Kur'an nüshaları “mesâhîf-i Osmaniyye” olarak tanınmıştır. Ayrıca Hz. Osman'ın kendisi için ayırdığı nüsha “imam mushaf” diye anılmış, diğerleri hakkında “mesâhîf-i'l-emsar” tabiri kullanılmıştır. Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, **DİA**, İstanbul, 2006, Cilt: 31, s. 242.

⁶⁷ Okumuş, **Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu**, s. 16.

⁶⁸ Suyûtî'nin belirttiğine göre 6/151-153. âyetler Medine'de inmiştir.

⁶⁹ 16/126-128. âyetler Uhud hakkında Mekke-Medine arasında inmiştir.

⁷⁰ 22/19-21. âyetler Medine'de inmiştir.

⁷¹ 26/224-227. âyetler Medine'de inmiştir.

⁷² 31/27-29. âyetler Medine'de inmiştir.

⁷³ 32/18-20. âyetler Medine'de inmiştir.

⁷⁴ 39/53-55. âyetler Medine'de inmiştir.

⁷⁵ Sonundan bazı âyetler Medine'de inmiştir.

⁷⁶ 73/20. âyet hariçtir.

59/Haşr, 60/Mümtehine, 61/Saf, 62/Cum’a, 63/Münâfikûn, 64/Teğabün, 65/Talâk, 66/Tahrîm Medine’de inzal olmuştur.”⁷⁷ Burada sadece 75 sûre hakkında bilgi verilmektedir.

1.2.5. Nu’mân b. Beşîr

Hicretten on dört ay sonra (Rebiu’l-Ahir 623) dünyaya gelen Nu’mân b. Beşîr, Ensar arasında hicretten sonra doğan ilk çocuk sahabî olarak da geçmektedir. Hz. Peygamber’in şairlerinden olan dayısı Abdullah b. Revaha gibi şair kişiliği olan Nu’mân h. 64 (684) yılında siyasi sebeplerden dolayı katledilmiştir.⁷⁸

Nu’mân b. Beşîr’e atfedilen bir Mushaf ve nüzûl tertibi farklı kaynaklarda yer almamakla birlikte Fihrist’te bir yerde geçmektedir. Bu rivayet de karışık olup ilk dört sûreden sonra Mücahit’ten rivayet edilerek liste devam etmektedir. Medenî sûreleri sayarken ise rivayeti İbn Abbâs’a dayandırır. Bu nedenlerle tertibin Nu’mân b. Beşîr’e ait olduğu şüphelidir. Biz yine de böyle bir bilginin var olduğunu göstermek adına tertibi ve tertipten sonra verilen bilgileri aynen aktarıyoruz.

İbnü’n-Nedîm’in (ö. 385/995) İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) vasıtasıyla sahabeden Nu’mân b. Beşîr’e (ö. 64/684) atfen naklettiği bir liste şu şekildedir⁷⁹:

96 (1-5. âyetler), 68, 73, 74⁸⁰, 111, 81, 87, 94, 103, 89, 93, 92, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 112, 113, 114⁸¹, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 55, 72, 36, 7, 25⁸², 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 11, 12, 10, 15, 37, 31, 23, 34, 21, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 6⁸³, 16⁸⁴, 71, 14, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83⁸⁵, 54, 86.

Bu listeden sonra İbnü’n-Nedîm, İbn Cüreyc’in Atâ el-Horasanî vasıtasıyla İbn Abbâs’tan naklettiği rivayete göre 85 sûrenin Mekkî, 27 sûrenin Medenî olduğu

⁷⁷ es-Suyûtî, *el-İtkân*, Cilt: 1, ss. 39-40.

⁷⁸ İbrahim Hatiboğlu, “Nu’mân b. Beşîr”, *DİA*, İstanbul, 2007, Cilt: 33, s. 233.

⁷⁹ İbnü’n-Nedîm, ss. 43-44.

⁸⁰ Bu dört sûreyi saydıktan sonra “Mücahid’den rivayet edildi” (روى عن مجاهد) ibaresini zikrederek geri kalan sûreleri saymaya devam eder.

⁸¹ Medenî olduklarının da söylendiğini ekler.

⁸² el-Fihrist’te 25/Furkân sûresinden sonra “Melike” isimli bir sûre yazılmıştır. Bu, 34/Sebe’ sûresinin diğer bir ismidir ancak 34. sûre listede başka bir yerde zaten açıkça zikredilmiştir. Bu nedenle buraya ilave etmedik.

⁸³ 6 ve 46. sûrelerin içerisinde Medenî âyetler olduğunu da aktarır.

⁸⁴ 31, 18 ve 16. sûrelerin sonunun Medenî olduğunu ekler.

⁸⁵ Bu sûrenin Medenî olduğunun da söylendiğini belirtir.

bilgisini verir. Bu bilgiden sonra ise İbn Abbâs'ın Medenî olduğunu söylediği sûreleri şu şekilde sıralar: 2, 8, 7, 3, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 76, 65, 98, 59, 110, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 62, 64, 61, 48, 5, 9. Muavvizâtın da⁸⁶ Medine'de nâzil olduğunun söylendiğini ekleyerek listeyi bitirir.

1.2.6. Osman b. Affân

Hulefâ-i Râşidîn'in üçüncüsü olan Hz. Osman'ın Mushafını anlamak için öncelikle Hz. Ebû Bekir'in Kur'ân'ı cem'inden bahsetmek gerekir. Öncelikle sahîfeleri ilk defa iki kapak arasında toplayan kişinin Hz. Ebû Bekir olduğu konusunda ittifak edilmiştir. Mesela, Hz. Ali'nin, "Allah Ebû Bekir'e rahmet etsin, o Kur'ân'ı iki levha arasında cem' eden ilk kişidir", "Mushaflarda ecir bakımından insanların en değerlisi Ebû Bekir'dir. Kur'an'ı iki levha arasına toplayanın ilki odur" dediği kaynaklarda yer almıştır.⁸⁷ Hz. Osman'ın, Mushafı ihtilafları ortadan kaldırmak için Kureyş lehçesine göre yazdırıp, istinsah ettirirken de Hz. Ebû Bekir'in Hafsa'ya emanet ettiği bu mushafı esas aldığı kaynaklarda geçer.

Kaynak, Hafsa'dan alınan mushaf olsa da, yeni mushafın Kureyş lehçesi üzerine yazılmasından dolayı farklı olduğu söylenebilir. Bu yüzden Hz. Osman'a imla ve okumada Müslümanları birleştirmesinden dolayı "câmiu'l Kur'ân" denmiştir. Nitekim Hz. Osman'ın kıraatleri cem' etmesi, yaptığı faaliyetler arasında en çok vurgulananı olmuştur. Cem' kavramı, Hz. Osman zamanında Müslümanların tek kıraatte toplanması anlamında kullanıldığının yanı sıra⁸⁸ nüzûlü esnasında âyetlerin kitaplarda toplanması faaliyeti manasında da kullanılmıştır. Bunun örneği ashabın vahyi yazması ve Hz. Peygamber'e arzetmesidir. Bir diğer kullanımı ise, yazılan bu vahiylerin Hz. Ebû Bekir zamanında iki levha arasında toplanmasıdır. Yaygın kullanımı da budur.

Hz. Osman'ın mushafını diğerlerinden ayıran en belirgin özellik, bu mushafın resmî mushaf haline gelmesidir. Böylece Mushaf bugünkü haliyle Hz. Osman'a nispet edilir olmuştur. Arapça'da yazı ve yazmakla ilgili olarak, kitabet, hatt, hicâ ve imlâ kelimeleri kullanılırken, Kur'ân yazımı için '*resmu'l-mushaf/resmu'l-*

⁸⁶ İhlas, Felak ve Nas sûrelerine verilen genel isimdir.

⁸⁷ İbn Ebî Davud es-Sicistânî, s. 11.

⁸⁸ Ebû Abdillâh ez-Zencani, **Tarihu'l-Kur'ân**, Kahire, 1354/935, s. 45.

ıstılâhî/resmu'l-Osmânî ifadeleri kullanılmaktadır. Bu kavramlar, Kur'ân'ın ihtiva ettiği harf ve kelimelerin Hz. Osman'ın İslâm beldelerine gönderdiği mushafların imlâsına uygun olarak yazılması anlamına gelir. *Resmu'l-mushaf* birinci halîfenin yazdırıp, üçüncü halîfenin çoğaltarak dağıttığı, bizzat devletin yazdırdığı ve resmî addettiği mushaf yazımını ifade ettiği için muhtemelen İbn Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/922) tefsirinde *resm* kavramını kullanmasından sonra bu kavram tercih edilmiştir.⁸⁹

Hz. Osman, mushafı Kureyş lehçesine göre yazdırdıktan sonra, İslam dünyasındaki ihtilafları önlemek için bu nüshanın çoğaltılmasını ve merkezlere gönderilmesini istemiştir. Zencânî, Kur'ân'ın çoğaltılıp, İslâm merkezlerine gönderilmesine sebep olarak nakledilen iki rivayet verir. Rivayetlerden biri Fihrist'le de muvafık olan Buhârî'den; diğeri ise Ali b. Muhammed et-Tâvus el-Alevî el-Fâtımî'nin (ö. 664) *Sa'du's-Suûd* adlı eserindeki Ebû Câfer Muhammed b. Mansur (ö. 158/175) adlı kişiden nakledilmiştir.⁹⁰

Mushafın yazılmasına sebep olan olayı bu iki kaynaktan Buhârî şu şekilde rivayet eder: “Ermenistan ve Azerbaycan fethi için Şam ehli⁹¹ ile savaşıyordu. Bu insanların kıraat konusundaki ihtilafları Huzeyfe b. el-Yeman'ı korkuttu. Huzeyfe, Hz. Osman'a şöyle dedi: “Ey mü'minlerin emiri! Müslümanlar Kur'ân hakkında Yahudiler ve Hristiyanların ihtilafları gibi ihtilaf etmeden yetiş.” Böylece Hz. Osman, Hafsa'ya mushafı kendine göndermesini, sonra kendisine iade edeceğine dair haber yolladı. Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Said b. el-As, Abdullah b. Haris b. Hişam'a o Mushaf'tan mushaflar istinsah etmelerini emretti ve üç Kureyşli sahabeye Zeyd ile ihtilaf ettiklerinde Kureyş lisanı üzerine yazmalarını emretti; çünkü Kur'ân'ın onların lisanı üzere indirildiğini söyledi. 4 adet çoğaltıldığında Osman Mushaf'ı Hafsa'ya iade etti ve çoğalttıklarının biri kendi yanında kaldı, diğerlerini Basra, Kufe, Şam'a yolladı. Zeyd b. Sâbit'i Mushaf'ı okutması için Medine'ye tayin etti; Âmir b. Kays'ı Basra'ya; Ebû Abdurrahman es-Sülemî'yi

⁸⁹ Mesut Okumuş, “Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 17, 2010, ss. 7-8. Üçüncü halîfe yerine makalede ikinci halîfe yazılmıştır.

⁹⁰ ez-Zencânî, s. 43.

⁹¹ Fihrist'e göre Irak ehli ile savaşıyordu.

Kufe'ye ve Muğire b. Şihab'ı da Şam'a gönderdi. Her merkez kendi Mushaf'ını okudu."⁹²

İkinci kaynakta yer alan Ali b. Muhammed et-Tavus'un rivayetinde iki farklılık göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, Hz. Ebû Bekir dönemiyle ilgili olup, Zeyd b. Sâbit Kur'ân'ı cem' etmekle görevlendirildiğinde Übey, Abdullah b. Mes'ûd, -Mevla Ebû Huzeyfe -Salim'in bu faaliyete karşı çıktıklarını rivayet etmesidir. Diğerisi ise Hz. Osman zamanında kıraatlerin cem'inin Huzeyfe b. el-Yeman'ın değil de, Hz. Ali'nin teklifiyle⁹³ yapılmış olmasıdır. Bundan sonra Hz. Osman, Übey, Abdullah b. Mes'ûd ve Salim'in mushaflarını alıp yakmıştır.⁹⁴

Hz. Osman'a en büyük tepkinin mushafları imha etmesinden dolayı olduğu nakledilmektedir; ancak bu konuda ashabın ileri gelenleri kendisini desteklemiştir. Söz gelimi Hz. Ali'nin Hz. Osman'a olan desteğiyle ilgili Süveyd b. Gafele el-Cu'fi'nin (ö. 80/699) rivayeti şu şekildedir: "Ey insanlar! Osman hakkında haddi aşmayın, mushaflar ve mushafların yakılması ile ilgili onu sadece hayırla anın. Vallahi mushaflarla ilgili işleri hepimizin katılımıyla yaptı. Osman bize: 'Bu kıraat mevzusu hakkında ne diyorsunuz?' diye sordu. 'Bazılarınızın benim kıraatim seninkinden hayırlıdır dediğinin haberini aldım, bu nerdeyse inkâr boyutuna ulaşacak' dedi. Biz 'sen ne düşünüyorsun?' diye sorunca, 'insanları tek bir mushafta birleştirmeyi, böylece ayrılık ve fitnenin baş göstermemesini' dedi. Biz de onu destekledik."⁹⁵ Hz. Ali'nin mushafların yakılmasıyla ilgili "Osman bunu yapmasa ben yapardım." dediği de Hz. Osman'ı destekleyen rivayetler arasındadır.⁹⁶

İstinsah sonrası Hz. Osman'ın Medine için ayırdığı Mushaf'a İmam Mushaf denilse de, meşhur dilci Halil b. Ahmed (ö. 175/791), büyükşehirlerin merkez camilerinde yer alan mushaflara da İmam Mushaf dendiğini nakleder.⁹⁷ Hz. Osman'ın istinsah ettirip gönderdiği Mushaflar, onun vefatından sonra da

⁹² Buhârî, Cemu'l-Kur'ân, 4987, Cilt: 6, s. 183; ez-Zencânî, ss. 43-44.

⁹³ Bu rivayet, Şehristânî'nin tefsirinin mukaddimesinde Süveyd b. Alkame'nin Hz. Ali'den rivayetiyle desteklenir.

⁹⁴ Ali b. Musa b. Câfer Muhammed b. Muhammed et-Tâvus, **Sa'du's-Suûd li'n-Nüfûs**, 1. Baskı, Matbaatü Mektebi'l-İlâmi'l-İslâmî, İran, 1422, s. 435.

⁹⁵ es-Sicistânî, s. 30.

⁹⁶ es-Sicistânî, s. 19.

⁹⁷ Halil b. Ahmed, **Kitabu'l-Ayn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, Cilt: 1, s. 88.

çoğaltılmaya devam etmiştir. Muhtemelen Hz. Osman'ın gönderdiği asıl nüshadan çoğaltıldıklarından dolayı onlara da İmam Mushaf denilmiştir.

Hz. Osman'ın "Mushaf tertibi" tabirinden kast edilen, günümüz Mushaf tertibidir. Ancak günümüzde çeşitli kaynaklarda Hz. Osman'ın sûreleri nüzü'l tertibine göre de düzenlediğine dair bilgiler yer almaktadır. Biz böyle bir bilgiye rivayetlerde rastlamadık. Zaten bu bilgiyi kullanan kişiler, kaynak belirtmeden vermişlerdir. Hz. Osman'ın nüzü'l tertibinin var olduğunu savunanlardan birisi olan Mustafa İslamoğlu'nun "piyasada Osman tertibi" şeklinde geçtiğini söylediği tertip, Suyûtî'nin *el-İtkân*'ında yer alan bir tertiptir. Söz konusu tertip şu şekildedir.⁹⁸:

Mekkî Sûreler: 96, 68, 73, 74, 1, 111, 81, 87 -87-, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 42, 32, 21, 16/Nahl⁹⁹, 71, 52, 23, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

Medenî Sûreler: 2, 3, 8, 33, 5, 60, 110, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 62, 64, 61, 48, 9.

Suyûtî 4/Nisâ, 13/Ra'd, 14/İbrâhîm ve 47/Muhammed sûrelerinin yer almadığı bu tertibi Câbir b. Zeyd'den (ö. 93/711-712) naklen verir. Rivayette bu tertibin Hz. Osman'dan geldiğine dair hiçbir işaret yoktur.

Hz. Osman'ın nüzü'l tertibine dair bir liste zikreden diğer isim Abdülmüteâl es-Saîdî'dir. Onun hiçbir kaynak göstermeden zikrettiği tertip şu şekildedir¹⁰⁰:

Mekkî Sûreler: 96, 68, 73, 74, 1, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

⁹⁸ es-Suyûtî, *el-İtkân*, Cilt: 1, ss. 96-97; İslamoğlu, s. 41. Suyûtî bizzat kendisi bu dizilişi garib bulur: هذا سياق غريب

⁹⁹ 40 âyeti Mekkî, kalanı Medenîdir.

¹⁰⁰ Abdülmüteâl es-Saîdî, *en-Nazmu'l-Fennî fi'l-Kur'ân*, el-Matbaatü en-Nemuziciyye, Mısır, t.y, ss. 25-27. Bunun haricinde 9-15. sayfalar arasında verdiği tabloda Hz. Osman'ın günümüz Mushaf tertibinden yola çıkarak, sûrelerin Mekkî-Medenî olanlarını verdiği gibi, müstesnâ âyetlerden ve hangi sûrenin hangisinden sonra indiğine dair bilgiler vermektedir.

Medenî Sûreler: 2, 8, 3, 33, 60, 4, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 64, 61, 62, 48, 5, 9, 110.

Bu rivayet, Mekkî sûreler konusunda büyük ölçüde bir önceki Câbir b. Zeyd rivayetine benzetmekle birlikte, ondan farklıdır. Bu nedenle es-Saîdî bu rivayeti muhtemelen başka bir kaynaktan almış olmalıdır. Ancak kendisi hiçbir kaynağa atıfta bulunmamıştır.

Kaynak vermeksizin Hz. Osman’a nüzûl tertibi atfeden bir diğer isim, İsmail Cerrahoğlu’dur.¹⁰¹ Onun tertibi, es-Saîdî’ninki ile tamamen aynı olduğu için tertibi burada zikretmeyeceğiz.

Hz. Osman’ın nüzûl tertibi olarak verilen bu listelerin aslı oldukça şüphelidir. Zira Hz. Osman’ın kabul ettiği sûre tertibi, günümüz mushaf tertibidir. Ayrıca kaynaklarda ona dair nüzûl tertibine rastlanmamaktadır.

1.3. BATILILARA GÖRE SÛRELERİN KRONOLOJİSİ

Batılı araştırmacıların Kur’ân-ı Kerim ve İslam dini üzerine yaptığı çalışmalar oldukça fazladır. İslâmî ilimlerin neredeyse tamamını kapsayan çalışma alanlarında Kur’ân’ın tarihi ve mahiyeti en çok yoğunlaşılan alanlardan olmuştur.

Sahabeden sonra Kur’ân’ın nüzûl tertibi rivayetlerin aktarımıyla sınırlı kalmış, sûrelerin nüzûl zamanı ile ilgili konular tartışılrsa da yeni bir nüzûl tertibi oluşturma ihtiyacı hissedilmemiştir.

19. yüzyıla gelindiğinde Kur’ân üzerine yapılan çalışmalar hız kazanmış, farklı ülkelerde farklı araştırmacılar Kur’ân sûrelerinin ve âyetlerinin nüzûl zamanı üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun sonucunda Kur’ân’ın mushaf tertibinden ziyade nüzûl tertibine göre okunması fikri ortaya atılmıştır. Batılı araştırmacıların yoğun çalışmaları Kur’ân’ın tefsir, meal ve çeşitli ilimlerine kronolojik olarak yaklaşma şeklinde yeni bir boyut getirmiştir. Burada müsteşriklerden ön plana çıkmış isimlerin Kur’ân’ın kronolojisine dair eserlerinin basım tarihine göre sıralamasını esas alarak kısaca değineceğiz.

¹⁰¹ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usulü**, TDV Yayınları, Ankara, 2014, ss. 86-87.

1.3.1. Gustav Weil

Gustav Weil'in (1808-1889) yazdığı *Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre aus handschriftlichen Quellen und dem Koran*¹⁰² (Muhammed Peygamber, Yazma Eserler ve Kur'an Açısından Hayatı ve Öğretisi) adlı, Hz. Muhammed'in hayatı ve İslâmiyet'in ilk yıllarını ele aldığı eser, Avrupa'da Arapça kaynaklara dayanarak Hz. Peygamber'in hayatını ele alan ilk eser olarak kabul edilmektedir.¹⁰³

Gustav Weil, 19. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran* isimli eserinde¹⁰⁴ ilk kez Mekkî-Medenî ayrımını kullanarak, Kur'ân'a dair kronolojik çalışmaları başlatmıştır. Nüzûl tertibi üzerine Batılıların tasnif ettiği ilk eser Muir'e değil, Weil'e aittir. Çünkü Weil'in ilgili eseri 1844 yılında yayınlanırken, Muir'in kitabı daha sonraki bir tarihte yayınlanmıştır.

Weil'in çalışmasının en önemli kısmı, sûreleri içeriklerine ve edebî üslûbuna/gücüne göre dönemlere ayırmasıdır. Buna göre ilk nâzil olan sûreler Hz. Peygamber'e risalet görevini yükleyen sûrelerdir. Allah ve ahiret öğretisini anlatan sûreler de bu ilk sûreleri takip etmektedir. İkinci grup sûreler şiirsel, bilgilendirme ve anlatımda detaya giren sûrelerdir. Üçüncü döneme ait olan son dönem Mekkî sûreler normal nesri aşan ama daha çok dil ve üslûp güzelliğini yansıtan sûrelerdir. Medenî sûreler ise, edebî gücü öncelilere göre çok yüksek olmayan bölümlerdir.¹⁰⁵

Weil'dan sonra Kur'ân araştırmalarında bir dönüm noktası yaşanmıştır. Ondan sonra gelen Nöldeke, Weil'in araştırma prensipleri doğrultusunda eserini yazarak meşhur olmuştur.¹⁰⁶

Weil, *Biblische Legenden der Mu-selmaenner aus arabischen Quellen zusammengetragen und mit jüdischen Sagen verglichen* adlı eserinde ise, Hz. Âdem'den Hz. İsâ'ya kadar Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen peygamberlere ve diğer

¹⁰² Gustav Weil, *Mohammed der Prophet sein Leben und seine Lehre aus handschriftlichen Quellen und dem Koran*, Stuttgart 1843.

¹⁰³ Hilal Görgün, "Gustav Weil", *DİA*, Cilt: 43, s. 154.

¹⁰⁴ Gustav Weil, "Der Qoran", *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*, Bielfeld, 1844.

¹⁰⁵ Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiu'l-Evvel-4 Rebiu'l-Evvel Arası)*, Ankara, 2009, s. 119.

¹⁰⁶ Hüseyin Yaşar, *Aydınlanma Döneminde Batı'da Kur'an Algısı (II)*, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25, 2007, s. 121

bazı tarihî şahsiyetlere dair eski kaynaklarda yer alan kıssalar, Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarıyla karşılaştırılarak ele alınmıştır.

Weil'in sûreleri tertibi şu şekildedir¹⁰⁷:

Mekkî Sûreler:

Birinci Dönem: 96, 74, 73, 26, 106, 111, 81, 53, 15, 68, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 80, 97, 91, 85, 90, 95, 101, 75, 104, 77, 86, 70, 78, 79, 82, 84, 56, 88, 52, 69, 83, 99.

İkinci Dönem: 1, 51, 36, 50, 54, 44, 19, 20, 21, 23, 25, 67, 37, 38, 43, 71, 55, 76.

Son Dönem: 7, 72, 35, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 6, 31, 34, 39, 40, 32, 42, 45, 46, 18, 16, 14, 41, 30, 29, 13, 64.

Medenî Sûreler: 2, 98, 62, 65, 22, 4, 8, 47, 57, 3, 59, 24, 63, 33, 48, 110, 61, 60, 58, 49, 66, 9, 5.

Böylece onun tasnifine göre üç dönemde toplam 91 Mekkî sûre ve 23 Medenî sûre bulunmaktadır. Sûreleri bir bütün halinde inceleyen Weil, ilk nâzil olan sûrenin 96/Alak olduğunu kabul eder. Onun Mekkî Medenî sûre tasnifi İslam geleneğine uygundur. Zira 13/Ra'd, 55/Rahmân, 64/Teğâbün, 76/İnsân ve 99/Zilzâl sûresinin nüzûl zamanı tartışmalıdır. Bu sûrelerin Medenî olduklarına dair rivayetler daha ön plana çıksa da, Mekkî olduklarına dair de rivayet mevcuttur.¹⁰⁸

1.3.2. Sir William Muir

Sir William Muir'in (1819-1905) yeniden düzenleme fırsatını bulduğu *The Testimony Borne by The Coran to the Jewish and Christian Scriptures* isimli çalışması, 1855'te yayınlanmıştır. İkinci baskısını 1860'ta yaptıktan sonra, Muir'in 1878 yılında bizzat Kur'ân üzerine bir önsöz ilave ettiği bu kitabı 3. kez basılmıştır.¹⁰⁹ Kur'ân sûrelerinin yaklaşık olarak nüzûl sırasını, kitabın 1878 yılında basılan bu önsözünde vermiştir.

¹⁰⁷ Gustav Weil, "Der Qoran", Historisch-Kritische Einleitung in den Koran, Bielefeld 1844, s. 55-80. Bkz. EK 7.

¹⁰⁸ Mâverdî 13/Ra'd, 55/Rahmân, 76/İnsân ve 99/Zilzal sûresini Mekkî kabul eder. bkz. s. 90-91. Sa'lebî'ye göre 55/Rahmân, 64/Tegabun, 76/İnsân ve 99/Zilzal sûresi Mekkîdir. bkz. s. 93-95.

¹⁰⁹ Sir William Muir, **The Coran**, Society for Promoting, London, 1878. s. 5.

Sir William Muir, *The Life of Mohammed*¹¹⁰ adlı eserinde ise, Hz. Peygamber'in hayatını İbn Hişam, Taberî, Vâkidî gibi İslam âlimlerinin eserlerinden yararlanarak anlatmıştır. Bu eser nüzûl sırasından bahsetmeyi hedeflememiş olsa da, daha sonra yapmış olduğu nüzûl tertibi için bu eserin yardımcı olduğunu söyleyebiliriz.

Muir sûrelerin kronolojik sıralaması üzerine çalışmış ve değerlendirmelerini yaklaşık olarak sunduğunu da ifade etmiştir. *The Coran* adlı eserinde, Kur'ân sûrelerini 6 dönem içerisinde inceleyerek bu sûrelerin nâzil olduğu yaklaşık zaman dilimlerini vermeye çalışmıştır. Muir, 5 periyotta Mekke dönemini incelerken, Medine'yi tek periyoda sığdırmıştır. Yani Müslümanların kullandığı Mekke-Medine ayırımına temelde muhalefet etmemiştir.

Muir, bu periyotları şu şekilde açıklamıştır:

Birinci periyotta sûrelerin hepsi kısa ve coşkuludur. Bazıları sadece bir veya iki satırdır. Hz. Muhammed İlâhî misyon görevini veya direkt cennetten ona iletişim kurduran vahyi ifade etmeden önce bu sûreler oluşturulmuş olabilir. Bunlardan hiçbirisi İlah'tan alınmış bir mesaj formunda değildir.¹¹¹

İkinci periyot, Hz. Muhammed'in hizmetinin başlangıcıdır. 96. sûredeki "recite in the name of the Lord"¹¹² emrini içerir. Üçüncü periyot, Hz. Muhammed'in halkı imana davetinin başlangıcından Habeşistan göçüne kadar olan dönemdir. Bunlar Kureys'in gelişen muhalefetine atfen başlıca kıyamet, cennet ve cehennemin tanımlarından oluşan sûrelerdir.

Dördüncü periyot, Hz. Muhammed'in hizmetinin 6. ile 10. yıllarını kapsar. Bu periyotla birlikte Yahudilerin kutsal kitapları, hahamların ve Arapların efsaneleri anlatılmaya başlanır. Putperestlerle geçici uzlaşma, 53/Necm sûresi ile kurulur.

Beşinci periyot, Hz. Muhammed'in davetinin (ministry) 10. yılından Medine'ye kaçışına¹¹³ kadar olan dönemdir. Muir, bunu yasağın kaldırılması periyodu olarak nitelendirir. Muir'in iddiasına göre bu periyodun sûreleri İncil'den bazı rivayetler taşır. Hac ibadeti emredilir. Kureys'in itirazları çürütülür; Tanrı'nın

¹¹⁰ Sir William Muir, **The Life of Mohammed**, Edinburgh, 1923.

¹¹¹ Muir, **The Coran**, s. 43.

¹¹² "Rabbinin adıyla oku!"

¹¹³ Muir, Hz. Peygamber'in ve Müslümanların Medine'ye hicretini Medine'ye kaçış olarak ele alır.

31

4. Aşama: 67, 53, 32, 39, 73, 79, 54, 34, 31, 69, 68, 41, 71, 52, 50, 45, 44, 37, 30, 26, 15, 51.

5. Aşama: 46, 72, 35, 36, 19, 18, 27, 42, 40, 38, 25, 20, 43, 12, 11, 10, 14, 6, 64, 28, 23, 22, 21, 17, 16, 13, 29, 7, 113, 114.

Medenî Sûreler: 98, 2, 3, 8, 47, 62, 5, 59, 4, 58, 65, 63, 24, 33, 57, 37, 48, 60, 66, 49, 9.

Onun tertibiyle ilgili bazı hususlar dikkat çekmektedir. Muir'in beşinci periyotta Felak-Nâs sûreleri için "belirsizdir" diye belirtmesine rağmen, 2. periyotta Felak sûresini bir açıklama yapmaksızın eklemesi ilk göze çarpan hususlardandır. Ancak 2. periyotta geçen bu Felak sûresi sehven yazılmış olup, muhtemelen bu listenin başka yerinde zikredilmeyen İhlâs sûresidir. Beşinci periyotta hac emrinin farz kılındığını zikretmesi, elimizdeki verilerle çalışmaktadır. Bu düşüncesinin tek kabulü, 5. periyottaki sûrelere sıkıştırılan Medenî âyetlerden varsayarak hac emrinin bu dönemde farz kılındığını söylemesi olabilir ki kendisi böyle bir açıklamada bulunmamıştır. Muir putperestlerle geçici uzlaşmanın 53/Necm sûresiyle yapıldığını söyleyerek de Garanik hadisesine imada bulunmak istemiştir. Böylesi bir olay İslam'ın ruhuna aykırıdır.

1.3.3. Theodor Nöldeke

Kur'ân sûrelerini kronolojik sıraya göre inceleme konusunda yazılan en önemli kitaplardan birisi Theodor Nöldeke'nin (1836-1930), 1860 yılında yayınlanan *Geschichte des Qorans* (Kur'ân Tarihi) adlı eseridir.¹¹⁷ Bu eser onun Latince doktora tezinin genişletilerek yayınlamış halidir. Nöldeke çoğunluğu Mekke'de veya Medine'de indirilen sûreleri İslami gelenekte olduğu gibi Mekkî-Medenî ayrımını esas alarak tasnif etmiş, biraz daha farklı olarak Mekkî dönemi üçe ayırmıştır.¹¹⁸ Böylece Kur'ân'ın nüzûl tarihini, Mekke dönemi üç safha olmak üzere, Medine dönemi ile birlikte toplam, dört safhada incelemiştir.

¹¹⁷ Watt, **Kur'ân'a Giriş**, s. 130.

¹¹⁸ Theodor Nöldeke ve Friedrich Schwally, **The History of the Qur'an**, çev. Wolfgang H. Behn, Brill, Boston, 2013, s. 63, 97, 117, 135. Hilal Görgün, "Theodor Nöldeke", **DİA**, Cilt: 33, s. 217. Bkz. EK 9.

Nöldeke'nin Mekke dönemini üç döneme ayırmasında temel etken üslûp olmuşsa da, bundan daha çok dikkat ettiği husus, âyetlerin uzunluk-kısalığıdır. Bu tutum, Watt'ın eleştirisine hedef olmuştur. Zira Watt'a göre değişim, tek bir yöne yani daha uzun âyetlere doğru değildir. Ayrıca 47/20 ile 62/2. âyetlerinde olduğu gibi, hemen hemen aynı tarihlerdeki farklı pasajların üslûpları amaçlarına göre değişiklik arz edebilmektedir. Watt, Nöldeke'nin sıralamasının esas zayıf tarafının ise, sûreleri bir bütün olarak ele alması olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹

Nöldeke, Hz. Ali gibi Hz. Peygamber'e yakın bazı kişilerin, sûreleri kronolojik bir sıraya göre sıralamış olduğu yolundaki geleneği oldukça şaşırtıcı bulur; çünkü ona göre böyle bir sıralama, şerh için uzun bir bilimsel çalışmayı gerektirir ve pratik değildir. Ayrıca, Hz. Muhammed vahiyleri yazdırırken önceden indirilmiş âyetleri yenilerle bağlantılı duruma getirmiştir. Bu nedenle sahabeye atfedilen kronolojik listenin, isnadların kabul ettirmek istediği zamandan çok daha sonrasına ait olduğunu söyler. Üstelik böyle bir çalışma var olmuşsa bile, *el-İtkân*'da Hz. Ali'nin kronolojik mushafında ilk altı sûrenin 96, 74, 68, 73, 111. sûreler şeklinde sıralandığının ileri sürüldüğüne, bunun da öbür kronolojik listelere uymadığına işaret eder. Diğer kaynaklarda 68. ve 73. sûreler, 74. sûreden önce gelmektedir.¹²⁰ Bu nedenlerle Nöldeke şu sonuca ulaşır:

“Herhalde Hz. Ali böyle bir edisyonla uğraşmamıştır. Hz. Peygamber'in çağdaşı birinden böylesine bilgince ve tarihsel olarak yönlendirilmiş bir düzenleme beklememizin, Hz. Ali'yi Kur'ân toplayıcısı veya redaktörü olarak gösteren bütün geleneklerin Şii uydurması olduğu kuşkusundan arınmadığı da gözden uzak tutulamaz. Dolayısıyla Hz. Ali'nin kendisine ait bir Kur'ân'ı olduğu söylenemez. Tersine yalnız onun değil Peygamberin teokratik soylulardan pek çok çağdaşının, vahiyler yazılı şekliyle sahip olmuş olması pek muhtemeldir.”¹²¹

Nöldeke'ye göre Hz. Osman edisyonundaki düzenin anlamı açık değildir. Sûrelerin içeriği göz önüne alınacak olan tarih noktasını bir yana bırakmamıza yol açmaktadır; çünkü sadece sûreler değil pek çok tek tek vahiyler bile değişik hususları ele almaktadır. Vahyin düzenlenmesinde kronolojik ilkeye uyum da bu derece zayıftır. Zira Nöldeke Hz. Muhammed'in işaret ettiği yerler dışında âyet

¹¹⁹ Watt, **Kur'ân'a Giriş**, s. 132.

¹²⁰ eş-Şehristânî, Cilt: 1, ss. 19-23. Nöldeke Şehristânî'nin bu çalışmasını kaynak olarak verememiştir. Muhtemelen ilk matbu baskısını 2008 yılında yapmış olmasından dolayıdır.

¹²¹ Theodor Nöldeke ve Friedrich Schwally, **Kur'ân Tarihi**, çev. Muammer Sencer, İstanbul, 1970, ss. 59-60.

parçalarının Zeyd derlemesinde ayrılmaz olarak birbirine karıştığını savunur.¹²² Nöldeke, sonra gelenlerin Kur'ân'ı zaman sırasına göre düzenleme çabasının yasaklandığını, böyle bir davranışın itizalcilikle suçlandığını iddia eder.

Nöldeke'ye göre, bu koşullar altında sıralamayı sûrelerin uzunluğu esasına dayandırmaktan başka yapacak bir şey kalmamaktadır.¹²³ Uzun bölümlerden kısa bölümlere doğru gitmek ona rasyonel görünür; çünkü Yahudi Mişna'sındaki bölümler (tractatus) de azalan uzunluğa göre sıralanmıştır. Ancak Mişna'daki bölümler, Kur'ân'daki gibi âyet sayısının çokluğuna göre değil, sayfa sayısının çokluğuna göre sıralanmıştır.¹²⁴

Nöldeke'ye göre Hz. Osman'dan sonra Kur'ân eksiksiz bir şekilde muhafaza edilmiş olup, karışıklığın sebebi Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' faaliyetinde Zeyd'in âyet parçalarını ayrılmayacak şekilde birbirine karıştırmış olmasıdır; dolayısıyla da sûrelerin sıralanmasında geriye uzunluk-kısalık ölçütü en makul seçim olarak kalmıştır. Nöldeke'nin ulaştığı bu sonuç ile ilgili şu söylenebilir: Zeyd ya sadece sûreler içerisindeki âyetlerin yerlerini karıştırmıştır da uzunluk kısalıkları belli olan sûreleri uzundan kısaya doğru dizmiştir; ya da her şeyiyle baştan düzenleme yaparak bir sûredeki âyetleri diğer sûredekilerle karıştırmış, sonuçta oluşan uzun ve kısa sûreleri de uzundan kısaya doğru dizmiştir. Nöldeke'nin, Hz. Peygamber'in bizzat işaret ettiklerini Zeyd'in ayırdığını söylemesi de dikkat çekmektedir. Ancak Nöldeke'nin karışıklık diye nitelediği Kur'ân pasajlarının kronolojik olarak sıralanmamasıdır. Yani onun ayetlerde karışıklık olduğu şeklindeki iddiasını, Zeyd'in kronolojik sıralamadan uzaklaştığını iddia etmesi şeklinde anlamak, daha doğru olur.

Nöldeke 9/Tevbe sûresinin 8/Enfal sûresinden ayrı bir sûre olup olmadığı ve besmelesiz yazılması hakkında ahabın tereddüdünü anlaşılmaz bulur; çünkü ona

¹²² Nöldeke bununla ilgili olarak şu rivayeti verir: "İkrime, Muhammed b. Sîrîn'e Kur'ân'ın kronolojik biçimde sıralanmış olup olmadığı sorusuna karşılık olarak "İnsanla şeytan bir araya gelse bile böyle bir şey mümkün değildir." Yani Nöldeke, bu rivayeti Kur'ân'ın ayrılmayacak şekilde karışmış olduğunun delili sayar.

¹²³ "Zaten İslam bilginleri de esasen bu ilkeyi kabul etmektedir" diyerek, Suyûtî'den alıntı yapar: "Osman Kur'ân'ı telif etti ve uzun sûreleri uzunlarla, kısa sûreleri kısalarla bir araya getirdi" es-Suyûtî, **el-İtkân**, s. 140.

¹²⁴ Nöldeke, **Kur'ân Tarihi**, ss. 77-80.

göre her iki sûrenin içeriği ve âyetlerinin nüzûl zamanı birbirinden çok ayrıdır ve 9/Tevbe sûresinin birinci âyetinin yeni bir bölümün başlangıcı olduğu bellidir.¹²⁵

Nöldeke nüzûl zamanına bizzat şahit olan sahabenin sanki bilgileri dâhilinde olmadan bir tartışmaya girmiş olduğu imasında bulunur. Ancak 8/Enfal ve 9/Tevbe sûresinin nüzûl zamanı açısından farklılıklarını zaten Hz. Osman'ın belirttiğine dair bir rivayet vardır.¹²⁶ Bu rivayette Hz. Peygamber'in 9/Tevbe sûresi için yer belirtmediğini -yani başı ve sonuyla 8. sûreden ayrı olduğunu da ifade eder-, bunun için Hz. Osman'ın diğer sûrelerde Hz. Peygamber'in uygulamasını takip ederek aralarında konu benzerliği bulunan 8/Enfal sûresinden sonra 9/Berâe sûresini yerleştirdiği kaydedilir.¹²⁷ Yani Hz. Osman nüzûl zamanının ayrı olduğunu zaten bilmesine rağmen, bu iki sûrenin konu benzerliklerinin bulunmasına dikkat çekmiştir.

Nöldeke Hz. Osman'ın icraatının, Kur'ân'ı daha önce kullanılan değişik nüshalar yerine, tek lehçeli tek bir metin haline getirmesi olduğunu söyler. Yani Hz. Osman'dan beri Kur'ân eksiksiz ve doğru olarak gelmiştir. Nöldeke, İbn Mes'ûd'un başka konularda Hz. Osman'a muhalefet etmesine rağmen, Kur'an metninin yanlış olduğuna dair ses çıkarmamasının da Kur'ân'ın Hz. Osman'dan beri eksiksiz korunduğunu desteklediğini söyler.¹²⁸

Weil ve Muir'in denemelerinden yararlanan Nöldeke'ye göre 90 Mekkî, 24 Medenî sûre bulunmaktadır. Nöldeke, sûreleri bütün halinde ve üslûp özellikleriyle dikkate almıştır.

Nöldeke'ye göre sûrelerin nüzûl tertibi şu şekildedir:

Mekkî Sûreler:

1.Aşama: 96, 74, 111, 106, 108, 104, 107, 102, 105, 92, 90, 94, 93, 97, 86, 91, 80, 68, 87, 95, 103, 85, 73, 101, 99, 82, 81, 53, 84, 100, 79, 77, 78, 88, 89, 75, 83, 69, 51, 52, 56, 70, 55, 112, 109, 113, 114, 1.

2.Aşama: 54, 37, 71, 76, 44, 50, 20, 26, 15, 19, 38, 36, 43, 72, 67, 23, 21, 25, 17, 27, 18.

¹²⁵ Nöldeke, **Kur'ân Tarihi**, s. 96.

¹²⁶ es-Sicistânî, s. 39.

¹²⁷ es-Sicistânî, s. 39.

¹²⁸ Nöldeke, **Kur'ân Tarihi**, ss. 108-111.

3.Aşama: 32, 41, 45, 16, 30, 11, 14, 12, 40, 28, 39, 29, 31, 42, 10, 34, 35, 7, 46, 6, 13.

Medenî Sûreler: 2, 98, 64, 62, 8, 47, 3, 61, 57, 4, 65, 59, 33, 63, 24, 58, 22, 48, 66, 60, 110, 49, 9, 5.

1.3.4. Edward Henry Palmer

E. H. Palmer (1840-1882), 1880 yılında basılan *The Quran the Sacred Books of the East*¹²⁹ isimli tercümesinde mushaf tertibini esas alsa da her sûrenin başına Mekî ya da Medenî olduğuna dair not eklemiştir.

Palmer, eserinin giriş kısmında öncelikle Arap yarımadasından, Arapların yaşam tarzından ve inançlarından kısaca bahseder. Sonra Hz. Muhammed'in soyundan bahsedip, 20 Nisan 571 Fil yılında onun doğumuyla başlayarak hayatını anlatır. Palmer ilk vahiy olarak, 96/Alak sûresinin 1-5. ayetlerinin geldiğini kabul eder. Bundan sonra onun 1.5, 2 veya 3 yıl fetret devri yaşadığını ifade eden Palmer, bu sürecin Hz. Peygamber'i oldukça etkilediğini, Hira dağına tırmanıp intihar edeceği sırada, gizemli bir gücün onu durdurduğunu söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in eşi Hatice'nin yanına gittiğini "üzerimi ört" diyerek titrediği sırada 73/Müzzemmil sûresinin ilk 7 ayetinin indiğini belirtir. Böylece peygamber olduğuna dair şüphesi kalmayan Hz. Muhammed'e ilk iman eden eşi Hatice olur.

Palmer, Nöldeke'nin Mekke'yi üç döneme ayırmasını, o zamana kadar yapılan en iyi tasnif olarak kabul eder. Nöldeke'nin nüzûl tertibinin listesine yer verir ancak kendisi bu tasnife göre sûreleri yeniden dizmez. Palmer yalnızca Hz. Peygamber'in hayatını özetlediği giriş bölümünde, Mekke dönemine ait sûrelerin üslûp ve muhteva özelliklerinde bu üçlü tasnifi esas alır. Palmer, Mekke'de veya Medine'de indirilen sûrelerin birbirlerinden üslûp ve muhtevaları ile kolayca ayrılacaklarını söyler.

Palmer'e göre ilk indirilen sûreler özellikle üslûbu etkileyici, her ayette Hz. Peygamber'i zihinsel açıdan yüceltmeyi hedefleyen, onun misyonunun gerçek ve doğru olduğunu ortaya koyan inanç ile ilgili vahiylerdir. Ona göre Kur'an, doğal

¹²⁹ E. H. Palmer, **The Quran**, Oxford at the Clarendon Press, 1880. [http://en.wikisource.org/wiki/The_Qur%27an_\(Palmer\)/Introduction](http://en.wikisource.org/wiki/The_Qur%27an_(Palmer)/Introduction)

olarak iki gruba ayrılmıştır. Bunlar ilk olarak Mekke’de Hz. Muhammed’in peygamberlik görevinin gelişimi, hicretten sonra ise Medine’de bir lider ve kanun koyucu olarak kariyerinin gelişiminden bahseden iki gruptur. İlk grupta indirilen sûrelere örnek olarak Palmer, 106 ve 111. sûreleri verir.

Palmer’e göre Mekkî sûrelerde Hz. Muhammed’in tek amacı, muhataplarını tek olan Allah’a inanmaya çağırmaktır. Bunu ise mantıklı argümanlardan ziyade, güçlü hitabetiyle ve mantıktan ziyade duygulara başvurarak yaptığını iddia eder. Ayrıca doğayı Allah’ın varlığına tanık kılıp O’na başka ilahları ortak koşan veya çocuklar nispet edenin üzerine Allah’ın intikamını ilan ederek yapar. Ona göre Hz. Muhammed inananlar için mutluluk resimleri tasvir ederken, kafirler için hazırlanmış ebedî işkenceleri korkunç bir şekilde açıklar.

Tüm bu saydıklarına ilave olarak Palmer ilk pasajlarda peygamberliğin, onun misyonunun gerçeği yansıttığı fikri ve sorumluluk duygusu ile açıkça işlendiğini söyler. Bu pasajların üslûbu kısa, etkileyici ve şiirseldir. Düşünceler bazen bulanık ve karışık olsa da genelde ciddi ve hırslı olup, Hz. Muhammed’in heyecanını yansıtmaktadır.

Palmer Mekkî sûrelerin ikinci periyodunda, Hz. Muhammed’in yüce İlaha Allah ve Rahmân ismini vererek hala Mekkelilerin putperestliğine karşı durmaya devam ettiğini söyler. Ancak Mekkeliler bu isimleri başka ilahlar için kullanır ve bu yüzden bu isimlerin sonraki bölümlerde kullanılmadığını iddia eder.

Palmer’e göre Mekke döneminin ikinci safhasındaki sûrelerde, öncelikle geçmiş zamanlardaki peygamberlerin uzun hikayeleri yer almaktadır. Bu hikâyelerde vurgu, bu peygamberlere inanmadıkları için cezalandırılan kimselerdir. Bu hikâyelerin ahlâkî yönü hep aynıdır. Yani, Hz. Muhammed de aynı şartlar altında gelmiştir ve onu reddedenler cezaya çarptırılacaktır. Palmer bu dönemin, erken Mekke dönemi pasajlarının yoğun şiirsel yapı ve coşkusu ile daha sonra Medine’deki sakin öğretiler arasında bir yere sahip olduğunu ifade eder. Bu değişiklik ise aşama aşama gerçekleşmiştir.

Palmer, üç periyot boyunca yeminlerin dikkat çektiğini ifade eder. Birinci periyotta bu yeminler çok sık ve çoğu zaman uzundur. Doğanın bütün güçleri Allah’ın tekliğine ve Hz. Muhammed’in elçi olduğuna şahitlik ettirilir. İkinci

periyotta, yeminler daha kısa ve olağanüstü olaylar üzerine yapılır. Üçüncü periyotta ise yeminler hiç kullanılmazlar.

Palmer'e göre genel olarak Mekke halkı Hz. Muhammed'e deli, taklitçi gibi onu oldukça üzen ithamlarda bulunuyordu. Takipçileri ise Mekke'nin en fakirleriydi. Kendi kabilesi bu nedenle onu küçümseyip, hakaretler etmekteydi.

Palmer, Medenî sûreleri anlamak için Hz. Muhammed'in diğer gruplar karşısında bu şehirdeki konumunu akıldan çıkarmamak gerektiğini söyler. Medine devrinde Hz. Muhammed'in henüz mutlak otoritesi olmasa da askerî lider ve hükümdar olur. Çevresinde önce samimi bir şekilde ona inanan muhacir ve ensar vardır. Son olarak büyük bir münafık grubu da onun çevresindedir. Diğer bir grup, Medine'nin çevresinde yaşayan ve başlangıçta bu dini onaylıyor gibi gözüken Yahudilerdir. Diğer gruplar ise Mekke'deki pagan Araplar ve Medenî sûrelerde çokça bahsedilen Hristiyanlardır.

Palmer bu bilgileri verdikten sonra, Medenî sûrelerin tarzının, üçüncü dönem Mekkî sûrelere benzediğini söyler. Bu sûrelerde gerçek hayatla bağlantılı konuların ve emirlerin büyük çoğunluğunun şiirsel olmayan, düz yazıya benzer bir üslupla işlendiğini belirtir. Ayrıca Palmer Mekkî sûrelerdeki gibi Medenî sûrelerin de kronolojik sıralarına dair aşağı yukarı bir fikre varmanın mümkün olduğunu söyler. Bunun için Palmer sûre ve ayetlerin işaret ettikleri olayları not edip bunları meydana geldikleri tarihlerle karşılaştırmak gerektiğini ifade eder.

Medenî sûrelerde Hz. Peygamber artık misaller, vaatler ve uyarılar ile sadece muhataplarını değiştirmeye çalışır. Ayrıca bir hükümdar ya da general gibi muhataplarını davranışlarından dolayı öven ya da suçlayan şekilde konuşur ve zamanın gerektirdiği şekilde onlara kurallar ve emirler verir.

Palmer, adı geçen eserinin giriş bölümünde, ayrıca sûrelerin içeriğinin özetleri için başlık açarak her sûrenin içeriğini kısaca özetleyip, Mekkî veya Medenî olanlar ile nüzûl zamanı belli olmayan sûreleri verir. Ona göre, 85 sûre Mekkî, 19 sûre Medenîdir. 10 sûrenin ise nüzûl zamanı belirsizdir. Bunlar: 112, 113, 114, 107, 102, 98, 99, 95, 64, 97 numaralı sûrelerdir.

Medenî sûreler şunlardır: 2, 3, 4, 5, 8, 9, 24, 33, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 66. Nüzûl zamanı belirsiz ve Medenî sûreler haricindeki sûrelerin ise Mekkî olduğunu söyler.

1.3.5. Hubert Grimme

Hubert Grimme (1864-1942), 1895 yılında yayınlanan *Mohammed: Einleitung in den Koran, System der koranischen Theologie* adlı, Kur'ân'ın sistematüğını konu edinen eserinde, sûrelerin nüzûl sıralamasını verir. Mekke'yi iki, Medine'yi dört dönemde inceler.

Grimme ile birlikte sûreleri doktriner¹³⁰ özelliklerine göre sıralama çabası ortaya çıkmıştır. Grimme, Mekkî sûreleri iki ana gruba ayırarak, birincisinin tek tanrıcılığı, öldükten sonra dirilmeyi, Ahiret gününü ve gelecekteki nimet veya azap dolu hayattan bahsettiğini söyler. İnsanlar burada seçim hususunda serbesttir. İkinci kısım da ise Allah'ın rahmeti gündeme getirilir ve Rahmân adı bununla ilişkilendirilir. Kitab'ın vahyi önem kazanır ve daha önce kendisine vahiy verilenlerin kıssaları anlatılır. Kıyamet ve vahye inanmayanların başına gelen azaplar hakkında kıssalar anlatılır.¹³¹

Grimme'nin iki gruba ayırdığı Mekke döneminde, birinci grupta yer alan elli sûrenin sıralaması şu şekildedir:

111, 107, 106, 105, 104, 103/Asr¹³², 102, 101, 100, 99, 108, 96, 95, 94, 93, 92, 91, 90, 89, 88, 87/A'lâ¹³³, 86, 85/Burûc¹³⁴, 84/İnşikâk¹³⁵, 83, 82, 81/Tekvîr¹³⁶, 80, 79, 78/Nebe'¹³⁷, 77, 76/İnsan¹³⁸, 75, 74/Müddessir¹³⁹, 73/Müzzemmil¹⁴⁰, 70, 69, 68. 114, 113.

Grimme'nin kıyametin yakın olması, meleklerin kadın olduğunun reddi, Tanrı'nın yeni sıfatları gibi bazı kriterler taşıdığı gerekçesiyle, birinci grup ile ikinci grup arasında geçiş niteliğinde gördüğü fakat ilk gruba dahil ettiği on sûre daha

¹³⁰ Kendine özgü özellikler taşıyan ve düzenli bir görüşü oluşturan ilke ve dogmaların bütünü anlamındadır. Grimme nüzûl tertibinde üslûp ve tarih değil, muhteva ve öğretî özelliklerini esas almıştır.

¹³¹ Watt, **Kur'an'a Giriş**, s. 133.

¹³² Grimme'ye göre 3. âyet araya girmiştir, aslında Mekkî geç döneme aittir.

¹³³ Grimme'ye göre sûrenin 7. âyeti Medenîdir.

¹³⁴ Grimme'ye göre sûrenin 8-11. âyetleri geç Mekkî döneme aittir.

¹³⁵ Grimme'ye göre sûrenin 25. âyeti geç Mekkî döneme aittir.

¹³⁶ Grimme'ye göre sûrenin 29. âyeti geç Mekkî döneme aittir.

¹³⁷ Grimme'ye göre 37-38. âyetler geç Mekkî döneme aittir.

¹³⁸ Grimme 30-31. âyetlerin geç Mekkî döneme ait olduğunu söyler.

¹³⁹ Grimme'ye göre 55. âyet geç Mekkî döneme aittir.

¹⁴⁰ Grimme'ye göre 20. âyet Medenîdir.

vardır. Bunlar 56, 55, 54, 53/Necm¹⁴¹, 52, 51, 50, 15, 22/Hac¹⁴², 14/İbrâhîm¹⁴³ numaralı sûrelerdir.

Grimme, ikinci grupta yer alan kırk iki sûreyi kronolojik olarak şu şekilde sıralar: 46, 72, 45, 44, 41, 97, 40, 39, 38, 37, 36, 35, 34, 32, 31, 67, 30, 29/Ankebût¹⁴⁴, 28, 27, 26, 71, 25, 20, 23, 43, 21, 19, 1, 42, 18, 17, 16/Nahl¹⁴⁵, 13, 12, 11, 10, 7/A'râf¹⁴⁶, 6, 98/Beyyine¹⁴⁷, 112, 109.

Grimme Medenî sûreleri ise dört döneme ayırmıştır:

1. Bedir savaşı zamanında inen sûreler: 2, 62, 5/Mâide¹⁴⁸, 47.
2. Bedir ile Uhud arasında inen sûreler: 8, 24, 59.
3. Uhud savaşı ile Mekke'nin alınmasına kadarki zamanda inen sûreler: 3, 29, 4, 57, 64, 61, 60, 58, 65, 33, 63, 49, 110, 48, 5/Mâide¹⁴⁹, 66, 9/Tevbe¹⁵⁰.
4. Mekke'nin alınmasından sonra inen sûreler: 9/Tevbe. Ona göre bu sûrenin 25-124. âyetleri Tebük ve Huneyn savaşındaki bazı olaylar hakkındadır, 125-130. âyetler ise bu aşamadan önceki bir zaman dilimine uygun düşer.¹⁵¹

Grimme'nin tasnifine göre 23 sûre Medenî, 92 sûre Mekkîdir. Burada fazlalığın sebebi 29. sûrenin, bazı âyetlerinden dolayı hem Mekkî, hem Medenî dönem içerisinde olmak üzere iki kez yer almasıdır. Sûreler içinde farklı zamana ait olduğunu düşündüğü âyetleri belirtmesi açısından Grimme'nin çalışması önemlidir.

Ayrıca şunlara dikkat çekmek istiyoruz: Grimme, Medenî dönemin genelde tek kabul edildiği varsayımına karşılık, bu dönemin dört aşama olduğunu belirtmektedir. Ara sıra bu dönemde inen âyetlerin zamanlarına dikkat çekmektedir. Belirttiğimiz gibi 29/Ankebût sûresini ise hem Mekkî, hem Medenî dönemde inceleyerek, sûre içerisindeki âyetlerden bir kısmının Mekke, bir kısmının

¹⁴¹ Grimme 21-23. ve 27-33. âyetlerin geç Mekkî döneme ait olduğunu söyler.

¹⁴² Grimme'ye göre 25-42. âyetler ve 76-78. âyetler Medenîdir.

¹⁴³ Grimme'ye göre 38-42. âyetler Medenîdir.

¹⁴⁴ Grimme'ye göre 1-12., 45-46. ve 69. âyetler Medenîdir.

¹⁴⁵ Grimme'ye göre 111-125 veya 128. âyetler arası Medenîdir.

¹⁴⁶ Grimme 156-158. âyetlerin erken Medenî döneme ait olduğunu belirtir.

¹⁴⁷ Grimme Medenî sûrelerden de olabileceğini ifade eder.

¹⁴⁸ 15-88. âyetlerin, Müslümanların Medine'deki Hristiyan ve Yahudilerle tartışmalarını anlatmakta; 108-120. âyetlerin ise Hz. İsa hakkında bilgiler içerdiği bilgisini kaydeder.

¹⁴⁹ 1-14. âyetler hac kuralları hakkındadır. 89-107. âyetler, şarap ve kumarın, fal oklarının yasaklanması hakkındadır.

¹⁵⁰ 1-24. âyetler Hz. Peygamber'in Mekke halkı ile mücadeleye başlama kararının ilanındır.

¹⁵¹ Hubert Grimme, **Mohammed: Einleitung in den Koran, System der koranischen Theologie**, Münster i.W., 1895, ss. 25-29. Bkz. EK 10.

Medine’de indirildiğini ifade etmiştir. Ayrıca, sûreleri doktriner özelliklerine göre, yani üslûp ve tarih değil, muhteva ve öğretî özelliklerini esas alarak sıralama çabası 111/Tebbet sûresini ilk sıraya yerleştirmesine sebep olmuştur.

Burada söylememiz gereken husus, Grimme’nin ilk inen sûrelerden 96/Alak, 74/Müddessir gibi bir defada nâzil olmadığı bilinen sûrelere dikkat çekmediğidir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Grimme, Mekkî sûrelerdeki müstesnâ âyetlere dikkat çekmektedir.

1.3.6. Hartwig Hirschfeld

Hartwig Hirschfeld’in (1854-1934), 1902 yılında yayınlanan *New Researches into the Composition and Exegesis of the Quran*¹⁵² adlı eseri, farklı bir metotla nüzûl sırasını tespit etme çabasının ilk örneğidir. Hirschfeld tarihlendirmesini sûreler üzerinden değil, âyet pasajları üzerinden yapmasıyla kronolojik çalışmalara yenilik getirmiştir. O, bu pasajların tarihlendirmesini ilk ilan, onaylayıcı, coşkulu, naklî, betimsel ve teşriî vahiyler şeklindeki özellikler üzerine kurmuştur.¹⁵³

Hirschfeld, Kur’ân’da bulunan Kitâb-ı Mukaddes’le ilgili kelimelerin tamamının Arâmî kaynaklı olduğunu savunur. Hatta Hz. Peygamber’in Yahudilik, Hristiyanlık, İbranice, Arâmîce ve Etiyopyaca; hatta Yunan ve Latin kültürü yoluyla herşeyi aldığını, bunu zihninde kaynaklarını kendi dahi ayıramayacak kadar karıştırdığını söyler. Ona göre, edebî açıdan yapılacak başarılı bir çalışma Kur’ân pasajları üzerindeki birçok karanlık perdeyi açacaktır.¹⁵⁴

Hirschfeld, Nöldeke’den etkilendiklerini düşündüğü Weil ve Muir’in Mekkî vahyin sıralamasını Hz. Peygamber’in azalan coşkusu, dokunaklılığı ve cümle uzunluklarının artmasına göre üç periyoda ayırmalarını yetersiz bulur. Çünkü Hirschfeld’e göre coşkunun derecesi, değerlendirme için mükemmel bir kriter değildir. Zira coşkulu pasajlara Medine’de de sık sık rastlanır. Hirschfeld daha iyi ve titiz bir çalışmaya yardımcı olması için “devamlı olan coşku” yerine, “Hz.

¹⁵² Hartwig Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Quran*, Royal Asiatic Society, London, 1932.

¹⁵³ Watt, *Kur’an’a Giriş*, s 133. Bu özelliklerin orjinal adları şu şekildedir: First Proclamation, the confirmatory revelations, the declamatory revelations, the narrative revelations, the descriptive revelations, the legislative revelations.

¹⁵⁴ Hirschfeld, s. 32.

Peygamber'in hitaplarının dokunaklılığını" kriter olarak tercih eder.¹⁵⁵ Yani o, Hz. Peygamber'in hitabında yer alan konu ve üslûbu bir arada değerlendirme yoluna gider; bunlara çeşitli isimler takarak, farklılıklarını tespit etmeye çalışır.

Hirschfeld, vahiylerin daha doğal bir sıralamaya sokulması için beş esasa dikkat edilmesi gerektiğini söyler: Başkalarına duyurulan **first proclamation/ilk ilan** Hz. Muhammed'in ünvanının "peygamber" olarak belirlendiği, görevinin saptandığı ilandır. Bundan sonra Hz. Muhammed'in akıl sağlığı hakkındaki şüpheler kâfirleri ağır cezalarla tehdit ederek giderilmeye çalışılmıştır. Bu vahiylerle **confirmatory revelations/ onaylayıcı** vahiyler ismini verir.

Bu noktada Hz. Peygamber'in hitapları güçlü, süslü, debdebeli sözler ve yeminlerle iç içedir. Hirschfeld buna **declamatory/coşkulu** stil demektedir. Hz. Peygamber'in hazır malzemesi olan pasajlarına yansıttığı acıma hissinden sonra ahlak ve ikaz içeren hikâyeler kullanılmaya başlanmıştır.

Bundan sonra Allah'ın herşeye gücü yettiğini göstermek için Hz. Muhammed'in mümkün olduğunca konuların çeşitliliği ve olay örgüsünün olağanüstülüğü ile etkileyici betimlemeye çaba gösterdiği **narrative/anlatım periyodu** başlar. Hz. Muhammed, İlahi vahiy yoluyla ona gelen ilginç hikâyeler ile bilgisini ortaya koyar.

Masal kaynakları bittiğinde ise, Hz. Muhammed Tanrı'nın egemenliğini, doğanın zenginliği ve ihtişamını resmeden bir grup **descriptive/betimsel konuşmalarla** kendini göstermeye başlar. Vahiy insanları Allah'ın insanın yararına yarattığı herşey için şükretmeye teşvik eder.

Bu periyot sona erdiğinde, muhataplar dindar Müslümanların hayatlarına öncülük edecek bir dizi **legislative/teşriî vahiyleri** dinlemeye yeterince hazırlanmışlardır. Bu beş grup birbirini doğal bir silsileyle takip etmiştir.¹⁵⁶

Hirschfeld'in tasnifine gelince o Kur'ân'ın kronolojisini sıraladığı kitabında Mekke dönemini beş gruba ayırdığını açıkça ifade etse de, bu kitabın sonundaki listede sadece 96/Alak sûresi 1-5. âyetler için "I. İlk İlan" başlığını koyar ve "II. Onaylayıcı Vahiyler" şeklinde devam ederek yukarıda bahsi geçen başlıkları sıralamaya devam eder; böylece Mekke dönemini 6 başlıkta incelemiş olur. Ancak

¹⁵⁵ Hirschfeld, ss. 35-36.

¹⁵⁶ Hirschfeld, s. 36.

biz, onun kitabındaki ilk açıklaması olan Mekke dönemini beş gruba ayırdığı ifadesini esas alıyoruz. Buna göre, Mekkî âyetlerin ilk duyurusu 96/Alak, 1-5. âyetlerle yapılmıştır.

Hirschfeld'in tasnifi şu şekildedir:

Mekkî Vahiyler:

I. Onaylayıcı vahiyler: 87, 68 (1-33. âyetler), 112, 69 (40-52), 26 (221-228), 52 (29-49), 74 (1-30; 35-55), 73 (1-14), 76, 94, 96 (6-19), 111, 104, 79 (15-26), 53 (1-18), 93 (1-8), 109.

II. Coşkulu vahiyler: 81, 82, 84, 99, 80, 86, 75, 83, 88, 79 (1-14), 77, 69 (1-39), 78, 56, 52 (1-28), 70, 100, 101, 106, 107, 108, 90, 92, 91, 105, 102, 97, 98, 89, 72, 85 (1-8; 12-22), 103, 95.

III. Anlatım periyodu: 68 (34-52), 51, 26 (1-220), 54, 37, 44, 38, 27 (1-59), 28, 15, 18, 12, 19, 43 (25-89), 21, 14, 20, 11, 34, 7 (1-27; 57-155; 186-205), 17 (1-8; 103-111), 73 (15-19), 40 (1-6; 24; 57), 29 (13-42), 10 (72-109), 23 (23-52), 46 (20-35), 5 (23-38; 109-120), 2 (200-210), 6 (74-91), 1.

IV. Betimsel vahiyler: 79 (27-46), 71, 55, 50, 45, 42, 41, 35, 32, 67, 25 (1-63), 23 (1-22; 53-118), 16 (11-115), 43 (1-24), 13, 113, 114, 10 (1-57; 58-71), 31 (1-10; 19-34), 36, 27 (60-95), 30, 39, 22 (1-13; 62-71), 40 (7-23; 58-85), 2 (158-162), 29 (43-69), 17 (87-102), 6 (92-117).

V. Teşriî Vahiyler: 6 (1-45; 46-73), 93 (9-11), 25 (64-72), 31 (11-18), 7 (28-56), 29 (1-12), 46 (1-19), 17 (9-86), 6 (152-165), 9 (129-130), 85 (9-11).

Medenî Vahiyler: 2 (1-19a; 19b-37; 38-58; 59), 5 (71-88), 2 (60-97; 98-115; 116-147; 163-184; 211-223; 244-268; 269-281), 8 (1-41; 42-76), 3 (1-29; 30-75; 76-90), 47, 3 (91-113 (?); 114-137; 139-200), 57, 7 (174-185), 59, 61, 62, 16 (116-128), 64, 4 (1-45; 126-129; 46-72; 73-86), 2 (148-157; 87-95), 5 (56-63), 2 (282-284), 4 (96-105; 106-125; 130-138 (?); 139; 140-145; 146-151; 152-175), 33, 2 (224-243 (?)), 65, 24, 66, 63, 58, 22 (14-61; 72-78), 5 (39-44), 2 (285-286), 48 (18-28), 2 (185-196a; 196b-199), 60, 110, 49, 9 (23-27; 38-73), 48 (1-17), 9 (74-94; 120-128; 95-119; 1-12; 36-37; 13-22; 28-35), 7 (156-172), 5 (1-4; 5-7; 8-14; 15-17; 109-120; 18-22; 45-55; 64-70; 89-104; 105-108 (?)), 6 (117-151 (?)), 73 (20(?)), 74 (31-34 (?)).

İlave edilmiş/belirsiz olanlar: 53 (19-23), 3 (138), 33 (40), 47 (2), 48 (29), 61 (6), 5 (73 (?); 101 (?)).¹⁵⁷

Bu ayrıntılı çalışmasına rağmen, Hirschfeld'in bu tertibi pek kabul görmemiştir.¹⁵⁸

Hirschfeld, Kur'ân'ın nüzûl tertibinin sûreler bazında yapılmasına karşı çıkarak, âyet pasajlarının sıralamada da esas alınması gerektiği tezini öne sürer ve bu şekilde bir tertip yapar. Grimme de sûre içindeki âyetlerle ilgili zaman dilimlerine yer yer dikkat çekse de, Hirschfeld'in çalışması onun çalışmasından daha detaylıdır ve doğrudan nüzûl tertibinde ayetleri esas alması açısından farklılık göstermektedir. Onun bu çalışmasıyla Weil, Muir ve Nöldeke'nin tertibinden tamamen farklı bir tertip metodu ortaya çıkmıştır.

1.3.7. John Meadows Rodwell

John Meadows Rodwell'in (1808-1900), *The Koran*¹⁵⁹ adlı nüzûl tertibine göre hazırladığı Kur'ân tercümesinin ilk baskısı, 1909 yılında yapılmıştır. Weil ve Nöldeke'den etkilendiği bilinen Rodwell'in Kur'ân'ın kronolojisine dair yaptığı çalışma da bu tercümesidir.¹⁶⁰

Rodwell'in tercümesi nüzûl tertibine göre olsa da Mekke ve Medine dönemlerini kendi içerisinde tasnif etmemektedir. Onun tercümesinde esas aldığı sıralama şu şekildedir¹⁶¹:

Mekkî Sûreler: 96, 74, 73, 93, 94, 113, 114, 1, 109, 112, 111, 108, 104, 107, 102, 92, 68, 90, 105, 106, 97, 86, 91, 80, 87, 95, 103, 85, 101, 99, 82, 81, 84, 100, 79, 77, 78, 88, 89, 75, 83, 69, 51, 52, 56, 53, 70, 55, 54, 37, 71, 76, 44, 50, 20, 26, 15, 19, 38, 36, 43, 72, 67, 23, 21, 25, 17, 27, 18, 32, 41, 45, 16, 30, 11, 14, 12, 40, 28, 39, 29, 31, 42, 10, 34, 35, 7, 46, 6, 13.

Medenî Sûreler: 2, 98, 64, 62, 8, 47, 3, 61, 57, 4, 65, 59, 33, 63, 24, 58, 22, 48, 66, 60, 110, 49, 9, 5.

¹⁵⁷ Hirschfeld, ss. 143-145. Bkz. Ek 11.

¹⁵⁸ Watt, **Kur'ân'a Giriş**, s. 133.

¹⁵⁹ John Meadows Rodwell, **The Koran**, Everyman's Library, London, 1963.

¹⁶⁰ Rodwell, ss. 14-15.

¹⁶¹ Rodwell, s. XV. Bkz. EK 12.

George Margoliouth onun tercümesine bir giriş yazmıştır. Yazdığı bu girişte erken, orta ve son dönem sûreleri arasında katı ve ilginç bir zıtlık olduğunu ifade eder. 53/Necm sûresine kadar baskın şiirsel öğeler, 91/Şems sûresinde olduğu gibi doğadaki nesnelerin güzelliğine derin bir minnettarlık, heyecanlı sözler, ceza ile tehditler mevcuttur. Vahyin çoğu parçası, aşırı kısadır. Onun iddiasına göre Hz. Muhammed pozisyonu değişip topluma hitap etmeye başladıktan sonra, kafiye'nin şiirsel süslemesine rağmen sûreler, daha yavan ve didaktik olmaya başlar. Çünkü Hz. Muhammed'in dönüşen göreviyle şairliğini aşama aşama kaybettiğine inanır. Ona göre Hz. Muhammed, dogmatik gerçeklerin ılımlı savunuculuğuna başlar. Ayrıca doğal nesneler, hüküm, cennet ve cehennem'in tanımlarını yaptığını belirtir. Tarihsel tablolarda ise Hz. Muhammed önce Yahudi sonra Hristiyan tarihinden alıntı yapar. Margoliouth, Mekke'de uyarıcı ikna edici dil kullanan Hz. Muhammed'in, Medine'de vahyedilen 29 sûrede yasa koyucu ve savaşçı bir karaktere büründüğünü ifade eder.¹⁶²

Tercümesine önsöz yazmayan Rodwell'in sûrelere dair görüşleri dipnotlarda yer almaktadır. Söz gelimi Rodwell sûre kelimesinin ilk geçtiği yerde, bu kelimenin Kur'an'da 9 kez geçtiğine ve anlamına dair bilgi verir. Yine besmelenin Yahudi kökenli olduğu görüşünü de dipnotta ifade eder. Rodwell'e göre Hz. Muhammed, Petra-Suriye yolculuklarında Hristiyan ve Yahudilerden besmeleyi öğrenmiştir.¹⁶³

Rodwell bunun haricinde yer yer sûrelerin nüzûl zamanıyla ve sebeb-i nüzûlüyle ilgili rivayetleri de dipnotlarda aktarır. 93/Duhâ sûresi için, Hz. Ayşe'nin 73/Müzzemmil sûresinin ilk kısmından bir yıl sonra inmiştir dediğini, 109/Kâfirûn sûresinin Hz. Muhammed'e kendi İlahının yanında, Mekke'nin eski ilahlarına da ibadet etmeye izin vermek için Velid'in baskıları üzerine indiğini nakleder.¹⁶⁴

Rodwell'in pasajlar için ayrı bir zaman dilimi verdiği de olmuştur. Mesela 24/Nûr sûresi, 45-56. âyetlerini Uhud ile Hendek savaşı arasında Hz. Peygamber'in kararan umutları ve ashabın sarsılan güveninden sonraki bir döneme atfeder¹⁶⁵. 1/Fâtîha sûresinin Nöldeke'de ilk Mekkî dönemin sonuncu, Muir'de altıncı sûresi olduğunu belirten Rodwell, bu sûrenin en azından 37/Sâffât sûresinden önce nâzil

¹⁶² Rodwell, ss. 3-4.

¹⁶³ Rodwell, s. 19.

¹⁶⁴ Rodwell, ss. 25, 29.

¹⁶⁵ Rodwell, s. 448.

olduğunu, zira Sâffât sûresinde Fâtiha'dan alıntı olduğunu kabul eder. Aynı şekilde bu sûrenin, 1/Fâtiha'ya atıfta bulunan 87/A'lâ sûresinden de önce nâzil olduğunu belirtir.¹⁶⁶

Rodwell dipnotlarında çeşitli mevzulara da temas etmiştir. Mesela 58/Mücâdele sûresi 8. âyette Yahudi ve kâfirlerin “es-salam aleyke” selamet üzerine olsun demeyip, “es-sam aleyke” “bela, zehir üzerine olsun” demelerine dikkat çekmiştir.¹⁶⁷

1.3.8. Richard Bell

Richard Bell (1876-1952), 1937-1939 yılında basılan *The Qur'an, Translated with a Critical re-arrangement of the Surahs* adlı çalışmasında Hirschfeld'in yaptığı gibi âyet gruplarının nüzûl zamanını esas almıştır.

Watt, Kur'an'daki esas vahiy birimlerini keşfetme ve bunları tarih sırasına koyma açısından en özenli ve en ayrıntılı çalışma olarak Richard Bell'in 1937-1939 yılında yayınlanan tercümesini gösterir. Ona göre Bell, *genel olarak Müslüman âlimlerce de kabul edilen* vahyin esas biriminin kısa pasajlar olduğu düşüncesinden yola çıkarak, bu pasajların da bizzat Hz. Muhammed tarafından İlahi gözetim altında sûrelerde toplandığını kabul eder. Ayrıca bu pasajların tarihlendirilmesi, her sûrenin dikkatli tahliline dayanmaktadır. Watt'a göre Bell, bir pasajı ilk duyan için ifade ettiği mana ne ise ona göre anlamaya çalışarak hareket etmiştir, böylece Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen teolojik olaylardan etkilenen müfessirlerin görüşünü bir kenara koymuştur.¹⁶⁸

Kur'an'ın tarihlendirme girişiminde bulunan herkesin yaptığı gibi Bell de, Hz. Muhammed'in hayatının genel kronolojik çerçevesini İbn Hişam'ın siretinde ve diğer çalışmalarda olduğu şekliyle kabul etmiştir. Bu çalışma, temel olarak hicretten sonra Medine döneminde yaşanan olayların ve nâzil olan âyetlerin ve sûrelerin kronolojisine dayanmaktadır. Bell, hicret öncesi vahyin tarihlerine dair bilgileri az ve belirsiz bulur. Ancak Kur'an pasajlarının Bedir, Uhud, Hendek

¹⁶⁶ Rodwell, s. 28.

¹⁶⁷ Rodwell, s. 451.

¹⁶⁸ W. Montgomery Watt, **Bell's Introduction to the Qur'an**, 1. Baskı, The Scholar Press, Edinburgh, 1977, s. 113.

savaşları gibi olaylardan bahseden kısımlarını kesin olarak tarihlendirmek mümkündür. Ayrıca, kronolojinin çerçevesi Kur'ân'ın fikirlerinin dizilmesiyle. Bell, üslûbu bir dereceye kadar izâfî tarih kıstası kabul etmesi açısından Nöldeke'nin görüşünü paylaşır. Yani kısa, özlü âyetler ve kafiye ilk döneme; serbest vezin, ard arda uzayan âyetler ve gramer son ekleriyle oluşturulan mekanik kafiye ise sonraki dönemlere işaret etmektedir.¹⁶⁹

Bell, Kur'ân'ın vahiy birimi olduğunu ifade ettiği kısa pasajları üç dönemde incelemektedir. Bunlardan ilki olan işaret (sign) döneminde Allah'a ibadet etmeyi teşvik eden erken dönem âyetler mevcuttur. Kur'ân dönemi diye isimlendirdiği ikinci dönem, ilk dönemin haricinde kalan Mekke dönemi ve Medine'nin ilk iki yılındaki pasajları içermektedir. Bell'e göre Hz. Muhammed, bu dönemde Arapça bir Kur'ân üretmektedir. Son dönem olan kitap (book) dönemi ise, Hz. Muhammed'in yazılı metin oluşturma sürecini kapsar.¹⁷⁰

Bell, Kur'ân tercümesinde sûreleri mushaf tertibine uygun olarak sıralamıştır ancak sûrelerin ve bazı âyet gruplarının başında Mekke veya Medine olduğu hakkında bilgi vermiştir.¹⁷¹ Ancak verdiği bilgiler bir hayli karışık durumdadır. Bu karışıklık bir kaç husustan doğmaktadır. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz.

Öncelikle Bell, tercümesinde sûreleri mushaf tertibine göre sıralamış olsa da, her sûreyi âyet gruplarına muhakkak ayırmış, vahyin nüzûl zamanını pasajlar bazında incelemiştir. Müslümanlar tarafından müstesnâ âyet adı verilen âyetlere karşılık geldiğini söyleyebileceğimiz, bir sûre içerisindeki âyetlerden farklı dönemlerde inenlere dikkat çekmiştir. Ancak bu âyet grupları oldukça fazla ve karmaşıktır.

Onun müstesnâ âyet dışında, bir âyet veya âyet pasajları hakkında aynı dönem içerisinde farklı zaman dilimlerine işaret ettiği de dikkat çekmektedir. Yani Mekke bir sûre içerisindeki geç Mekke ya da erken Mekke döneme ait âyetlerin olduğuna da çokça değinir.

Nüzûl zamanında esas aldığı “zaman dilimleri”, erken Mekke, Mekke, geç Mekke, erken Medine ve Medine şeklinde beş başlıkta olmuştur. Ancak bu beş başlığın, hangi zaman dilimlerini kapsadığı çok da net değildir. Özellikle Mekke ve

¹⁶⁹ Watt, *Bell's Introduction to the Qur'an*, s. 114.

¹⁷⁰ Richard Bell, *The Quran: Translated, with a Critical Re-arrangement of the Surahs*, T.&T. Clark, Edinburgh, 1937-1939, s. VII.

¹⁷¹ Bell'in verdiği bilgiler oldukça karmaşık ve metin içerisinde zikretmek için uzundur. Bu nedenle onun verdiği bilgilerden edindiğimiz sonuçları yalnızca EK 13'de vermeyi uygun gördük.

Medenî diye ifade ettiği iki başlığı hangi zaman dilimi için kullandığı açık değildir. Muhtemelen Mekkî ve Medenî erken veya geç dönemdeki vahyi tespit edemediği durumda kullandığı iki başlık olmuştur.

Bell'in tarihi belirsiz, sûre içerisindeki yeri siyak sibakla bağlantısız, buraya eklenmiş şeklinde nitelediği bazı âyetler söz konusudur. Yani belirttiği bu özelliklerin hepsi âyetin o sûre içerisinde o konumda anlamsız durduğunu iddia ettiğini göstermektedir. Bir de Bell'in doğrudan tarihi belirsiz yazmasa da "Mekkî (?)" veya "Medenî (?)" şeklinde belirttiği ve zaman diliminden şüphe ettiği vahiy parçaları vardır. Daha karışık olanı ise bir ayet veya âyet grubunun geç Mekkî veya erken Medenî olduğu hususundaki kararsızlıktır. Mesela ona göre 17/İsrâ sûresi, 55-56. âyetler, geç Mekkî veya Medenîdir.¹⁷²

Bell'in çalışmasında en karmaşık olan husus ise, sûreyi kısımlarına ayırdığı ve genelde konusuna göre isim verdiği âyet gruplarının yerlerinin bir nevi yanlış olduğuna dikkat çekmesidir. Söz gelimi 22/Hac sûresinde 1-4. âyetler erken Medenî döneme ait olup kendi içerisinde bir bütün teşkil etmekte ve son günün dehşetini anlatmaktadır. 22/Hac sûresi, 5-8. âyetler, önceki âyetlerin devamı olup, Allah'ın ölüleri yeniden diriltmesini işlemektedir. 9-10. âyetlere gelindiğinde, bu iki âyet Yahudilere karşıtlığı anlatmakta olup sonradan eklenmiştir. 11. âyet muhtemelen daha sonraki bir zaman dilimine aittir. 12. âyete gelince bu, 8. âyetin; 13. âyet ise 3. âyetin devamında olmalıdır.¹⁷³ Bunun örneklerini de çoğaltmak mümkündür. Bell, nerdeyse her sûrenin âyet veya âyet grupları için bu değerlendirmeleri yapmaktadır.

Bunların yanı sıra bazen Bell'in Müslüman âlimlerin sûrelerin nüzûl zamanına dair görüşlerinin dışına çıktığı da olmuştur. Meryem sûresinde müfessirler tarafından müstesnâ âyet olarak sûrenin secde âyeti olan 58. âyet üzerinde tartışılsa da Bell, sûreyi Mekkî ve Medenî âyetlerin birbirine karıştığı bir sûre olarak değerlendirir.

1.3.9. Régis Blachere

1949-1950 yılında 2 cilt halinde yayınlanan *Le Coran* adlı Kur'ân tercümesini kronolojik sıraya göre hazırlayan Régis Blachere (1900-1973), 1957'deki

¹⁷² Bell, **The Quran**, Cilt: 1, s. 291.

¹⁷³ Bell, **The Quran**, Cilt: 1, s. 317.

baskısında çalışmasını günümüzdeki mushaf tertibine uygun olarak yayınlar. Onun bu tercümesi, Fransızca'daki en iyi tercüme olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁴

Blachere, ilgili tercümesinin girişinde Kur'ân sûrelerinin kronolojisini, 4 periyotta inceleyerek sunar. Bu hususta kendinden önce benzeri çalışmalar yapan Weil, Nöldeke ve Bell ile hemfikirdir.¹⁷⁵ Bu periyotların üçü Mekke dönemine aittir. Onun tertibinde sûrelerden yalnızca Alak ve Müddessir sûreleri, iki bölüme ayrılarak incelenmiştir. Bu iki sûrenin ilk kısımları, Müslümanların görüşüyle paralel olarak nüzul tertibinde ilk sıralara konulmuş, kalanı sonlarda yer almıştır. Bununla birlikte o, sûreleri kendi içerisinde farklı bölümlere ayırabilmekte ve farklı farklı tarihlendirebilmektedir. Yer yer Bell'in çalışmasına atıfta bulunsa da tarihlendirme ve yapısal tahlili açısından ondan daha az radikaldir.¹⁷⁶

Mekkî Sûreler:

1. Aşama: 96 (1-7), 74 (1-7), 106, 93, 94, 103, 91, 107, 86, 95, 99, 101, 100, 92, 82, 87, 80, 81, 84, 79, 88, 52, 56, 69, 77, 78, 75, 55, 97, 53, 102, 96 (6-19), 70, 73, 76, 83, 74 (8-56), 111, 108, 104, 90, 105, 89, 85, 112, 109, 1, 113, 114.
2. Aşama: 51, 54, 68, 37, 71, 44, 50, 20, 26, 15, 19, 38, 36, 43, 72, 67, 23, 21, 25, 27, 18.
3. Aşama: 32, 41, 45, 17, 16, 30, 11, 14, 12, 40, 28, 39, 29, 31, 42, 10, 34, 35, 7, 46, 6, 13.

Medenî Sûreler: 2, 98, 64, 62, 8, 47, 3, 61, 57, 4, 65, 59, 33, 63, 24, 58, 22, 48, 66, 60, 110, 49, 9, 5.

Blachere'a göre Mekke döneminin ilk merhalesinde, Alak sûresinden İhlâs sûresine kadar tevhid inancıyla ilgili hususlar kapalıdır, Kureyş'in ilahlarına hakaret edilmez. Fakat putların eleştirilmesiyle ve zenginlerin uyarılmasıyla birlikte Kureyş ile Hz. Muhammed arasında bir mücadele başlar. Bu merhalede Kur'ân naslarının üslûp birliği ile dikkat çekmekte olduğunu söyler. Âyetler mana yönünden zengin, genelde kısa ve monoton nağme şeklindedir. Yeminlerle birlikte, şiirimsi, ezgili bir üslûp kullanılır.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Sasi Salim Hac, **Nakdu'l-Hitabi'l-İstişrâkî**, Dâru'l-Medari'l-İslamî, Lübnan, 2002, Cilt: 1, s. 318.

¹⁷⁵ Hidâyet Nuhoğlu, "Blachere Regis", **DİA**, Cilt: 4, s. 244.

¹⁷⁶ W. Montgomery Watt, **Kur'an'a Giriş**, çev. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu, 2006, s. 133. Blachere'nin nüzûl tertibi için bkz. EK 14.

¹⁷⁷ Salahattin Sönmezsoy, **Kur'ân ve Oryantalistler**, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, s. 242.

İkinci merhalede, mürekkep ve uzun sûrelerin bulunduğunu söyleyen Blachere, terkîbî yapıların Rahmân isminin kullanıldığı Kehf sûresinde açığa çıkmakta olduğunu belirtir. Ona göre tüm nimetleri var eden Allah’a dikkat çekme, küçük İslam cemaati ile düşmanları arasında kesin ayrılık bu dönemdedir. Ayrıca tevhid akidesi kuvvetlenir ve cehennemle tehdit başlar. Geçmiş peygamberlerin risaletleriyle bağlantılar kurulup, kıssa ve masallara da bu dönemde başvurulmaya başlanır. Yine o, bu aşamada Kur’ân’ın eski mukaddes kitaplardan etkilendiğini, üslûbun değiştiğini, altı-on âyet arası değişen sûrelerin on iki-yirmi âyete çıktığını düşünür. Hz. Peygamber’in kendine güveni artar, bu yüzden tenkit, yergi üslûbu, şiirimsi, ezgili üslûbun yerini alır.¹⁷⁸ Blachere, Kur’ân’daki kıssaları, Yahudi ve Hristiyanların kıssalarına benzeterek, Kur’ân’ın beşeri olduğu ve dış amillerden etkilendiği neticesine varır. Ona göre, ilk Mekkî sûrelerde Hristiyanlığın etkisi açıkça gözükmetedir.¹⁷⁹

Blachere, üçüncü merhalede, ikinci merhaleden köklü farklılıklar görülmeyişi düşünür. Ancak, Beytü’l-Makdis, İsrâ, Mi’rac hadiseleri, Kureys’in bu hadiseleri yalan sayması ve bazı Müslümanların irtidatından dolayı bazı yeni konuların ortaya çıkması bu dönemdedir. Vaaz ve irşad şeklinin değiştiğini, ahiret azabı tehdidine, bu dünya hayatında da azap ve helak tehdidinin eklendiğini savunur. “Ey insanlar” (يا ايها الناس) tabiri ile hitap tüm insanlara taşınır. Yine Blachere’a göre geçmiş peygamberlere işaret, İslam’ın muzaffer kılınacağı, inkar edenlerin öncekilerin başına gelen azap ile tehdit edilmesi de bu dönemin konuları arasındadır. Hz. İbrâhîm (a.s.) üzerinde durulmaya başlanır ve onun Hanif olmasına vurgu yapıldığı görülür.¹⁸⁰

Medine dönemine gelince, Blachere, bu aşamada siyasî ve ictimai değişikliklerin meydana geldiğini vurgular. Savaşlar, şahsî, medenî, cezaî haller, İslam cemaatinin günlük hayatını düzenlemeler, bu dönemde yapılır. Kur’ân diğer semâvî kitapların hilafına, bu hadiseleri kronolojik olarak sıralamamakta; onları, emir, nehiy, vaz, ibret, dini ve dünyevi muamelelerin düzenlenmesi sırasında yeri

¹⁷⁸ Sönmezsoy, s. 244.

¹⁷⁹ Sasi Salim Hac, Cilt: 1, s. 269.

¹⁸⁰ Sönmezsoy, s. 244-245: “Le Coran, s. 42.”

geldikçe zikretmektedir. Münafıklardan bahsetmesi de bu dönemin bir özelliğidir. Blachere bu nedenle, Kur'ân'ın muhakkak bir tarih kitabı olmadığını söyler.¹⁸¹

Blachere, *Introduction au Coran* (Kur'ân'a Giriş) adlı eserinde, Hz. Peygamber ve sahabenin temayülünün işleri olurlarına terketmeye doğru olduğunu, Arapların kültürel olarak “içinde bulunduğu zamandan başkasını düşünmeyen” ve “geleceği ihmal eden” yapılarıyla meşhur olduklarını iddia eder. Ona göre Müslümanların Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ı cem' etmede isteksizliklerinin arkasında da bu yatmaktadır, Hz. Peygamber'in halîfeyi belirlemeyişi de bunu destekler. Tüm bunlara dayanarak Blachère, Kur'ân'ın Medine'ye hicretten önce yazılmadığını iddia eder. Kur'ân metnini yazma ihtiyacının ise, ticaret esnasında diğer mukaddes kitapları görmeleriyle oluştuğunu belirtir.¹⁸²

Blachere, Kur'ân'ın tedvinini üç merhalede inceler. İlki, yirmi sene süren sahabenin Kur'ân'ı hafızalarında muhafazalarından ibarettir. Bundan dolayı tedvin, sahih ve tamam değildir, birçok âyet eksilmiştir, zaten yazıya geçirilenler bile tam bir koruma altına alınmamıştır. İkinci tedvinin ise, Hz. Ebû Bekir döneminde olduğunu ve bunun hafızalarda olanı toplamaktan ibaret halîfenin şahsi çabası olduğunu belirtir. Bu cem'in noksanlıklar, ziyadeler ve ihtilaflar içerdiğini iddia eder. Ona göre cem' konusunda atılan kesin adım Hz. Osman'ın Kur'ân'ı düzenli, ilmî, daha kapsamlı ve geniş bir yolla cem' ettirmesine racidir. Tedvinin son merhalesi, Emeviler döneminde, harekeleme ve noktalama hususunda gereken tedbirlerin alınması ile ortaya çıkmıştır.¹⁸³

1.3.10. Rudi Paret

Rudi Paret (1901-1983), uzun yıllar tefsir çalışmış ve 1966 yılında yayınlanan *Der Quran* adlı meşhur Kur'ân tercümesini kaleme almıştır. Yine o, 1971 yılında ilk baskısını yapan *Der Quran Kommentar und Konkordanz* isimli Kur'ân tefsiri ve kelimeler indeksini hazırlamıştır.¹⁸⁴

¹⁸¹ Sönmezsoy, ss. 245-248.

¹⁸² Sasi Salim Hac, Cilt: 1, ss. 318-320.

¹⁸³ Sönmezsoy, ss. 177-178.

¹⁸⁴ Turgut Akpınar, “Paret, Rudi”, *DİA*, Cilt: 34, s. 169.

Paret, *Der Koran* adlı tercümesinde Richard Bell ve Regis Blachere'nin tercümelerinden yararlandığı gibi Taberî, Zemahşerî ve Beydavî¹⁸⁵ gibi Müslüman âlimlerden de yararlanmıştır. Ancak onun bu Kur'ân tercümesi nüzûl tertibini esas almamıştır.¹⁸⁶

Rudi Paret Nöldeke, Bell, Blachere, Caetani, Watt gibi isimlerin Kur'ân bilimine katkılarını göz ardı etmez. Ancak ona göre bu çalışmalarda sergilenen tarih anlayışı dönemini doldurmuştur. Paret'e göre, tarihi malumatın yanı sıra, bir Müslümanın dini değerlerini rencide etmeyecek bir bakış açısına sahip olup aynı zamanda eleştirel bakış açısını da korumak gerekmektedir. O bu anlamda Rudolf Bultmann'ın¹⁸⁷ tarihsel eleştiri yöntemini benimser. Yani Paret'e göre, Kur'ân araştırmacısı artık Kur'ân'daki Yahudi-Hristiyan kökenli unsurları, iç tutarsızlıkları, metnin bugüne ulaşmasındaki aksaklıkları değil; Hz. Muhammed'in kişisel yaşamında, eyleminde, Kur'ân ifadelerinde neyi sergilemeye çalıştığını, sahip olduğu idealleri o günün şartlarında nasıl ve ne ölçüde gerçekleştirdiğini konu edinmelidir.¹⁸⁸

Paret, tefsirleri iki açıdan eleştirir. Birincisi, müfessirlerin Kur'ân'ı ait olduğu tarihsel bağlamdan kopararak o günün şartları altında anlamaları; diğeri Kur'ân metninde kronolojik bölümlemeler yapmalarına rağmen, yöntem açısından yetersiz kalmalarıdır. Yine de o Kur'ân kelimeleri ve söz dizimi açısından bu eserlerin oldukça önemli olduğunu belirtir. Ancak Paret'e göre, Müslümanların çağdaş yaşam ile ilgili sorunlarını Kur'ân'ın evrenselliğine dayanarak çözümü onda bulmaya çalışmaları Kur'ân'a aşırı bir yük yüklemek anlamına gelmektedir. Bu haliyle Kur'ân'ın çağın gerisinde kaldığı düşüncesinin kabul edilmesi gerektiğini savunur. Bu durumda Müslüman, çağdaşlaşmak istiyorsa Kur'ân'dan, Kur'ân'a sadık kalmak istiyorsa çağdaşlaşmaktan vazgeçmelidir. Ömer Özsoy, Paret'in bu düşüncesinin Kur'ân'ı 7. yüzyıla hapsetme eğiliminde olan oryantalist çalışmaların çoğunun ortak kabulü olduğunu söyler.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Yaşar, **Batı'nın Kur'ân Algısı**, s. 217.

¹⁸⁶ Akpınar, "Paret, Rudi", Cilt: 34, s. 169.

¹⁸⁷ Bultmann, Heidegger'in hermeneutik yöntemini esas alarak dinsel metinlerin yorumu ve teoloji alanına taşıyan ilk Hristiyan teologdur.

¹⁸⁸ Rudi Paret, **Kur'ân Üzerine Makaleler**, çev. Ömer Özsoy, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, ss. 15-16.

¹⁸⁹ Paret, ss. 17-18.

Müfessirlerin Hz. Peygamber'in müstakil tebliğlerini somut tarihsel durumlarla irtibatlandırmaya çalıştığını, yani Kur'ân'ın içeriği hakkında kronolojik bakış açıları inşa ettiklerini söyleyen Paret, bu uygulamanın sûrelerin tamamı göz önüne alındığında bir takım problemleri beraberinde getirebildiğini söyler. Eğer birisi, Kur'ân'ı nüzûl tarihine göre yorumlamayı deneyecekse, onun uzun sûrelerin, parçaların birleşmesinden oluştuğunu, onu anlayabilmek için üslûp ve konu kopukluklarını hesaba katması gerektiğini bilmelidir. Paret, müfessirlerin sûreleri kendi içinde bir bütün olarak değerlendirdiklerini ve karşılaşılan zorlukları bu kesintisiz bağlamla çözdüklerini söyler. Kendisi ise, Kur'ân'da dağınık halde bulunan, ama aralarında lafzî mutabakat sağlanan pasajlardan hareketle Kur'ân'ı anlamlandırmaya gitmenin gerekli olduğunu söyler.¹⁹⁰

Paret'e göre öteden beri Kur'ân'ın doğru anlaşılmasını engelleyen bir husus da, kitabın kompozisyon biçimiyle ilgilidir. 114 bölüm veya sûreden sadece Fâtîha'nın manasına uygun olan yerde bulunduğunuileri sürer. Çünkü hızlı bir ritme sahip ve ilk yıllarda vahyedilenler, Kur'ân'ın sonunda, risaletin son yıllarında tebliğ edilen kısmen uzun tebliğler ise başında yer almıştır.¹⁹¹ Yani Paret, Kur'ân'ın kompozisyon biçiminin hızlı bir ritme sahip Mekkî sûrelerden, daha durağan olan Medenî sûrelere doğru olması gerektiğini düşünür. Bu da Batılı araştırmalardan incelediğimiz ve incelemekte olduğumuz her araştırmacının dikkat çektiği bir husustur. Bir diğer ifadeyle onlar Kur'ân tertibinin nüzûl tertibini esas alması gerektiğini ve bu şekilde uygun formatına kavuşabileceğini düşünmektedirler.

Paret'e göre, hiç bir din kurucusunun mesajı, Hz. Muhammed'in tebliği kadar güvenli bir şekilde bugüne intikal etmemiştir. Zira Paret, Hz. Peygamber'in vefatından 20 yıl sonra Osman mushafı aracılığıyla tespit edilen bu metinlerin haklılıkla mevsuk olarak nitelendirilebileceğini söyler. Paret, sessiz harflerden oluşan ibtidaî yazı biçiminde harfleri birbirinden ayıran nokta ve çizgilerin bulunmaması ve imla konusunda farklı uygulamalar olmasına rağmen, bunun Kur'ân'ın okunması ve anlaşılmasında hiçbir karışıklığa yol açmadığına herkesin tanık olabileceğini ifade eder. Çünkü ona göre, yazıyla tespitin yanında kesintisiz devam eden sözlü rivayetin olması, orijinal metnin süregelmesi için garanti teşkil

¹⁹⁰ Paret, ss. 124-125.

¹⁹¹ Paret, ss. 98-99.

etmiştir ve her halükarda farklı varyantların çoğu Hz. Osman öncesi döneme ve İbn Mes'ûd nüshasına izafe olunur.¹⁹²

1.3.11. Montgomery Watt

William Montgomery Watt (1909-2006), ilk baskısı 1967 yılında yapılan *Companion to the Qur'an* adlı Kur'ân tercümesinde günümüz mushaf tertibini takip eder. Kur'ân dilinin zenginliğini kabul eden Watt, bunu göstermek için âyetin tercümesini yaparken, bir kaç alternatif çeviriyi mealinde zikrettiğini söyler. Watt tercümesinde, Richard Bell, İbn Hişam, Nöldeke, Jeffery gibi isimlerden ve İslam ansiklopedisi gibi kaynaklardan yararlandığını söyler.¹⁹³

Günümüz mushaf tertibine göre olan Kur'ân tercümesinde Watt'ın kronolojik sıralamaya dair detaylı görüşlerini bulamamaktayız. Ancak sûre başlarında, sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşlarına dair verdiği bilgilerden yola çıkarak onun Mekkî sûreleri erken, orta ve geç Mekkî dönem olmak üzere üçe ayırdığını; Medenî sûreleri ise tek dönemde incelediğini söyleyebiliriz. Fakat Watt'ın Mekkî sûrelerin hepsini üç dönemden biri altında da incelemeyip, sadece Mekkî sûrelerden olduğunu ifade ettiği sûreler de olmuştur. Biz de Watt'ın verdiği bilgilere uygun olsun diye bu sûreleri Mekkî sûreler şeklinde erken, orta ve geç dönemden ayrı olarak ele aldık. Bunların dışında detaylı bir nüzûl tertibi vermediği için dönemlerin altına sûreleri yazarken mushaf tertibine göre dizdik. Bu haliyle Watt'ın sûreleri dönemlendirmesi şu şekildedir.¹⁹⁴

Mekkî Sûreler

Erken dönem Mekkî sûreler: 1, 42 (?), 52, 53/Necm sûresinin bir kısmı, 56, 69, 73, 74, 75, 77 (?), 78 (?), 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 103, 106.

Orta dönem Mekkî sûreler: 36, 37, 38, 43, 44, 50 (?), 51, 54, 68, 71, 77 (?), 78 (?), 83.

¹⁹² Paret, s. 169.

¹⁹³ Watt, *Companion to the Quran*, Oxford One World Publications, 1994, ss. 11-12.

¹⁹⁴ Watt, *Companion to the Quran*, ss. 13-334. Bkz. EK 15.

Geç dönem Mekkî sûreler: 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19 (?), 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29/Ankebût sûresinin bir kısmı, 30, 35, 39, 40, 42 (?), 45, 46, 50 (?), 67, 72.

Bu üç dönemden birine ilave etmeyip yalnızca Mekkî olduğunu söylediği sûreler ise şu şekildedir: 16/Nahl sûresinin bir kısmı, 18, 31, 32, 34, 41, 55, 70, 76, 100, 101, 102, 104, 105, 107/Mâûn sûresi 1-3. âyetleri, 108, 109, 111, 112, 113, 114.

Medenî sûreler

2, 3, 4, 5, 8, 9, 16/Nahl sûresinin bir kısmı, 19 (?), 22, 24, 29/Ankebût sûresinin bir kısmı, 32/Secde sûresinin 16, 20. âyetleri, 33, 35/Fâtır sûresinin ikinci yarısı¹⁹⁵, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 98, 107/Mâûn sûresinin 4-7. âyetleri, 110.

Böylece Watt, 85 sûrenin Mekkî, 26 sûrenin Medenî olduğunu kalan 3 sûreden 16/Nahl ve 29/Ankebût sûresinin bir kısmının Mekkî, bir kısmının Medenî olduğunu düşünür; 107/Mâûn sûresinin ise 1-3. âyetlerini Mekkî, kalanını Medenî sayar. 23. sûrenin geleneğe göre Mekke’de nâzil olan son sûre olduğunu söyler. 110/Nasr sûresinin ise gelenekte son sûre olarak kabul edildiğini ifade eder.

Mealine kısa bir giriş yazan Watt, vahyin, başlarda Hz. Peygamber’in ve takipçilerinin hafızalarında taşınıp, toplu ibadetlerde bu pasajların tekrar edildiğine değinir. Ona göre “Kur’ân” kelimesinin kökeni, Süryanice “kutsal kitaptan okunan dua” anlamına gelen “Qeryana” kelimesidir. Belki de Kur’ân’ın kendisini “kitap” diye nitelemesinden sonra, Hz. Muhammed’in rivâyetleri kitap formatında düzenlediğini söyler. Fakat parça parça olan vahiyler, Hz. Osman’ın hilafet dönemi olan 650 yılına kadar bir araya getirilememiştir. Watt, Hz. Osman’ın düzenlemesinin Kur’ân’a günümüzde riâyet edilen sıra, içerik ve temel taksimat hakkında son şeklini verdiğini belirtir. Watt, büyük çoğunluğun Hz. Osman metnini kabul etse de, seslendirme, bir kelimenin kesin formu gibi detaylar hakkında çeşitliliklerin ortaya çıktığını söyler.¹⁹⁶

Watt, Hz. Muhammed’in öncülük ettiği hareketin düşünce temellerinin inşasında hangi olayların etkili olduğunu, vahyin gidişatını ne ölçüde değiştirdiğini

¹⁹⁵ 35/Fâtır sûresinin hangi âyetlerinin geç Mekkî dönem içerisinde yer aldığını belirtmez.

¹⁹⁶ Watt, *Companion to the Quran*, s. 9.

ortaya koymayı hedeflemektedir. Ona göre, Kur'ân'ın söz ve üslûbuna kadar her şey inceleme konusu olmalıdır ki diğer dillerden alınan kelimeler ve diğer dinlerden alınan düşünceler ortaya çıksın.¹⁹⁷

Watt, Müslüman âlimlerin, pasajların ve âyetlerin tarihlendirilmesinde hadisleri ve sonraki dönem Kur'ân âlimlerinin sözlerini kullandıklarını, bazen bizzat Kur'ân'dan elde edilen delilleri alsalar da, iddialarında bunları nadiren açıkça kullandıklarını iddia eder. Hadislerde genelde şu âyet, şu olayla ilgili gibi kendi başlarına önemsiz ve tarihleri tam olarak bilinmeyen olayların nakledildiğini söyler. Ona göre, Kur'ân'ın nispeten küçük bir parçasına özgü olması açısından sebeb-i nüzûl çalışması da eksiktir. Ancak Watt, tüm noksanlıklarına rağmen, pasajların Müslüman âlimlerce geleneksel tarihlendirmesinin değersiz olmadığını ve aslında tüm müstakbel çalışmaların da esasını oluşturduğunu kabul eder. Zira bu rivâyetler, tutarlı olduğu ölçüde Kur'ân'ın kronolojisi hakkında kabaca bir fikir verir.¹⁹⁸

Tarihlendirmeyi temellendirmek için yapılacak herhangi bir modern teşebbüsün, bir iki noktada Müslüman âlimlerin görüşlerine ters düşse de, büyük ölçüde geleneksel görüşlerle uyum içinde olmak zorunda olduğunu belirten Watt, şu önemli değerlendirmede bulunur:¹⁹⁹

*“Vahyin orijinal birimi kısa pasajlar ise ve bu pasajlar daha sonra sûreleri oluşturmak üzere toplanmış ise, o zaman birbirinden ayrı pasajların tarihi, öncelikle sorun olmaktadır. Yaklaşık olarak aynı tarihleri taşıyan pasajların aynı sûre içinde toplanmış olması zayıf bir varsayım olmakla birlikte, en azından bazı sûrelerin, başlangıçta, değişik tarihlerde vahyedilen pasajları ihtiva etmiş olmaları mümkündür. Eğer Hz. Muhammed'in sağlığında, hem pasajlar hem de sûreler revizyona tabi tutulmuşsa, sorun daha da karmaşık hale gelmektedir. Dolayısıyla âlimlerin, kronolojik sırada tam bir Kur'ân tertibini ortaya koyup koyamayacakları şüphelidir.”*²⁰⁰

Burada Watt'ın, sûrelerin ve âyetlerin kronolojik sıraya göre tertip edilmesi gerektiği şeklindeki temel kabulden hareketle eleştirileri yer almaktadır. Kur'ân'ın kronolojik sıraya göre tertip edilmemesi, müsteşriklerin Hz. Muhammed'in vefatından sonra âyet ve sûrelerin yerlerinin karıştırıldığını iddia etmesine yol açmıştır. Müsteşrikler, “niçin böyle zamanları karışmış âyetler ve sûreler bir arada

¹⁹⁷ Watt, **Kur'an'a Giriş**, ss. 140-141.

¹⁹⁸ Watt, **Kur'an'a Giriş**, s. 129.

¹⁹⁹ Watt, **Kur'an'a Giriş**, ss. 129-130.

²⁰⁰ Watt, **Kur'an'a Giriş**, s. 132

sunulmuştur?” sorusunun cevabını ararlar. Bu nedenle Watt, tertibin Hz. Muhammed’e dayandığına dair rivayetleri garip bulur.

Watt’ın, kronolojiye rehber sadedinde olduğunu iddia ettiği bazı düşünceleri vardır. Ona göre tarih konusunda bir miktar görüş birliği bulunan sûre veya pasajlarda vurgulanan düşünceleri belirtmek sûretiyle, düşünceler dizisine bir yaklaşım sağlanabilir. Ayrıca anlatım biçiminin incelenmesi, belirli kelime ve ibareler doktrininde yeni bir vurgunun ortaya konulması ile ilişkilendirilebilir.²⁰¹

Watt’ın kronoloji için temel teşkil edeceğini düşündüğü bir diğer husus, ilk döneme ait olduğunda genel olarak ittifak edilen pasajların dikkatlice incelenerek diğer pasajların tarihi konusunda bir fikre varılması gerektiğidir. İlk inen pasajlarda servete karşı takınılan olumsuz tavır dışında, uygulamaya yönelik bir mevzu yoktur. Watt, zaman zaman küçük ilahların üstün ilahın nezdinde şefaatte bulunması kabul edilir diyerek, İslâmî gelenekte Garanik hadisesi diye meşhur olmuş 53/Necm sûresi, 19-20. âyetten sonra ilave olunduğu rivayet edilen âyet meselesine değinir ve böylece Kur’ân’ın aslında olmayan âyetler üzerinden yola çıkıp, Kur’ân’ın ruhuna aykırı olan bu olayı sûrelerin dönemini saptamada bir kıstas sayar.²⁰²

Watt’a göre, muhalefetin ortaya çıkmasıyla Allah’ın kâfirlere ve zalimlere vereceği cezaya ilişkin ifadelerde değişiklik başlamıştır. Bir diğer ifadeyle ona göre kıyamet günü doktrini geliştirilmekte, cennet hazları ve cehennem azapları detaylandırılmaktadır. İlk kez meleklerden Allah’ın inâyetinin ve vahyinin aracıları (Ruh) olarak bahsedilmesinin ise Mekke döneminin sonlarını gösterdiğini savunur. Aynı dönemlerde Rahmân isminin de kullanıldığını ilave eder. Watt’a göre tevbe, mağfiret, keffaret, rıdvan gibi kelimeler, derinleşen manevi inançlara mukabil yine bu dönemde kullanılmış olabileceği gibi, bazıları ilk kez hicretten sonra kullanılmış da olabilir.²⁰³

Hicretten sonrasına dikkat çeken Watt, Hz. Peygamber’in Hz. İbrâhîm’in şahsına sığınarak Yahudiler ve Hristiyanlarla birlik oluşturmak istediğini söyler. Bunun mümkün olmadığını anladığında ise, Hanif ve İslam dini kavramları ile Müslümanların bağımsızlığını ilan edip, eleştirilerden kurtulmak istediğini iddia

²⁰¹ Watt, **Kur’an’a Giriş**, s. 135

²⁰² Watt, **Kur’an’a Giriş**, ss. 136-137. Olay hakkında detaylı bir bilgiye ulaşmak ve reddinin nasıl yapıldığı için bkz. Hasan Elik, **Kur’ân’ın Korunmuşluğu Üzerine**, 2. Baskı, MÜİF, İstanbul, 2008.

²⁰³ Watt, **Kur’an’a Giriş**, s. 138.

eder. Ayrıca ona göre, “millet-i İbrâhîm” ibaresi de Yahudilerle ayrılıktan hemen önceye denk gelir. “Esleme” (اسلم) fiilinden türetilen kelimelerin, dini anlam yüklenerek kullanılmasının da bu ayrılıktan önce olmadığına dikkat çeker. Hz. Muhammed’in “kitap” aldığından söz etmesinin de aynı tarihlerde olması gerektiğini, ancak kitap kelimesi çok çeşitli anlamlara geldiğinden tarihlendirme için her zaman yardımcı olamayacağını belirtir. Watt’a göre, “nebi” gibi İbranice’den alınan kelimelerin kullanıldığı pasajlar da Medine dönemine aittir. Hz. İbrâhîm’in oğlu İsmail’den bahsedilmesi de Medine dönemindedir.²⁰⁴

Watt’ın tarih göstergesi olabileceğini söylediği diğer kelime ve davranışlar ise şöyledir: Savaş ile ilgili olan tüm pasajlar, Medenîdir. Fesadın kınanmasına ilişkin pasajlar da Medenî olmalıdır. Fitne ve şikâk kelimesi belirleyici olmasa da, geçtiği yerlerin çoğu muhtemelen Medenîdir. Allah ve Resul’e itaatın talep edilmesi ve itaat etmeyenlerin bu dünyada rezil edileceği tehdidi de Medine dönemine aittir. Yine Watt’a göre kâfir kelimesi, bütün dönemlerde kullanılsa da küffar kelimesi sadece Medine’de kullanılmıştır. Ayrıca o, “zulmedenler” (الذين ظلموا) ifadesinin Medenî sûrelerde ve genelde Yahudiler hakkında kullanılması; muhacirun ve ensarın da Medenî sûrelerde geçmesi gibi kriterlerin kronolojiyi tespitinde rehber sadedinde olduğunu zikreder.²⁰⁵

²⁰⁴ Watt, **Kur’an’a Giriş**, ss. 139-140.

²⁰⁵ Watt, **Kur’an’a Giriş**, s.140.

1.4. SON DÖNEMDE MÜSLÜMAN ARAŞTIRMACILARIN NÜZÛL TERTİBİNİ TESPİTE YÖNELİK ÇALIŞMALARI

Müslümanlar tarafından yapılan nüzûl tertibini belirlemeye yönelik çalışmaların farklı gerekçelere matuf olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle de Kur'ân'ın 23 yıl gibi kısa bir zaman zarfında bir toplumu nasıl inşa ettiği sorusuna cevap aranmıştır.²⁰⁶ Bu sorunun cevabını bulmak için kronolojik yöntemle vahyi incelemek en iyi yöntem kabul edilmiştir.

Bu bölümde, kronolojik tefsirlerin haricinde Müslümanlar tarafından yapılan sûrelerin nüzûl tertibini tespiti yönelik çalışmalar incelenecektir. Böyle bir sıralamayı oluştururken neleri dikkate aldıklarıyla, bu sıralamaların Hz. Peygamber'in (s.a.v) siretinde hangi dönemlere tekabül ettiği sorusu üzerinde durulacaktır.

Mekke-Medine dönemini ayırdıkları aşamalar ve nüzûl tertipleri açısından, Abdülmüteal es-Saîdî'nin *en-Nazmü 'l-Fennî fi 'l-Kur'ân*, Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin *Mebadiun Esasiyye li Fehmi'l-Kur'an*, Mehdi Bâzergan'ın *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci*, Mustafa İslamoğlu'nun *Kur'an'ı Anlama Yöntemi* adlı eserleri ve Yaşar Nuri Öztürk'ün meali incelenecektir. Esra Gözeler'in doktora tezine değinilecektir.

1.4.1. Abdülmüteal es-Saîdî

Abdülmüteal es-Saîdî'nin (ö. 1966) *en-Nazmu 'l-Fennî fi 'l-Kur'ân* adlı eseri 1420 yılında yayınlanmıştır. Onun bu eseri, mukaddimesinde verdiği bilgiler ve sûreleri Mekke ve Medine dönemini aşamalara ayırarak tasnif etmesi açısından konumuzla ilgilidir.

es-Saîdî ilgili eserinin başında Hz. Osman, Übey b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ûd, Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Abbâs ve Câfer-i Sâdık'ın mushaflarının tertibine dair listeleri verir. İncelemelerinin neticesinde, Müslümanların üzerinde ittifak ettiği Hz. Osman mushafla, diğer mushaflar arasında ihtilaf olmadığı sonucuna varır. Çünkü

²⁰⁶ Savaş ve Dumlu, s. 163.

ulema, sûre sayısı ve âyetlerde ittifak olduktan sonra sûre tertibinde meydana gelen ihtilafın önemli olmadığı konusunda icma etmiştir. Kendisi de bu görüşe katılır.²⁰⁷

es-Saîdî, âyet tertibinin tevkîfî olduğunu ve bu konuda Müslümanlar arasında bir tartışma olmadığını ifade eder; ancak sûre tertibinin ictihâdî olduğunu düşünenlerin çoğunluğu teşkil ettiğini söyleyerek kendisi de bu görüşü tercih eder.²⁰⁸

es-Saîdî, her bir sûrenin içerdiği mesajı anlamak için sûrenin nüzûl tarihi ve yerinin bilinmesinin gerekli olduğunu söyler. Çünkü sûrelerin nüzûlünde, nüzûl zamanına yakın olaylar etkili olmaktadır. Ayrıca Mekke ve Medine döneminde üslûp ve muhteva farklılıklarının yaşandığı da gözlenmektedir. Ancak Kur'ân'ın indirildiği zaman aralığının genişliği ve farklılaşan olaylara rağmen, müttekaddimunun yaptığı gibi sûreleri yalnızca Mekkî-Medenî şeklinde tasnif etmeyi de yetersiz görür.²⁰⁹

es-Saîdî, Mekke ve Medine dönemini kendi içinde çeşitli aşamalara ayırarak, sûreleri bu aşamalara dahil eder. Ona göre Mekkî sûrelerin iniş aşamaları ve bu aşamalarda nâzil olan sûreler şu şekildedir:

- Vahyin başlangıcından Habeşistan'a hicrete, yani yaklaşık olarak bi'setin 7. yılına kadar süren bu aşamada 22 sûre bulunur: 96, 68, 73, 74, 1, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112.
- Habeşistan'a hicretten İsrâ (Mi'rac) olayına, yani Medine'ye hicretten bir sene öncesine kadar olan dönemde 27 sûre vardır: 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28.
- İsrâ olayından Medine'ye hicrete kadarki 37 sûre şu şekildedir: 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

Medenî sûrelerin iniş aşamalarına gelince es-Saîdî'nin tercihleri şu şekildedir:

- Medine'ye hicretten Bedir savaşına kadar: 2/Bakara.
- Bedir'den Hudeybiye barışına kadar geçen aşama: 8, 3, 33.
- Hudeybiye'den Tebük Savaşı'na kadar geçen aşamada 22 sûre vardır: 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 64, 61, 62, 48, 5.

²⁰⁷ es-Saîdî, ss. 9-27.

²⁰⁸ es-Saîdî, ss. 6-7.

²⁰⁹ es-Saîdî, s. 31.

- Tebük Savaşı'ndan Hz. Peygamber'in vefatına kadar geçen aşama: 9, 110.²¹⁰

Böylece es-Saîdî'nin tasnifinde Mekkî olan sûre sayısının 86, Medenî sûrelerin ise 28 olduğu görülmektedir.

es-Saîdî, *en-Nazmu 'l-Fennî fi 'l-Kur'ân* adlı eserinin girişinde nüzûl tertibine dikkat çekmesine ve sûreleri nüzûl tertibine göre taksim etmesine rağmen, eserinde mushaf tertibini esas almıştır. Her sûrenin başında nüzûl tarihini ve isimlendirme cihetini açıklayan es-Saîdî, Kur'ân tertibindeki hedefleri de inceler. Sûre içindeki âyetleri bölümlere ayırarak, her bölümü içerisinde işlenen konulara göre başlıklandırır. es-Saîdî, âyetlerden oluşan bu bölümler arasında irtibat kurduğu gibi, sûreler arasında da münasebet kurmaya özen gösterir.

es-Saîdî'nin münasebâtü'l-Kur'ân'a dair örneklerini her sûrenin başında görmek mümkündür. Mesela Mâide sûresinin Nisâ sûresinden sonra gelmesi bu iki sûrenin uzunluk bakımından hemen hemen aynı olması, konularının ehl-i Kitap, münafıklar ve amelî ahkâmlarla ilgili olması yönünden benzerlik taşımasıdır.²¹¹ Fecr sûresi, kâfirlerin azabının ispatı, onların uyarılıp tehdit edilmesi açısından Gâşiye'ye benzer. Beled sûresinden sonra Şems sûresinin gelmesi, insanları teşvik etme ve korkutma bakımından bu iki sûrenin birbirine benzemelerinden dolayıdır.²¹²

es-Saîdî Mekkî-Medenî ayrımında cumhûrun kabul ettiği gibi hicreti esas alır. Mekkî-Medenî'yi sûrelerin muhtevasına göre tasnif edenlerin olduğunu da bilmekteyiz. Aslında es-Saîdî'nin yaptığı tasnifte bu iki türün etkisini görmek de mümkündür. Dolayısıyla asıl olan hicret merkezli Mekkî-Medenî tasnifiyken, bu tasnifin kendi içinde detaylandırılması üslûp ve muhtevaya göre olmaktadır. Bu durumun, benzer şekilde yapılan diğer tasniflerde de olduğu görülmektedir. Fakat bu seçimler temel olarak sûrelerin hicrete dayalı Mekkî-Medenî tasnifi içerisinde olmasını değiştiren bir şey değildir. Ayrıca genel olarak Mekke ve Medine dönemi için bir üslûp ve muhteva belirleyebileceksek de, bunların altında yer alan aşamalar için bunu yapmak zorlaşmaktadır.

es-Saîdî'nin sûre tertibinin ictihâdî olduğunu kabul ettiği halde, sûreler arası münasebete vurgu yapması, dikkat çekici bir husustur ve bu açıdan çalışması, diğer

²¹⁰ es-Saîdî, ss. 32-36. Sûre tertibi için bkz: EK 16.

²¹¹ es-Saîdî, s. 90.

²¹² es-Saidi, s. 349, 351.

çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Çünkü sûreler arasında bir uyum olduğunu düşünmesi, onun sûre tertibinin rastgele olmadığını düşündüğünü gösterir. Böylece es-Saîdî, âyet tertibindeki münasebetin yanı sıra, sûre tertibinin ictihadî olduğunu düşünse de sûre tertibindeki uyuma dikkat çeker. Bu açıdan, münasebet ilminin yalnızca sûre tertibinin tevkîfî olduğunu düşünenler tarafından kullanılmadığının, sûre tertibinin ictihâdî olduğunu savunanlar tarafından da kullanıldığının, en azından dikkate alındığının bir örneğini es-Sâidî’de görmekteyiz.

1.4.2. Ebû’l-A’lâ el-Mevdûdî

Ebû’l-A’lâ Mevdûdî (ö. 1979) *Tefhîmu’l-Kur’ân* adlı tefsirini 1972 yılında tamamlamıştır. Tefsiri kronolojik sıraya göre yazmasa da, sûrelerin tefsirine geçmeden önce ismine, nüzûl zamanına, konusuna ve tarihsel arka planına dair bilgiler verir.

Mevdûdî Mekke dönemini 4 safhaya ayırarak sûrelerin bu dönemlerden hangisinde indirildiğini tespit etmeye çalışır. Ancak, sûrelerin ne zaman indirildiğini dönemleri esas alarak belirtir. Sûreleri bu dönemlere yerleştirirken öncelikle rivayetlere bakar; ancak sahih bir rivayet bulamadığında ya da sûre ile ilgili hiç bir rivayet olmadığı durumda, âyetlerin üslûp ve konularını esas alır.²¹³

Mevdûdî, Hz. Peygamber’in misyonunun tarihini esas alarak dört döneme ayırdığı Mekke döneminin, Mekkî sûrelerin nüzûl zamanını tespit etmeyi kolaylaştırdığını söyler. Ancak Mevdûdî, bu dönemlere göre sûrelerin tasnifini yapma işine girişmemiştir. Medine dönemini ise bir bütün halinde incelemiştir.²¹⁴

Mevdûdî’nin dört aşamada incelediği Mekke’nin ilk dönemi, Hz. Peygamber’in (s.a.v) risaletle görevlendirilmesiyle başlar ve üç yıl sonra peygamberliğini ilan etmesiyle sona erer. Mevdûdî, bu dönemin özelliğinin mesajın gizlice bazı seçkin kişilere götürülüp, Mekke halkının bundan habersiz bırakılması olduğunu söyler. Ona göre ikinci dönem, peygamberliğinin ilanından sonra iki yıl sürer. Müşriklerin tavırları bireysel karşı çıkışlardan; düşmanlık, suçlama ve kötü sözlere varan propogandaya dönüşür. Hatta sonraları zayıf Müslümanlara işkence

²¹³ Ebû’l A’lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, çev. Nazife Şişman ve diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987, (Tefhîmu’l-Kur’ân), Cilt: 7, s. 300, 311; 311-312.

²¹⁴ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, Cilt: 1, ss. 462-463; Cilt: 3, s. 135.

edilir. Mevdûdî'nin tasnifinde üçüncü dönem, işkencelerin başlangıcından bi'setin onuncu yılına yani Ebû Tâlib ve Hz. Hatice'nin ölümüne kadar geçen zaman dilimidir. İşkenceler oldukça şiddetlenir ve Müslümanlar çareyi Habeşistan'a hicret etmekte bulur. Ayrıca bu dönemde inananlara sosyal ve ekonomik boykot uygulanır. Dördüncü döneme gelince, Mevdûdî bunun bi'setin 10. yılından 13. yılına kadar olan zaman dilimini kapsadığını belirtir. Bu dönem, Müslümanlar açısından zorlu bir sınavın verildiği işkence dönemidir. Mekke dışında bile sığınılacak bir yer gözükmeyiz. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v) Haca gelenlerle görüşmeyi kesmez ve Yesrib ehli ile anlaşırılar.²¹⁵

Mevdûdî'ye göre Medine döneminde, İslâm ümmeti bağımsız bir devlet kurma imkânı kazanır. Müslümanlar, Yahudi ve Hristiyanlarla yüz yüze gelmeye başlar, ayrıca münafıklık hareketiyle mücadeleleri başlar. Bu dönemde inen âyetler, Müslümanları terbiye etme esasına dayanıp, Allah yolunda savaşmaya teşvik eder. Ayrıca, Müslümanların izlemeleri gereken yollar hakkında olaylara uygun biçimde dersler verir. Müslümanlar ahlâkî bir terbiyeden geçirilirler. Bunlara ek olarak bu âyetler, gerçek imandan mahrum olan ehl-i Kitap, müşrik, kâfir ve münafıklara hitap ederek onları hayra çağırır. Bu hitaplarda ikna vasıtaları olarak yumuşak sözler, Allah'ın azabı ile korkutma, olay ve hadiselerden samimi bir şekilde ibret almayı sağlama ve nasihat etme kullanılır.²¹⁶

Mevdûdî tevhid inancı, Allah'ın sıfatları, ahiret hayatı, ahiretteki sorumluluklar, azap ve sevap, peygamberlik, kitaplara iman, Allah korkusu, sabır, dayanma, tevekkül ve bunlara benzer temel gerçeklerin tüm Mekkî ve Medenî sûrelerde tekrarlandığını; çünkü İslâm'ın hangi merhalede bulunursa bulunsun bu gerçekleri görmezden gelmesinin veya bunlara karşı umursamaz davranmasının mümkün olamayacağını belirtir.²¹⁷ Mevdûdî'nin Kur'ân âyetlerinin nasıl düzenlendiği hususunda söyledikleri konumuz açısından önem arz etmektedir:

“Kur'ân-ı Kerim, İslâm davetinin başlangıcından itibaren kemâlin zirvesine ulaşmaya kadar bu davetin izlediği akışa uygun bir şekilde nâzil oluyordu. Bu gerçekten anlaşılıyor ki, indirilmiş olan bölümlerin İslâm davetinin akışına ve gelişmesine uygun bir sıraya göre tertip ve tanzim edilmesi hikmete uygun bir seçim değildi. Konu, davet kemale erip nimet tamamlandıktan sonra daha düzenli, daha insicamlı ve o andaki gerçeklerle

²¹⁵ Mevdûdî, **Tefhîmu'l-Kur'ân**, Cilt: 1, ss. 462-463; Cilt: 3, s. 135.

²¹⁶ Savaş ve Dumlu, ss. 167-168.

²¹⁷ Ebû'l-Ala el-Mevdûdî, **Mebâdiun Esasiyye li-Fehmi'l-Kur'ân (Kur'ân'ı Nasıl Anlayalım)**, çev. Bekir Karlığa, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983, (Mebadiun Esasiyye), s. 46.

derin uyum içinde olan yepyeni bir tertibi gerektiriyordu. Çünkü başlangıçta bu davete ilk muhatap olanlar, bir bütün olarak İslâm'ı bilmeyen kimselerdi. Bunun için İlahi vahiy ilk prensipleri öğretmek ve apaçık imani gerçekleri belirlemekle başladı. Sonra davet kemâle erip Allah'ın tebliğ etmek istediği hususlar tamamlanınca bu âyetlere ilk defa muhatap olanlar onlara inandılar ve bağımsız bir topluluk meydana getirdiler. Düşünce ve sistem olarak İslam daveti kemale ulaştıktan sonra onlar, Hz. Peygamber'in kendilerine teslim ettiği hareketi takip etmekten ve daveti izlemekten sorumlu oldular. Ve o zaman en önemli konu inanan bu insanların başkalarından daha önce kendi görevlerini ve hayat sistemlerini kavrayıp geçmiş peygamberlerin tutuldukları hastalıklarla, fitneleri öğrenmeleri oldu. ...Konu birliği içerisinde bulunan âyetlerin bir yerde toplanması bu Kitab'ın tabiatına uygun düşmez. Bu Kitab'ın tabiatı şuuru gerektirmektedir: Okuyucu Kur'ân'ı incelerken Mekke'de inen âyetlerle Medine'de inenlerin iç içe olduğunu, başlangıçtaki öğütlerle sondaki tavsiyelerin yan yana bulunduğunu, son dönemdeki prensiplerle başlangıç dönemindeki prensiplerin iç içe girdiğini görmeli ve böylece İslâm'ın olgunlaşma manzarası ve kapsamlı planı sürekli olarak, parlak ve açık biçimde, gözlerinin önünde canlanmalıdır. Yalnız bir tarafı değil bütün yönleri görülmelidir.”²¹⁸

Mevdûdî'ye göre, Kur'ân nüzûl sırasına göre tertip edilmiş olsaydı, Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonraki dönemlerde anlaşılabilirliğini büyük ölçüde kaybederdi. Çünkü böyle bir tertip, Kur'ân'a bir nüzûl tarihi ve şartlarının eklenmesini gerektirirdi ki bu durum da, Allah'ın kelamının maksadına aykırı düşerdi. Bu maksat Kur'ân'ın, başka sözün karışmadığı, hiçbir ilave, şüphe ve şâibenin ona bulaşmadığı temiz ve halis bir kelim olarak kalmasıdır. Ayrıca Mevdûdî, elimizdeki Kur'ân'ın anlam ve biçim bakımından vecîz ve üstün biçimde tertip edildiğini, her yaşta ve her kesimden insan tarafından, her zaman ve mekânda, her durumda kolaylıkla okunabileceğini vurgular. Öyleki, zeka seviyeleri ne kadar farklı olursa olsun, tüm insanlar en azından Allah'ın kendilerinden neyi isteyip ve neyi istemediğini kavrayabilmektedir. “Eğer Kur'ân'a, uzun uzadıya bir Kur'ân tarihi eklenseydi ve bunun Kur'ân'la beraber okunması gerekseydi, bu ana maksat kaybolup giderdi” diyen Mevdûdî, Kur'ân'ın hâlihazırdaki tertibine itiraz edenleri, bu kitabın sosyoloji ve tarih ilmi öğrencilerine indirilmiş bir kitap olduğunu sanıp yanlışlıkları yönünde eleştirir. Bu yönüyle o, Kur'ân'ın günümüz tertibinin tevkiî olduğunu da kabul eder.²¹⁹

Mevdûdî, Tevbe sûresinin başına Hz. Peygamber (s.a.v) besmele imla ettirmediği için besmele yazılmadığını, bu yüzden ashabın da başına besmele getirmemiş olduğunu, tâbiûnun da onları takip ettiği bilgisini verir. Ona göre bu

²¹⁸ Mevdûdî, **Mebadiun Esasiyye**, ss. 46-48.

²¹⁹ Mevdûdî, **Mebadiun Esasiyye**, s. 49.

bilgi, Kur'ân'ın tam ve orijinal şekilde kalması ve eksiksiz olması hususunda son derece dikkat gösterilmiş olduğu konusunda bir delildir.²²⁰

Bu ifadeler, Mevdûdî'nin Kur'ân tertibi konusundaki düşüncelerini ortaya koyması açısından oldukça nettir. Kendisi Kur'ân tertibinin anlam açısından karışık görülüp yeniden tertip edilmesi fikrine karşıdır. Bununla birlikte, tefsirinde her sûrenin nüzûl zamanına dair bilgiler verdiği görülmektedir. Onun, tefsirinde bu bilgileri nasıl uyguladığına dair bazı örnekleri inceleyeceğiz.

Mevdûdî, Fâtiha'nın ilk nâzil olan vahiylerden olduğunu söyler. Hz. Aişe rivayetine dayanarak Fâtiha'nın ilk indirilen tam sûre olduğunu, bundan önce Alak, Müzzemmil, Müddessir sûrelerinin bölümleri olan, birbirine benzer âyetlerin nâzil olduğu bilgisini verir. Kur'ân tertibinin tevkîfî olduğunu düşünen Mevdûdî, Mekkî olup “bizi doğru yola ilet” âyetiyle biten Fâtiha'nın, Medenî olup “bu bir kitaptır ve hidâyettir” âyetiyle başlayan Bakara Sûresi ile uyumuna dikkat çeker.

Mevdûdî, eğer varsa sûre içi nüzûl zamanı farklılıklarına da dikkat çeker. 2/Bakara sûresinin büyük ölçüde Medine'nin ilk 2 yılında indiğini, ancak daha sonraki dönemlerde indirilen faiz âyeti ile hicretten önce Mekke'de nâzil olan 284-286. âyetlerin sûrede ele alınan konuyla yakın bağlantısı olduğu için bu sûreye eklendiğini belirtir.²²¹ Yine, 3/Âl-i İmran Sûresi 1-32. âyetlerin büyük ihtimalle Bedir savaşıdan sonra, 33-63. âyetlerin h. 9. yüzyılda Necran Hristiyanlarından bir heyetin ziyareti üzerine, 64-120. âyetlerin 1-32. âyetlerden hemen sonra, 121-200. âyetlerin ise Uhud Savaşı'ndan sonra nâzil olduğu bilgisini verir. 9/Tevbe sûresini de benzer şekilde 3 bölümde inceler.²²²

Mevdûdî, sûreleri pasajlara ayırırken ve sûrelere nüzûl zamanı tahsis ederken genellikle sûre ve âyetlerin üslûp ve konu özellikleri ile rivayetleri dikkate almaktadır. Bununla birlikte Mevdûdî'nin rivayetin olmadığı ya da rivayetlerin çeliştiği durumlarda, üslûp ve muhtevaya başvurduğunu söyleyebiliriz. Mevdûdî bazı sûrelerin indiriliş zamanı için sadece bir dönem vermekle yetinir. Mesela 10/Yûnus Sûresi'nin nüzûl zamanı ile ilgili bir rivayete sahip olunmadığını ancak konusunun Mekke'nin son dönemini yansıttığını söyler. Çünkü ona göre Resul'ün, gönderildiği kavme yaptığı son uyarılar bunu göstermektedir. Aynı şekilde o,

²²⁰ Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'an**, Cilt: 2, s. 179.

²²¹ Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'an**, Cilt: 1, s. 39.

²²² Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'an**, Cilt: 1, s. 203; Cilt: 2, ss. 179-180.

12/Yûsuf sûresinin, Rasulullah'ın (s.a.v) Mekke'deki son döneminde nâzil olduğunu; 14/İbrâhîm sûresinin de üslûbu ve ihtiva ettiği konular itibariyle Mekke Dönemi'nin sonlarında indiğini tespit eder. 15/Hicr sûresi de bu sûrelerle aynı zamanda inmiştir.

Mevdûdî, nüzûl zamanıyla ilgili sûreler arası atıflardan da birtakım çıkarımlarda bulunur. Ona göre 6/En'am sûresinin 119. âyetinde 16/Nahl sûresinin 115. âyetine değinilmiş, bu sûrenin 118. âyetinde ise, 6/En'am sûresinin 146. âyetine işaret edilmiştir. Dolayısıyla bu da En'am ve Nahl sûrelerinin aynı dönemde nâzil olduğunu gösteren bir delil niteliğindedir.²²³

Mevdûdî, sûrenin nüzûlu hakkında bazen tarihi verilerle, bazen de sûrenin muhtevasıyla çelişen rivayetlerden kaynaklanan ihtilafları gidermeye çalışır. Söz gelimi 111/Tebbet sûresinde akıl yürütmeye dayanarak ihtilafı çözüp sûrenin nüzûl dönemini tespit etmektedir. Ona göre, Ebû Leheb sınırı aşmadıkça Hz. Muhammed'in amcası için kötü sözler sarfetmesi münasip değildir. Bu nedenle Ebû Leheb boykot döneminde kendi kabilesini terkedip diğerleriyle işbirliği yaptığında böyle bir sûrenin nâzil olduğunu söylemenin daha doğru olacağı sonucuna varır.²²⁴

Mevdûdî'nin hedefi, sûrelerin nüzûl zamanına dair genel bir çerçeve çizmek ve bu şekilde sûrelerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Nitekim "İndiği dönemi tespit ettikten sonra, sûrenin gerisinde yatan gerçeği görmek kolaydır"²²⁵ diyerek bu hedefini ortaya koyar. Esas aldığı kıstaslara rağmen Mevdûdî, bazı Mekkî sûrelerin bu dört dönemden hangisinde inceleneceği hususunda tercihte bulunmaz.

Mekkî veya Medenî olduğu ihtilaflı olan 112/İhlâs, 113/Felak ve 114/Nâs sûreleri için ise Mevdûdî şöyle der: "*Bir sûre veya âyetin filan yerde, filan olay üzerine nâzil olduğu söylenmişse bunun anlamı, o sûre veya âyetin o anda ilk defa nâzil olduğu değildir. Bazen daha önce nâzil olmuş bir sûre veya âyetin, bir olay nedeniyle Rasulullah'a tekrar okuması bildirildiği için muhataplara cevap olarak okunduğundan bu âyet veya sûrenin o anda yeni nâzil oldukları zannedilir*". Zaten Mevdûdî muhtevaları dikkate alındığında bu sûrelerin açıkça Mekkî olduklarının görülebileceğini ifade eder.²²⁶

²²³ Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'an**, Cilt: 3, s. 9.

²²⁴ Mevdûdî, **Tefhimu'l Kur'an**, Cilt: 7, s. 291.

²²⁵ Mevdûdî, **Tefhimu'l Kur'an**, Cilt: 1, s. 461.

²²⁶ Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'an**, Cilt: 7, s. 300, 311; 311-312.

Mevdûdî'ye göre, Medenî sûrelerin nüzûl zamanı daha kolay bilinebilir veya az bir çabayla tespit edilebilir niteliktedir. Mekkî sûrelerin indiği ortam ve geride yatan gerçekle ilgili pek az malzeme vardır. Bu yüzden Mevdûdî tartıştıkları konular, ele aldıkları sorunlar, taşıdığı üslûp veya nüzûl sebeplerine ve ilgili olaylara doğrudan veya dolaylı telmihler gibi sûrelerin kendilerine ve içten içe verdiği delillere bağlı kalmak durumunda olduğunu söyler. Ona göre sahip olduğumuz deliller bunlarla sınırlı olduğundan, sûre ve âyetlerin hangi nedenle indiğini kesin olarak söyleyemeyiz. Bu durumda yapabildiğimiz, bir sûrenin verdiği iç delili Hz. Peygamber'in (s.a.v) Mekke'deki hayatını dolduran olaylarla karşılaştırıp, sonra sûrenin hangi döneme ait olduğu hakkında azami ölçüde bir sonuca varmak olur.²²⁷

Mevdûdî'nin tefsirini esas alarak, onun sûrelerin nüzul zamanı hakkında verdiği bilgilerden hareketle bir tablo oluşturduk ve bunu da tezimizin sonuna ekledik.²²⁸

1.4.3. Mehdi Bâzergan

Burada Mehdi Bâzergan'ın (ö. 1995) nüzûl sırasını tespite yönelik matematiksel hesaplara başvurduğu teorik kitabı olan *Kur'an'ın Nüzûl Süreci* ile ortaya koyduğu metodun uygulamasını yaptığı *Adım Adım Vahiy* başlıklı kitabını inceleyeceğiz.

Mehdi Bâzergan çalışmalarını ve görüşlerini, incelediğimiz diğer kişilerden daha farklı bir çalışma biçimi ile ortaya koymuştur. Mühendis olması ve nüzûl tertibini oluşturmada matematiksel hesaplamaları kullanması, bu farklılığın temelini oluşturmaktadır. *Kur'an'ın Nüzûl Süreci* adlı çalışması için epey emek sarfettiği gözden kaçmamaktadır. Bâzergan'ın çalışması yeni bir metot deneyerek nüzûl tertibi yapması açısından önem arz etmektedir. Hesaplarını tek tek değerlendirmek hem tezimizin konusu, hem de alanımız dâhilinde değildir. Biz sadece onun bu çalışmayı yapmaktaki maksadı üzerinde kısaca duracağız.

²²⁷ Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'an**, Cilt: 1, s. 462.

²²⁸ bkz. EK 17.

Bâzergan, *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci* adlı eserini yazmaktaki hedefini şu şekilde ortaya koyar:

“Kur'ân hakkındaki tedebbürü, adım adım vahye paralel olarak gerçekleştirelim istiyoruz. Bu iş önceleri imkan dahilinde değildi. Çünkü sûrelerin nüzûl sıralarına göre düzenlenmiş olan cetvellerin çoğu birbirleriyle mutabakat arz etmiyor; özgünlük ile sened bakımından da güvenilir olmayıp kapsamlı bir istifadeye imkân tanımıyorlardı. Özellikle de sûrelerin öncelik veya sonralıkları, bu amaca ve âyetlerin gerçek nüzûl sıralamalarını göstermeye yetmemektedir. Ayrıca sûrelerin çoğunun tek bir parça halinde ve bir defada nâzil olmadığı; bazı âyetler veya bazı âyet gruplarının da farklı zaman aralıklarında, ait oldukları sûrelere vürûdiyetleri bilinmektedir. ...Ne mutlu ki bu sorun “Kur'ân'ın Nüzûl Süreci” adlı kitabın tahkik ve te'lifiyle aşılmıştır. Söz konusu kitabın 14 numaralı tablosu, tetrici sıralama ve âyetlerin nüzûl yıllarını; sûreye göre değil de sûreyi oluşturan eş zamanlı âyet gruplarına göre belirlemektedir. Tablo 15 ise, sûreleri eş zamanlı âyet gruplarına göre belirlemektedir. Bu cetveller istatistiksel hesaplamalar ve olasılık kurallarına göre düzenlenmiş olduklarından, söz konusu tabloların yaklaşık değerler arzettikleri gözardı edilemez.”²²⁹

Bâzergan bizzat Kur'ân'ın yavaş yavaş, ağır ve alıştıranak insanlara okunduğu özel bir tetricî nüzûlle indiğini bildirdiği 5/Mâide 3., 17/İsrâ 106 ve 25/Furkân 32. âyetlerini çalışmasında esas aldığını ifade eder.²³⁰ Ona göre, Kur'ân'ın gelişim süreci, bir bakıma Hz. Peygamber'in de (s.a.v) gelişim ve olgunlaşma seyri olarak telakki edilebilir. Çünkü terbiye süreci ve büyük gelişimin hızlı aşamalarının göstergesi, vahyin alıcısı ve benimseyip yayıcısı olan Hz. Peygamber'in (s.a.v) kendi istidadıdır.²³¹

Bahsi geçen ve benzer anlamlı âyetler, İslâmi gelenekte de gündemini korumuştur. Kur'ân'ın tetricî ya da tencîmi indirilişi olarak ifade edilen bu mevzunun Hz Peygamber'e ve ümmete faydası ile Kur'ân'a etkisi işlenmiştir. Zaten sûrelerin Mekkî-Medenî ayrımı ve müstesnâ âyetler konusu da bu tetricî iniş konusuyla bağlantılı olarak incelenmiştir.

Âyetlerin, ister ahenk ve cümle yapısı, ister mazmun ve muhteva açısından olsun, farklı şekilleri ve çeşitliliği içerdiği hususunda herkesin hemfikir olduğunu ifade eden Bâzergan, çeşitlilik ve farklılık, karmaşıklık arz etmiyorsa ve bu bağlamda bir düzen ve yöntem söz konusuysa; bir gelişim sürecinden söz

²²⁹ Mehdi Bâzergan, *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci*, çev. Yasin Demirkıran-Mela Muhammed Feyzullah, Feer Yayınevi, Ankara, 1998, (Nüzûl) s. 13. Bu iki nüzûl tertibini değil, Bâzergan'ın 13 numaralı tablosu (sûreleri bütün halinde ele alır) tezimin ekler bölümünde, EK 18'de verilmiştir.

²³⁰ “İnkâr edenler: “Kur'ân, ona bir defada indirilmeli değil miydi?” dediler. Biz onunla senin kalbini sağlamlaştırmak için onu böyle (parça parça indirdik) ve onu ağır ağır okuduk.” (25/32); “İşte bugün sizin dininizi kemâle erdirdim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım.” (5/3); “Onu, insanlara ağır ağır okuman için, okuma parçalarına ayırdık ve onu azar azar indirdik.” (17/106)

²³¹ Bâzergan, *Nüzûl*, ss. 15-16.

edilebileceğini söyler.²³² Bâzergan günümüz mushaf tertibinden bu gelişim sürecinin anlaşılamayacağını iddia eder; çünkü Mekki-Medenî, eski ve yeni âyetler ve sûreler mushaf tertibinde iç içedir.

Mushaf tertibinin, intizam ve vahyin gelişim sürecini anlama konusundaki eksikliğini ifade eden Bâzergan, rivayetlerden yola çıkarak yapılan nüzûl tertiplerinin de güvenilir olmadığını şu şekilde ifade eder:

“Şüphesiz bazı tefsirlerde ve sayısız Kur’ân tarihi kitaplarında sûrelerin nüzûl sırası ve âyetlerin konumlarına ilişkin bir takım rivayetler ve düzenlemeler yer almaktadır. Bu bağlamda Avrupalılar da bilimsel ve tarihsel araştırmalar konusunda pek çok çalışmalarda bulunmuşlardır. Ancak bu çerçevedeki rivayetler ve öne sürülmüş nazariyeler arasında bir uyum bulunmamakta ve bireyi tatmin etmemektedir. Müttekaddimunun kitaplarında ise çoğunlukla rivayetlerin nakli ve senedlerin zikredilmesiyle yetinilmiş, bunlardan bazıları muteber sayılmıştır. Halbuki telafisi imkansız farklılıklar ve çelişkiler göze çarpmakta, söz konusu kitapların müellifleri, tenkit ve istidlal cesaretinde bulunmayıp, nihai bir fihristin çıkarılması sorumluluğunu da üstlenmemektedirler.”²³³

Bâzergan sözlerine şu şekilde devam eder:

“...(Nüzûl tertibi konusunda) Oryantalistler daha açık bir biçimde ve daha özgür fikir serdetmekle birlikte; tarihi, edebî ve sosyal faktörler, kişisel beğeni ve bireysel düşünceler, bu kimselerin istinbatlarına ve bu bağlamdaki düşüncelerine olan güveni sarsmaktadır.

Dolayısıyla bu sırra, Kur’ân’ın kendisi vasıtasıyla ulaşmaktan ve bunu Kur’ân’dan talep etmekten başka bir yol kalmıyor. Âyet ve sûrelerin tefsiri, çeşitliliklerinin müşahedesi ve âyetlerin gelişim sürecinin araştırılmasıyla; sûrelerin düzenli bir şekilde sıralanışı ve nüzûl tarihlerinin belirlenmesine ulaşırız. Daha sonra sûrelerin bu tarihsel sıralanışlarını; âyetlerin gelişimsel düzeni ve konuların öncelik ve sonralığını belirleme vesilesi kılalım. Böylece âyetlerin nüzûl tarihi ve buna ilişkin düzenin niteliğinden yararlanarak ikinci sorunun (Kur’ân’ın ilahi olup olmadığı) cevabını da arayabiliriz.”²³⁴

Bâzergan, Kur’ân’da tekâmül meselesini kitabında şu üç başlıkta ele alır: Lafzî (cümle kuruluşuna ilişkin), konusal (mevzu ve ahkâma ilişkin), içeriksel (muhtevaî) gelişim süreci. Ona göre saydığı bu üç hususta vahiyde bir gelişim olmuştur. Kur’ân’da tedrici olarak lafız sayısı artmış, kelimelerin çoğalmasıyla âyetler de uzamıştır. Ahkâm gitgide genişlemiştir. Konuların çeşitliliği giderek artmıştır.²³⁵

Bâzergan’ın nüzûl tertibine dair yukarıda verdiği görüşlere dayanarak şunları söyleyebiliriz: 19. yüzyıldan sonra nüzûl tertipleri arasında bir mutabakat söz konusu

²³² Bâzergan, **Nüzûl**, s. 18.

²³³ Bâzergan, **Nüzûl**, s. 19.

²³⁴ Bâzergan, **Nüzûl**, s. 19.

²³⁵ Bâzergan, **Nüzûl**, s. 25, 161, 215. Bâzergan kitabının üç bölümüne bu üç başlığı vererek analizlerde bulunmuştur.

değildir; bundan sonra ortaya konacak listelerde de mutabakatın mümkün olmayacağı görünmektedir. Buna rağmen Bâzergan'ın kendi nüzûl tertibinin, diğer tertiplerden daha nesnel olduğunu söylemesi ve bunu bilimin verilerini kullanarak bu listeyi oluşturmuş olmasına bağlaması eleştiriye açık bir konudur.²³⁶ Nüzûl tertibini yeniden tespitiye yönelik çalışmaların ve yeni nüzûl tertiplerinin kişiler adedince çoğaltılabileceği aşikârdır. Rivayetler değerlendirilerek, sûrenin üslûp ve muhtevasıyla veya siyer okuması yaparak yeni nüzûl tertipleri oluşturmak mümkündür.

Bâzergan'ın, geçmişteki ulemanın tenkit yapmaya cesaretlerinin olmadığından dolayı yeni bir nüzûl tertibi meydana getirmediklerini iddia etmesi, ayrı bir tartışma konusudur. Geçmişte ulemanın böyle bir tertip yapmamalarının, tenkit ve istidlal cesaretinin bulunmamasından değil, yeni bir tertip yapmaya ihtiyaç duymamış olmalarından kaynaklandığını söylemek daha doğrudur. Yeni bir nüzûl tertibi yapmamış olmaları, tenkit yapmadıklarını göstermeyeceği gibi; tenkit yapmayışları da cesaret duygusuyla ölçülmemelidir. Kanaatimizce yeni bir nüzûl tertibi arayışına girilmemesinin bir sebebi, Hz. Osman'ın tertip ettiği Mushaf üzerinde ümmetin icmainın olması ve sûre içerisindeki âyetlerin tertibinin tevkîfi olduğunun düşünülmesidir.

Kaldı ki, İslâmi gelenekte yeni bir nüzûl tertibi yapılmasa da, tefsirlerde sûre ve âyetlerin nüzûl zamanının tartışıldığını ve rivayetler arasında tercihlerin yapıldığını da görmekteyiz. Kur'ân ilimlerinde Mekkî-Medenî konusunun önemsinmesi ve tartışılması da onların tenkit yaptıklarının göstergesidir. Gelenekte tefsir müellefatı nüzûl tertibi esas alınarak yazılmamış olsa da, sûrelerin Mekkî veya Medenî olduklarına ve müstesnâ âyetlere dair en geniş bilgiyi bize ulaştıran kaynaklardan olmuşlardır. Çalışmamızın ikinci bölümünde tefsirlerin bu yönüne ayrıca değineceğiz.

Bâzergan'ın nüzûl tertibinde dikkatimizi çeken bazı hususlar vardır. Bâzergan'ın çalışmasını diğer çalışmalardan farklı kılan özelliklerden birisi, âyet gruplarını bi'set ve hicrete göre yıl yıl tarihlendirmesidir. 113/Felak sûresini nüzûl

²³⁶ Bâzergan, muhasebe ve matematiğe dayandığı için sıkıcı ve bazen zor olsa da, en azından nesnel dikkat ve güvenilirlik meziyeti taşımakta veya bunu iddia ettiğini söylemektedir. Ancak kesin bir dikkat, doğruluk ve istintaç iddiasında olmadığını okuyucularında böyle bir beklentide olmaması gerektiğini vurgulayarak birinci bölüme geçer.

tertibinde 36. sıraya yerleştirirken, 114/Nâs sûresini 15. sıraya yerleştirmiştir. Nüzûl zamanı açısından bu iki sûrenin aralarının ayrıldığı bir tertip ile Müslümanların tertipleri arasında karşılaşmadık. Ayrıca, Müslümanlar içerisinde nüzûl tertibine göre 1/Fâtiha sûresini 32. sıraya yerleştiren tek isim de, Bâzergan olmuştur.

Bâzergan'ın *Adım Adım Vahiy*²³⁷ başlıklı dar kapsamlı çalışması, *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci* adlı kitabındaki bilgileri bi'setin ilk yılında nâzil olan onaltı “nüzûl grubuna” uygulaması açısından önemlidir. Kendisi onaltı sûre içerisinde pasajlara ayırdığı âyetleri “nüzûl grubu” ismi altında inceler. Bu eser, Kur'ân kronolojisini pasaj düzeyinde inceleyen bir tefsir denemesi olarak da görülebilir.

Tefsirini yaptığı onaltı sûreye ait nüzûl grupları sırasıyla şunlardır: 96/Alak 1-5., 74/Müddessir 1-7, 103/Asr 1-2, 102 /Tekâsür 1-2, 52/Tûr 1-8, 51/Zâriyat 1-6. âyetler, 112/İhlâs, 95/Tîn 1-8. âyetler²³⁸, 88/Gâşiye 1-5 ile 8-16., 86/Târik 1-4 ile 11-17. âyetler, 82/İnfitâr 1-5, 91/Şems 1-10. âyetler, 108/Kevser, 87/A'lâ 1-19. âyetler²³⁹, 85/Burûc 1-7 ile 12-22. âyetler, 81/Tekvîr sûresi.

Burada zikredilen sûrelerden bazılarının Bâzergan'ın tablolarında verdiği sûrelerin nüzûl tertibiyle uyuşmadığını ifade etmemiz gerekir. Kendisi bu konuyla ilgili şöyle bir açıklama yapar:

“*Kur'ânî Vahyin Gelişim Süreci* adlı kitabımızın 14 numaralı tablosunda, dördüncü nüzûl grubu olarak Zâriyat Sûresi'nin ilk altı âyeti zikredilmişti. Ancak konuların tenasüb ve tertibine ilişkin karinelerle, Zâriyat sûresinin ilgili âyet grubunun, Tekâsür ve Tûr sûrelerinin söz konusu âyet gruplarından sonra nâzil olmuş olduğuna kaniyiz. İstatistiksel hesaplamaların yaklaşık değerler sunuyor olmaları ve söz konusu tabloda sıralamalar yapılırken sehven ortaya çıkan kimi hatalardan dolayı bazı âyet gruplarının sıralamalarında küçük ölçekli yer değiştirmeler söz konusu oldu.”²⁴⁰

Adım Adım Vahiy kitabı yalnızca 16 nüzûl grubunun tefsirini kapsadığı için, Kur'ân'ın Nüzûl Süreci adlı kitabındaki 13 numaralı tabloya²⁴¹ kıyasla Bâzergan'ın yaptığı sadece bir kaç değişikliği gözlemleyebiliyoruz. Bu küçük çaplı tefsir çalışması, sûrelerin nüzûl grupları esas alınarak yapıldığı için Müslüman âlimlerin çalışmaları arasında tek olma özelliği taşımaktadır.

²³⁷ Mehdi Bâzergan, **Adım Adım Vahiy**, çev. Yasin Demirkıran, Fecr Yayınevi, Ankara, 1999, (Vahiy).

²³⁸ Bâzergan 95/Tin sûresinin 6. âyeti dâhil etmemiştir.

²³⁹ Bâzergan 87/A'la sûresinin 7. âyetinin dahil etmemiştir.

²⁴⁰ Bâzergan, **Vahiy**, s. 71.

²⁴¹ Tablo için Bkz. EK 18.

1.4.4. Yaşar Nuri Öztürk

Yaşar Nuri Öztürk, *Sûrelerin İniş Sırasına Göre Kur'ân-ı Kerim Meali* adlı çalışması için 1988-1993 yılları arasında çalıştığını söylemektedir. Öztürk, Mekte ve Medine dönemini kendi içerisinde aşamalara ayırmadan, sûrelerin Mekkî-Medenî tasnifine dayalı olarak nüzûl sırasına göre bir meal çalışması yapmıştır.²⁴²

Öztürk, eserinde sadeleştirilmiş Türkçe kullanması, parantezleri tamamen kaldırması ve eserin Türk dilinde ilk kez nüzûl sırasına göre yapılan meal olması bakımından eserin önemli özellikleri ihtiva ettiğini savunur. Niçin nüzûl sırasına göre bir meal yazdığını da şöyle açıklar: “Bu sayede vahyin iniş sırasının sergilediği tanrısal-evrensel vurguları fark etmek kolaylaşacak ve **Kur'ân'ın teşriî mantığı** ve tarzı daha rahat izlenebilecektir.”²⁴³

Mealın niteliği ile ilgili bir çalışma yapmak konumuz dâhilinde değildir. Öztürk'ün Türkiye'de ilk kez nüzûl sırasına göre bir meal yazmış olması, onun çalışmasını konumuz açısından önemli kılmaktadır. Ancak kendisi böyle bir tertibi tercih etmesinin sebebiyle ilgili kısa bir bilgi vermekle yetinmiş, nüzûl tertibinde neyi/kimi esas aldığına dair bir açıklamada da bulunmamıştır. Mealın önsözünde bu konu ile ilgili daha geniş bir malumat verilmeliydi. Öztürk, nüzûl tertibine göre yazdığı mealinde 91 sûreyi Mekkî, 23 sûreyi Medenî kabul etmiştir.²⁴⁴

Öztürk'ün mealinde kullandığı nüzul tertibi şu şekildedir:

Mekkî Sûreler: 96, 68, 73, 74, 1, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83, 13, 22, 55, 76, 99.

Medenî Sûreler: 2, 8, 3, 59, 62, 33, 4, 47, 65, 98, 24, 63, 58, 49, 66, 64, 61, 48, 5, 60, 57, 9, 110.

²⁴² Yaşar Nuri Öztürk, *Sûrelerin İniş Sırasına Göre Kur'ân-ı Kerim Meali*, 81. Baskı, Yeni Boyut, İstanbul, 2013, s. 9.

²⁴³ Öztürk, s. 13.

²⁴⁴ Nüzûl tertibi listesi için bkz. EK 19.

Öztürk'ün tertibi Mekkî sûrelerde 83/Mutaffifin'e kadar Hattat Kadırgalı Mushafı ile aynı olup, bundan sonraki sûreler ve Medenî sûrelerde tertip farklılaşmaktadır.

1.4.5. Mustafa İslamoğlu

Bu bölümde dikkat çekeceğimiz diğer iki çalışma Mustafa İslamoğlu'nun *Hayat Kitabı Kur'an Gerekçeli Meal-Tefsiri* ve *Kur'an'ı Anlama Yöntemi*'dir.

İslamoğlu, meal-tefsirinin giriş bölümünde Kur'an'da tertip konusunu anlatır. Tertip deyince âyet ve sûre tertibinin akla geldiğini, sûre tertibinin de kendi içerisinde nüzûl tertibi ve mushaf tertibi olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade eder. Âyetlerin sûre içerisindeki sıralamasının bizzat Resulullah döneminde gerçekleştiğini belirten İslamoğlu, müstesnâ âyet konusundaki tartışmalara da değinir. Müstesnâ âyetlerle ilgili iddiaların delillerinin yalnızca sebep-i nüzûl olamayacağını ifade eder.²⁴⁵

Bu mealinde İslamoğlu, her sûre başında sûrenin nüzûl zamanına ve işlediği konulara dair bilgiler verir. Nüzûl zamanını sadece Mekkî veya Medenî olarak değil, sûrenin nâzil olduğu süreci ve yılı açıklayarak verir.

İslamoğlu'nun 2014 yılında yayınlanan *Kur'an'ı Anlama Yöntemi* adlı diğer eserinin çalışmamızla ilgisi ise eserin bir bölümünde nüzûl tertibi meselesine dikkat çekmiş olmasıdır.

İslamoğlu mushaf tertibi ile nüzûl tertibinin karşılaştırmasını yaparken, iniş sırasına göre Kur'an'ın doğru anlaşılmasının, Mushaf sırasına göre doğru anlaşılmasından daha iyi bir yerde durduğuyla ilgili zikrettiği sebepler şu şekildedir:

- Nüzûl sırasına göre okuma, Kur'an'ı kendi doğal sürecinde okumadır.
- 23 yıllık vahiy sürecinin bir inşayı gerçekleştirdiği bu şekilde anlaşılır.
- İlk muhataplarını bir yerden bir yere taşımayı hedefleyip bunu gerçekleştiren vahyin içerik ve üslûp değişimleri bu şekilde gözlenebilir.

²⁴⁵ Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. XXIX. Bu konuyla ilgili açıklamaları ileride daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

- Nüzûl sıralamasında ahlak, akâid, ibadet, muamelât şeklinde gözüken içeriği Mushaf sıralamasında görmek zordur ve öncelik sıralamasının kişinin zihninde yanlış oluşmasına neden olabilir.

- Mushaf sırasında okur istenmeyen durumlarla karşılaşabilir.²⁴⁶

İslamoğlu, bu konunun önemini özetle şöyle aktarmaktadır: Ona göre sûrelerin iniş sırasını ifade eden *nüzûl tertibi*, Kur’ân’ın İlâhî tertibidir; çünkü Kur’ân bu tertip üzere inmiştir ve 23 yıllık süreçte yaşananlar Kur’ân’ın sebebini oluşturmuştur. Ayrıca nüzûl tertibi, Kur’ân sûrelerini, o sûrelerin inişine sebep olan olayların sırasına göre dizmektir ve bu tertip Kur’ân’ı anlamak ve yaşamak için okuyanların tertibidir. Çünkü İlâhî mesaj, nüzûl ortamındaki yaşanmışlıklar üzerinden verilmektedir.²⁴⁷

İslamoğlu’na göre nüzûl tertibi dört açıdan zaman bildirmektedir. Bunları şu şekilde sıralar:

- Olayların zamanlaması: Nüzûl tertibi ile Kur’ân siyere göre değil, siyer Kur’ân’a göre okunduğunda, Kur’ân’ın iniş seyri, Resul’ün (s.a.v) nübüvvet seyri ve nüzûl ortamındaki hayatın seyrine dair bilgi verir.
- Kavramların zamanlaması: Terimlerin ne zaman kullanıldığı, ne zaman kullanımdan kaldırıldığına dair bilgi verir.
- Örneklerin zamanlaması: Peygamberler ile ilgili kıssaların zamanlamasının tesadüfî olmadığını gösterir.
- Önceliklerin zamanlaması: Ahlak, inanç, ibadet ve muamelat merhalelerini nüzûl tertibi ile gözlemlemek mümkün olmaktadır.²⁴⁸

İslamoğlu, âyet tertibinin tevkîfî olması, âyet tertibine göre bir Mushaf ortaya koymanın olağanüstü zorluğu ve Müslüman kamuoyunun tepkisinden dolayı âyetlerin yeniden tertip edilmesi fikrini ise abesle iştigal olarak değerlendirir. Mushaf sıralamasının tevkîfî olmadığına sahabe mushafları arasındaki tertip farklılığını delil getiren İslamoğlu, Mushaf tertibinde esas alınan ölçütün ise hacim olduğunu tercih eder.²⁴⁹ Mushaf tertibinin iniş sırasına göre yapılmama sebebini

²⁴⁶ Kur’ân’ı Mushaf tertibine göre okumaya başlayan bir gayr-i Müslim’in, 2/Bakara sûresi, 6. âyetinde yer alan “Küfre düşen kimseleri ha uyardımşın ha uyardımadımşın, onlar için ikisi de bir iman etmezler.” âyetini okuduğunda, Kur’ân’ın kalanını okumaktan vazgeçme ihtimaline dikkat çeker.

²⁴⁷ İslamoğlu, ss. 38-39.

²⁴⁸ İslamoğlu, ss. 38-39.

²⁴⁹ Ancak bunun da istisnaları olduğunu hatırlatmayı ihmal etmez.

ise, “büyük ihtimalle sosyal amillerin etkisi” şeklinde açıklar. Ona göre, resmî sıralama nüzûl gibi tabii değil, tercihe dayalı bir sıralamadır. Fakat nüzûl tertibi 23 yıllık süreci esas alan ve anlamı önceleyen bir sıralamadır. Bu nedenle sûreler arasında olmayan anlamı var gibi gösteren tenasüp ilminin bu yönünün yakışsız olarak değerlendirilebileceğini söyler. Ancak tenasübü âyetler arasında son derece faydalı hatta gerekli görmektedir. İslamoğlu’na göre âyetlerin tertibinde gözetilen ölçü ise genellikle nüzûl sırasıdır.²⁵⁰

İslamoğlu, Mushaf tertibi ile ilgili eleştirilerine rağmen Mushaf ve nüzûl tertibi şeklinde iki tertibin olmasını bir rahmet olarak değerlendirir.²⁵¹

İslamoğlu sûreleri tertip ederken beş kriter esas aldığını belirtir²⁵²:

- Sûreler arası atıflar,
- Sûrenin muhtevası ile nüzûl ortamında yaşananlar arasındaki uyum,
- Siyer kaynaklarında nakledilen olayların kronolojik sıralaması,
- Kur’ân’ın nüzûl sürecine paralel olarak gelişen üslûp ve dil özellikleri,
- Sûrenin ilk tertiplerdeki yeri ve sırasından yardım almak²⁵³

Bu kriterlerin sonucunda ortaya koyduğu nüzûl tertibi şu şekildedir²⁵⁴:

Mekkî Sûreler: 1, 96, 73, 74, 93, 94, 68, 81, 87, 92, 89, 97, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 111, 105, 106, 101, 113, 114, 112, 53, 80, 91, 85, 95, 99, 76, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 36, 25, 55, 35, 19, 20, 69, 70, 78, 79, 82, 56, 26, 84, 27, 54, 38, 7, 32, 13, 52, 67, 88, 18, 72, 71, 14, 37, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 16, 31, 34, 39, 40, 21, 23, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 30, 29, 83, 22, 47, 64.

Medenî Sûreler: 2, 8, 57, 24, 3, 61, 62, 98, 59, 63, 4, 58, 33, 65, 5, 60, 48, 110, 49, 66, 9.

İslamoğlu’na göre, hayat kitabı Kur’ân’dan kopuş ile birlikte, İslam ümmeti hayattan ve anlamdan kopmuştur, ancak bu durumun ümmeti nereye sürüklediğini gören âlimler çıkmış ve Mushaf’tan Kur’ân’a dönüş yollarını araştırmışlardır. Bu

²⁵⁰ İslamoğlu, ss. 47-56.

²⁵¹ İslamoğlu, s. 47.

²⁵² İslamoğlu, ss. 43-44.

²⁵³ İslamoğlu bu konuda Hz. Osman ve İmam Câfer’in birer mushafı, İbn Abbâs’ın iki mushafı, Ömer b. Muhammed’in nüzûl tertibi olmak üzere beş kaynaktan yardım almıştır.

²⁵⁴ İslamoğlu, ss. 44-45. Bkz. EK 20.

kişiler Kur'ân'ın anlamıyla yeniden buluşmanın imkanlarını aramışlar ve böylece nüzûl sırasına göre yazılmış tefsirler ortaya çıkmıştır.²⁵⁵

İslamoğlu 23 yıllık risalet sürecini, hicreti esas alarak iki dönem Mekke ve Medine şeklinde incelemektedir. Mekke dönemini kendi içerisinde 5 aşamaya ayırır; bu ayırım, sûrelerin nüzûl tertibine göre dizilmesini kolaylaştırır:

1-3. yıl arası Mekkelilere yönelik bireysel davet aşamasıdır. Rab isminin ağırlıklı kullanılması, vahyin İlâhî rahmetin bir eseri olduğunun hissettirilmesi, Resul'ün -ilk muhatabın şahsiyetini inşa kabilinden- emir sağanağına tutulması, yetim, yoksulun durumunun iyileştirilmesinin hedef alınması bu dönemde olur.

3-5. yılları Mekkelileri toplumsal davet aşaması olarak nitelendirir. Bu süreçte diriliş, hesap günü ve kıyamet sahneleri işlenir.

5 ile 7. yıllar arası panayırlara katılan kabileleri davet aşamasıdır. Sabır-sebat tavsiyeleri ve tevhid-şirk karşıtlığı ile akidenin saflaştırılması (ihlas), aracısız kulluğun kaçınılmazlığı gibi konular bu dönemde indirilen sûrelerde dikkat çekmektedir.

7-9. yıllar boykot ve kuşatma altında var olma aşamasını ifade eder. Bir önceki aşamaya ek olarak geçmiş peygamberlerin kavimlerini davetinden ve karşılaştıkları zorluklardan örnekler işlenmektedir.

10-13. yıllar arasına denk gelen son dönem, civar kabileleri davet ve hicret yurdu arayışı aşamasıdır. Önceki dört aşamadaki üslûp özelliklerinin²⁵⁶ tümü bu aşamada kullanılır. İnkarcı kavimlerin peygamberlere suikast ve yıldırma operasyonlarından örnek verilir. Hidâyetin ise talep edene olduğu vurgulanır.²⁵⁷

Nüzûl tertibi üzerine çalışanlar Medine dönemini aşamalara ayırmayı genelde tercih etmemişlerdir. Bunun sebebi, Medine'de konu çeşitliliğinin çok olmasından dolayı sûrelerin ve âyetlerin ayırım yapmaya pek müsait olmaması ve Medenî sûre ve âyetlerin sebep-i nüzûlüyle ilgili bilgilerin daha çok oluşu şeklinde düşünülebilir. Bununla birlikte İslamoğlu'nun, Medine dönemini es-Saîdî'de olduğu gibi aşamalara ayırmaktadır. Ancak İslamoğlu'nun Medine dönemini 3 aşamada incelediği görülmektedir.

²⁵⁵ İslamoğlu, ss. 50-51.

²⁵⁶ Kanaatimizce üslûp değil, muhteva denmesi daha uygun düşerdi.

²⁵⁷ İslamoğlu, ss. 61-62.

Hicrî 1-3. yıllar arası Medine İslam cemaatini oluşturma aşamasıdır. Hicret ile kible değişimi arasındaki 16 aylık sürede Yahudilerle çok kültürlü toplum imkânlarının denenmesi, Bedir savaşı -zaferi yönetme terbiyesi-, helal-haram, emir-yasak üzerinden kural ve sınırları olan bir toplum tipinin hedeflenmesi bu dönemde gerçekleşmiştir.

3-6. yıllar Yahudilere ve Münafıklara karşı mücadele yıllarıdır. Yahudilerin soruna dönüşmesi ve Yahudileşme tehlikesine karşı Müslümanların uyarılması, Uhud savaşı -hezimetî yönetme-, münafıkların zuhûru, İfk hadisesi, Kureyza imtihanı, dini eğitim ile insan kalitesini arttırma bu dönemde işlenen konulardır.

6-10. yıllar arası yürek fethini²⁵⁸ de kapsayan fütûhat yıllarıdır. Hudeybiye ile yürek fethinin başlaması, refah ve iktidara karşı uyarı, İslam'ın yönetme modeline dair pratiğin oluşturulması, iktidar ve gücün nasıl yönetileceğinin öğretilmesi gibi konular bu dönemde indirilen sûrelerde işlenmiştir.²⁵⁹

Mekkî ve Medenî sûrelerdeki müstesnâ âyetler konusuna değinen İslamoğlu, müstesnâ âyetlere dair rivayetleri beş kıstasa tabi tutmak gerektiğini söyler. Bunlar:²⁶⁰

Ses ve fasıla açısından: Âyetin öncesi ve sonrasıyla ses akışında farklılık olup olmadığı incelenir.

Dil açısından: Pasajları birbirine bağlayan kelimeler ve işaretler esas alınır. Dil yönünden devamlılık olup olmadığına bakılır.

Muhteva açısından: Âyetin içeriğini sûrenin bütününe nispet ederek incelemek ve bütünün içeriğini parçaya nispet ederek okumaktır. Söz konusu âyetler bütünden çıkarıldıktan sonra geriye kalanı okumak etkili bir yoldur.

Üslûp ve rivayetlerin doğruluğu açısından incelemek de iki önemli ölçüttür. Müstesnâ âyetler için belirlediği kıstaslar açısından 6/En'am sûresini değerlendiren İslamoğlu, bunun neticesinde sûrenin tek celsede indiğine ulaşır.²⁶¹

Teorik açıdan tutarlı ve işlevsel açıklamalarda bulunmasına rağmen, İslamoğlu nüzûl tertibine göre sıraladığı sûreleri beş aşaması Mekke, üç aşaması Medine'de olmak üzere sekiz aşamaya dağıtmamış ve dolayısıyla da yapmış olduğu

²⁵⁸ İslamoğlu'nun kullandığı bu kavram, fethin sadece sınırlarla kalmayıp, insanların gönlünü de İslam'a açmasıyla sonuçlandığını ifade eder.

²⁵⁹ İslamoğlu, ss. 62-63.

²⁶⁰ İslamoğlu, ss. 65-67.

²⁶¹ İslamoğlu, ss. 65-67.

açıklamalar pratik açıdan kendisi tarafından test edilmemiştir. Zira Mekke ve Medine'yi dönemlere ayırarak çalışan kimselerin bir icraati de, bu aşamaların özelliklerini anlatmanın yanı sıra, sûreleri bu dönemler içerisine dağıtmak olmuştur.

İslamoğlu'nun hayat kitabı Kur'ân'dan kopuşa dair yukarıda geçen sözlerinde, Hz. Peygamber (s.a.v) sonrası 20. yüzyıla kadar geçen döneme ciddi bir eleştiri göze çarpmaktadır. Geçen her zaman dilimini sanki Kur'ân'dan kopuş olarak düşünmüş, hatta bu noktada hayat kitabı Kur'ân'dan kopuşun temeli olduğunu düşündüğü Mushaf tertibini hedef almıştır. Ona göre Mushaf'tan Kur'ân'a dönme işini üstlenenler de ancak 20. yüzyıla gelindiğinde nüzûl tertibini esas alarak tefsir hazırlayanlar olmuştur. Bu düşünce, klasik tefsir eserlerini ve bilgi birikimini Kur'ân'dan kopuşa sebep olan eserler olarak görmeye yol açacak ise yeniden değerlendirilmelidir. Kur'ân'ın kronolojik yaklaşımla tefsir edilmesi tefsire ve Kur'ân'ı anlamaya katkı sağlar. Ancak diğer tefsir kaynaklarıyla bu şekilde karşılaştırılmasının isabetli olmayacağı kanaatindeyiz.

1.4.6. Esra Gözeler

Nüzûl sırasını âyet pasajlarını esas alarak inceleyen Esra Gözeler'in **Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiu'l-Evvel-4 Rebiu'l-Evvel)** adlı doktora tezi 2009 yılında tamamlanmıştır.

Gözeler, tezinde Kur'an âyetlerinin tarihlendirilmesi sorununu ele alarak, Hicri 1 Rebiu'l-Evvel ile 4 Rebiu'l-Evvel arasında nâzil olan Kur'ân âyetlerini tarihlendirir.

Tezinin ilk bölümünde âyet ve sûre tertibinin tevkîfî mi ictihâdî mi olduğu tartışmasına yer verir. Yine bu bölümde âyet ve sûrelerin tarihlendirilmesinde geleneksel ölçütler olarak belirlediği Mekkî-Medenî, esbabu'n-nüzûl ve nesh konularını ele alır.

İkinci bölümde Kur'an âyetlerinin tarihlendirilmesinde Batılı yaklaşımları, İslam geleneğindeki Mekkî-Medenî tasnifiyle uyumlu olup olmaması açısından ikiye ayırır. İslam geleneğindeki tasniflerle uyumlu batılı yaklaşımlarda Gustav Weil, Theodor Nöldeke, J. Meadows Rodwell ve R. Blachere tarafından yapılan çalışmaları inceler. İslam geleneğindeki tasniflerden farklı olan yaklaşımlarda Sir William

Muir, H. Hirschfeld, R. Bell ve W. M. Watt'a ait çalışmaları inceler. Bu çalışmalarda verilen sûrelerin nüzûl tertiplerini eleştirel bir yaklaşımla verir.

Üçüncü ve son bölümde Hicrî 1 Rebiu'l-Evvel ile 4 Rebiu'l-Evvel arasında nâzil olan âyetleri her bir yıl bir alt başlıkta olacak şekilde inceler. Bu yıllarda yaşanan önemli gelişmeleri ve nâzil olan âyetleri bu bölümde anlatırken, bu verileri tablolar halinde tezin ekler bölümünde sunar.²⁶²

1.5. GENEL DEĞERLENDİRME

Bu bölümde yaptığımız incelemelerin neticesinde, Kur'ân'ın nüzûl sırasına göre tertibi hakkında yapılan çalışmalarda öne çıkarılan Hz. Ali Mushafının, nüzûl sırasına göre derlendiğine dair rivayetlerden ve Şehristânî'de geçen nüzûl tertibinden başka elimizde bir bilgi yoktur. Ya'kûbî'de zikredilen ve 7 cüze ayrılmış Hz. Ali'ye nispet edilen tertip ise kronolojiyi esas almamaktadır. Bunun dışında sahabe mushaflarından nüzûl tertibine dair 114 sûreyi de ihtiva eden tertip Abdullah b. Abbâs'a aittir ve birçok kaynakta onun mushafına dair liste kaydedilmiştir. Onun, Hz. Ali'nin öğrencisi sayılması ve Hz. Ali'nin de Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tertip ettiğine dair rivayetler, İbn Abbâs'ın tertibinin Hz. Ali'ye dayanmış olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Übey b. Ka'b ve Abdullah b. Mes'ûd'un mushafları Hz. Osman'ın mushaf tertibine oldukça yakın gözükmektedir. Sûreler uzundan kısaya doğru sıralanmakta, Havâimim'den olan sûreler peş peşe zikredilmektedir. Sahabe mushaflarının Hz. Osman dönemindeki istinsahtan sonra imhası, bu tertiplerin onun bu faaliyetinden öncesine ait olduğunu desteklemektedir. Suhufların, mushaf haline Hz. Ebû Bekir döneminde getirildiği bilgisini veren rivayetler ise, sahabe mushaflarının varlığını Hz. Ebû Bekir'in bu faaliyetinden sonraya kaydırmaktadır. Bunun yanı sıra sahabe mushaflarının Kur'ân'ın tamamını ihtiva ettiğine dair bilgilerimiz de sınırlıdır.

Nâzil olduğu günden beri Kur'ân kadar okunan, onun kadar ezberlenen, onun kadar nüshaları çoğaltılan, üzerinde kütüphaneler dolduracak miktar ve hacimde tefsir ve kitabu'l-mesâhifler yazılan; ayrıca i'câzu'l-Kur'ân, mecâzu'l-Kur'ân ve

²⁶² Gözeler, Esra, **Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiu'l-Evvel-4 Rebiu'l-Evvel Arası)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, ss. 154-226; 257.

benzeri adlar altında üzerine eserler telif edilen başka bir kitap yoktur. Peygamber'in vefat ettiği yıl ilk Mushaf ortaya konmuş, sonra da bu çalışmalar artarak devam etmiştir.²⁶³

Tezimizin kapsamı açısından önemli olan husus, Hz. Osman'ın "câmiu'l-Kur'ân" diye anılmasıdır. Bu lakabın kıraatlerden dolayı dağılma tehlikesiyle karşılaşan İslam toplumunu bir araya getirecek bir Mushaf oluşturması ve bunu istinsah edip merkezlere göndermesinden dolayı verilmesi önemlidir. Ashabın onun bu faaliyetini desteklemesi mühimdir. Abdullah b. Mes'ûd'un bazı itirazları kaynaklarda yer alsa da, bunlarda Kur'ân'ın sıhhatine zarar getirecek bir bilgiye rastlamak mümkün değildir.

Batılı araştırmacıların Kur'an hakkında önyargılı olmaları doğaldır. Ancak Kur'ân'ın mevsûkiyetinin aleyhine ön yargılarıyla hareket etmeleri kabul edilemez.²⁶⁴ Avrupalı araştırmacıların çalışmalarına baktığımızda, bunlar Kur'ân'dan Hz. Peygamber'in Mekke dönemindeki risaletine ilişkin bilinen olayları, yapılan açık atıfları dikkate almaktadır. Ayrıca üslûp, kullanılan kelimeler ve benzeri hususlardaki mülâhazalara da dikkat etmektedir. Yani Kur'ân edebi ve tarihi eleştirinin yöntemlerine göre, sıkı bir incelemeye tabi tutulmaktadır.²⁶⁵

Müsteşriklerin Kur'ân'ın kronolojisiyle ilgilenmelerinin altında iki sebebin olduğu düşünülebilir: Birincisi, Hz. Peygamber'in düşüncelerindeki tutarsızlıkları bulma çabası ve Kur'ân'ın ilahi kaynaklı bir metin olmayıp, bir devrimci yahut bir liderin Hristiyanlık ve Yahudilikten esinlenerek oluşturduğu bir düşünce dizini olduğunu ispat etmektir. İkincisi ise, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) zihin dünyasını ortaya koyarak, Müslüman toplumun inşa sürecinde takip ettiği yöntemleri incelemektir.

Birinci sebep, Batılı araştırmacıları Kur'ân metnini Tevrat ve İncil ile karşılaştırmaya götürmektedir. Tevrat ve İncil'de bulunan tarihi içeriğin, nesep bilgilerinin ve kronolojik sıralamaların Kur'ân'da bulunmayışı ya da Kur'ân'da bulunan benzer bilgilerin bu metinlerden alındığı düşüncesi müsteşriklerde oluşur. Çoğunlukla, Kur'ân'ın ilahi kaynaklı olamayacağını, bir vahiy ürünü olsa bile Hz. Muhammed'in vefatından önce derlenmediği için her şeyin birbirine karışık

²⁶³ Altıkulaç, **Hız. Ali**, s. 138

²⁶⁴ Altıkulaç, **Hız. Ali**, s. 138

²⁶⁵ Watt, **Kur'ân'a Giriş**, s. 130.

anlaşılmaz bir metin haline geldiğini kabul ederler. Tabii bu yaklaşımlar günümüzün verilerinden, bilgi düzeyinden ya da bir kişinin subjektif ama kendisinin objektif olarak nitelediği kriterlerden yola çıkarak Kur'ân metninin eksikliğini bulma çabasından doğmaktadır.

Müsteşriklerin kullanmış olduğu Mekkî-Medenî tasnifi, İslam alimlerinin uygulamasıdır. Aynı şekilde, bazı ifade kalıplarının nüzûlün hangi dönemine işaret ettiğine dair ipuçları İslamî gelenekte yer almakta ve günümüzde de kullanılmaktadır. Ayrıca, sebab-i nüzûl ve Mekkî-Medenî bilgisinin sahabeden geliyor oluşu, onların nüzûl sürecinden pekâlâ haberdar olduğunun kanıtıdır. Dolayısıyla, Nöldeke'nin Hz. Ali'nin kronolojik tertipli bir mushafının niçin olamayacağına dair değerlendirmelerine katılmak mümkün değildir. Zira o, Hz. Ali'nin mushafının kronolojik sıraya göre tertip edildiğiyle ilgili rivayetleri, kronolojik metodun o dönemdeki insanlardan beklenemeyecek ölçüde bilgince bir çalışma olduğu gerekçesiyle kabule yanaşmamaktadır.

Gerek Batılı araştırmacılar, gerekse Müslümanlar nüzûl tertibi üzerine çalışırken Mekkî-Medenî bilgisinin dayanağı olarak, ilk dönemden beri aktarılan rivayetleri kullanmaktan uzak duramamıştır. Bu da İslâmî gelenekte Kur'ân'a dair çalışmaların tarih bilgisine boğulmadan ama tarihten de kopmadan yapıldığını göstermektedir.

Bu bölümde Müslümanlardan müstakil bir tefsir eseri kaleme almayıp, genel olarak Kur'ân tertibine ve Mekkî-Medenî konusuna dair bilgiler serdeden ve kendileri de bir nüzûl sırası belirleyen isimlere yer verdik. Bunlar içerisinde Bâzergan'ın nüzûl sırasını belirlemeye yönelik farklı metoduna da dikkat çektik.

Abdûlmüteal es-Saîdî, çalışmasında Mekkî-Medenî tasnifini detaylandırıp, sûreleri bu safhalara yerleştirse de, günümüz mushaf tertibini esas almıştır ve buna göre sûreler arası tenasübe değinmiştir.

Mevdûdi, Mekke-Medine dönemini safhalara ayıran isimlerdendir, ancak o *Tefhîmu'l Kur'ân* adlı tefsirinde sûre başlarında nüzûl zamanına yer vermekle yetinmiştir; yani nüzûl sırasına göre bir tefsir yazmayı tercih etmemiştir, sûre tertibinin de tevkiî olduğunu dile getirmiştir.

Yaşar Nuri Öztürk, Türkiye'de nüzûl sırasına göre bir meal yazan ilk isim olmuştur. Mustafa İslamoğlu da Türkiye'de gerek meal, gerek usul açısından

kronolojik sıralamanın faydalarını göz önüne seren ve uygulamaya giden isimlerden olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN NÜZÛL SIRASINA GÖRE TEFSİR EDİLMESİ

İslâmî gelenekte yazılan tefsirlerde sûrenin sebab-i nüzûlüne ve Mekkî-Medenî oluşuna yer verilmiş, ancak tefsir yazımında mushaf tertibi esas alınmıştır. Yine Ulûmu'l-Kur'ân kapsamında “Mekkî-Medenî”, “evvelü mâ nezel/ilk inen vahiy”, “âhiru mâ nezel/son nâzil olan vahiy” bu konu başlıkları altında sahabe Mushaflarının nüzûl tertipleri ve “sebeb-i nüzûl” üzerine çalışmalar yapılmıştır.

19. yüzyıla gelindiğinde ise ilk bölümde incelediğimiz müsteşriklerin çalışmalarıyla, Kur'ân'ı mushaf tertibine göre değil de nüzûl tertibine göre okuyup anlama fikri Müslüman araştırmacılara tefsirde farklı bir alan açmıştır. Nitekim kronolojik yaklaşımla Kur'ân'ın tefsir edilmesine 19. yüzyıla kadar rastlanmamıştır. Günümüzde Müslümanlar tefsir mirasından da faydalanarak, kronolojik olarak tefsir yazmayı özgün çalışmalara çevirmişlerdir.

Bu bölümde öncelikle geleneksel tefsirde ve Ulûmu'l-Kur'ân çalışmalarında sûrelerin nüzûl zamanına ne şekilde yer verildiğini örnekleriyle inceleyip, daha sonra günümüzde ortaya çıkan kronolojik tefsirlerin örneklerine ve nüzûl zamanını nasıl ele aldıklarına değineceğiz.

Geleneksel tefsirler kapsamında hicri 2., 3. ve 4 ile 8. yıllar arasında yaşamış tefsir alanında tanınan isimlerden Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Yahya b. Sellâm (ö. 200/815), Semerkandî (ö. 373/983), Sa'lebî (ö. 427/1035), Mâverdî (ö. 450/1058), İbn Atıyye (ö. 541/1147), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Kurtubî (ö. 671/1273), Nisâbü'rî (ö. 730/1329(?)), İbn Cüzey (ö. 741/1340) ve İbn Kesir'in (ö. 774/1373) tefsirlerini sûre ve âyetlerin nüzûl zamanına dair verdikleri bilgiler yönünden inceleyeceğiz.

Daha sonra da kronolojik tefsirleri ele alacağız. Nüzûl tertibiyle tefsir yazanların ilki, Muhammed İzzet Derveze'dir. Onunla hemen hemen aynı dönemde ed-Deyrezûrî bir tefsir kaleme almıştır. Onu Ahmed Habenneke el-Meydânî, Muhammed Âbid el-Câbiri, Zeki Duman, Hakkı Yılmaz gibi isimler takip etmiştir. Bu isimlerin tefsirleri nüzûl tertipleri yönünden incelenecektir.

2.1. İSLÂMÎ GELENEKTE SÛRELERİN NÜZÛL ZAMANI

İslâmi gelenekte yeni bir nüzûl tertibi oluşturma gayesi olmaksızın sûrelerin nüzûl zamanını tespit etmeye yönelik bir çaba var olmuştur. Mekkî ve Medenî sûreleri birbirinden ayırmaya yönelik çalışmalar yapılmış, rivayetler aktarılmıştır.

Öncelikle Mekkî-Medenî sûreleri birbirinden ayırmada hicret yani bir zaman ayrımı esas alınmıştır. Yani sûrelerin nâzil oldukları mekâna ya da üslûbuna göre²⁶⁶ Mekkî veya Medenî olduklarını tespit etmektense, zamana göre bu tespiti yapmanın daha makul ve fonksiyonel olduğu düşünülmüştür.

2.1.1. Tefsir Müellefâtı

Tefsir eserleri, bilhassa rivayet tefsirleri, sûre ve âyetlerin nüzûl tarihine dair doğrudan veya dolaylı olarak önemli bilgiler içermektedir. Bu eserlerde âyetler tefsir edilirken, sebep-i nüzûl rivayetlerine genişçe yer ayrıldığı dikkat çekmektedir. Tefsirlerde esbâb-ı nüzûl ile ilgili rivayetler bazen herhangi bir tercihte bulunmaksızın alt alta sıralanırken, bazen de bir sûre veya âyetin Mekkî veya Medenî olduğunu belirlemede esas alınmıştır. Tefsirlerde, âyetler hakkında zikredilen sebep-i nüzûl rivayetleri ve nüzûl zamanına dair bilgiler verilmesinin yanı sıra, tefsir mukaddimleri de usul ve ulûmu'l-Kur'ân'a dair bilgiler içermiştir. Bu kapsamda tefsir mukaddimelerinde, Kur'ân'ın cem'i, Mekkî-Medenî sûreler de işlenen konular arasında olmuştur.

İslâmiyet'in ilk yıllarından beri sûrelerin nüzûl zamanına dair bilgilere önem verilmiş, bilhassa sûrenin Mekkî veya Medenî olduğu bilgisi üzerinde durulmuştur. Örneklerine sıkça rastlamanın mümkün olduğu bu bilgiler, genellikle sûre başlarında yerini almıştır. Burada bunun örnekleri derlenerek, geleneksel tefsir anlayışında sûre ve âyetlerin nüzûl zamanının nasıl bir yer işgal ettiğine değinilecektir.

Burada hicri 2., 3. ve 4 ile 8. yıllar arasında yaşamış, tefsir alanında tanınan isimlerden bazılarına ve tefsirlerine yer vereceğiz. Hicri 4. asırdan sonra hemen her

²⁶⁶ Kur'ân'daki hitaplara göre sûrelerin Mekkî veya Medenî oluşlarını belirleme çabasını kastediyoruz.

tefsirde sûre girişlerinde sûrenin nüzûl zamanına dair bilgiler yer almakta, ayrıca sûredeki müstesnâ âyetlere de rivayetlere dayanılarak dikkat çekilmektedir. Biz de bilhassa müstesnâ âyetleri veren râvilerin isimlerine yer verdik. Çünkü sûrelerin nüzûl zamanı ve müstesnâ âyetler konusunda müfessirlerin bakış açısı bu şekilde daha net anlaşılabilir. Zira müfessirler sûrelerin nüzûl zamanı hakkında rivayetlere dayanmakta, ancak bazılarını kabul, bazılarını reddederken, bazı rivayetleriye bir tercihte bulunmaksızın aktarmayı tercih ederler.

2.1.1.1. Mukâtil b. Süleyman ve Tefsiri

Konuya bilinen ilk eksiksiz tefsir çalışması olan Mukâtil b. Süleyman'ın kendi adıyla maruf olan tefsiri ile başlamak uygun olacaktır. Zira söz konusu tefsir, konumuz açısından, sûre başlarında, sûrenin nüzûl zamanına ilişkin bilgiler içermesi yönünden yararlanılması gereken kaynaklardandır.

Mukâtil b. Süleyman'ın verdiği bilgilerden hareketle sûrelerin nüzûlü hakkında elde ettiğimiz bilgiler şu şekildedir.²⁶⁷ O 6/En'am sûresinin Medine'de gece nâzil olan 91. ve 151. âyetleri, 7/A'râf sûresinin 163-173. âyetleri, 10/Yûnus sûresinin 94-95. ve 11/Hûd sûresinin 12, 17 ve 114. âyetleri haricinde Mekkî olduğunu söyler. 14/İbrâhîm sûresinin 28-29., 17/İsrâ sûresinin 7, 80, 107-109, 60, 73, 74-75.²⁶⁸, 18/Kehf sûresi, 1-7. âyetler dışında Mekkî olduğunu kaydeder. Yine onun belirttiğine göre 58. âyet hariç 19/Meryem sûresi, Mekkîdir. 22/Hac sûresinin ise Benî Mustalik gazvesi hakkında nâzil olan 1-2., Abdullah b. Enes hakkında inen 25., Tevrat ehli hakkında inen 54. âyetler ile 11., 39-40. ve 58-59. âyetler dışında Mekkî olduğunu belirtir. 26/Şuarâ sûresinin 197 ve 224. âyetlerinin, bazı tefsircilere göre 224-227. âyetlerinin Medenî, kalanının ise Mekkî olduğu bilgisini verir. 28/Kasas sûresinin 52-55. âyetlerinin Medenî, 85. âyetin ise ne Mekkî ne Medenî olduğunu, çünkü bu âyetin Cuhfe'de hicret esnasında nâzil olduğunu belirtir. Mukâtil'e göre 32/Secde sûresi 16. âyeti ve 39/Zümer sûresi 53-55. âyetler hariç Mekkî kabul edilir. Bu sûrelerin dışında Mukâtil b. Süleyman 13/Ra'd sûresi için Mekkî deyip Medenî olduğuna dair bilgiyi "denildi"

²⁶⁷ Mukâtil b. Süleyman, **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman**, Beyrut, 1423/2002.

²⁶⁸ Mukâtil b. Süleyman, âyetleri Mushaf sırasına göre yazmayıp niçin böyle bir sıralama tercih ettiği hakkında bilgi vermez. Bu sıralamayı yaparken âyetlerin iniş sırasını esas alıp almadığı sorusu ayrıca irdelenebilir.

şekilde, zayıf bir rivayet olarak vermiştir. 29/Ankebût sûresinin ise Mekkî olduğunu belirtir, ancak hicret yolunda Mekke ile Medine arasında indiğini söyleyenlerin de olduğunu da ekler. Bunların dışında kalan sûrelerin tamamının ise Mekkî olduğunu kabul eder.

Mukâtil'e göre Medenî sûreler, 1/Fâtiha²⁶⁹, 2/Bakara²⁷⁰, 3, 4, 5/Mâide²⁷¹, 8, 9/Tevbe²⁷², 24, 33, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 83, 97, 98 numaralı sûrelerdir. Böylece onun esas aldığı rivayetlere göre 24 sûre Medenî, 90 sûrenin Mekkî olduğu kabul edilmektedir.²⁷³

2.1.1.2. Yahya b. Sellâm ve Tefsiri

Nüzûl zamanı ile ilgili bilgi edindiğimiz kaynaklardan bir diğeri yine erken döneme ait Yahya b. Sellâm'ın tefsiridir. Tefsirinin tamamı günümüze ulaşmamış olsa da, 16/Nahl sûresi ile 37/Sâffât sûresinin tefsirinin bulunduğu kısımlar elimizde mevcut olup bu kısımların da akademik neşirleri yapılmıştır.²⁷⁴

Buna göre, Yahya b. Sellâm'ın Mekkî saydığı sûreler, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37 numaralı sûrelerdir. Yahya b. Sellâm 16/Nahl sûresinin 1-40. ve 22/Hac sûresinin 38-41. âyetler hariç Medenî olduğunu söyler. Ona göre 29/Ankebût sûresi, 1-10. âyetler dışında Mekkîdir. 24/Nûr ve 33/Ahzâb sûresinin ise, tamamı Medenîdir.

2.1.1.3. Semerkandî ve Bahru'l-Ulûm Adlı Tefsiri

Mukâtil b. Süleyman ve Yahya b. Sellâm'ın tefsirinin dışında, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin *Bahru'l-Ulûm* adlı tefsirinden önce yazılmış erken dönem

²⁶⁹ 1/Fâtiha sûresinin Mekkî olduğuna dair rivayetleri “denildi” şeklinde meçhul ve zayıf bir rivayet şeklinde aktarmaktadır.

²⁷⁰ Mina'da Veda haccı sırasında inen 281. âyet hariç bilgisini verir.

²⁷¹ Tüm âyetlerin Medenî, aynı zamanda nehârî olduğunu söyleyen Mukâtil b. Süleyman, 3. âyetin Arafat'ta indiğini belirtir.

²⁷² 8/Enfâl, 30. âyet, 9/Tevbe, 128-129. âyetler hariç Medenîdir.

²⁷³ Mukâtil b. Süleyman'ın sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bilgileri ve müstesnâ âyetleri tablo haline getirdik. bkz. EK 21.

²⁷⁴ Yahya b. Sellam et-Teymî el-Basrî el-Kayrevânî, **Tefsiru Yahya b. Sellam**, 1. Baskı, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004.

tefsirlerde²⁷⁵, Mekkî-Medenî sûrelere dair bilgiler içeren bir tefsire rastlamadık.²⁷⁶ Ancak Semerkandî'den sonra yani hicri 4. yüzyıldan sonra yazılmış hemen her tefsirde sûrelerin başında Mekkî-Medenî bilgisi yer almıştır.

Semerkandî'nin tefsiri içerdiği tasavvufî yorumlar sebebiyle işârî tefsir olarak adlandırılrsa da fikhî bir yöneme sahiptir. Rivayet ağırlıklı eserinde yazar kendi yorumlarını “kale’l-fakîh” şeklinde belirtmiştir.²⁷⁷ Biz sadece onun sûrelerin, Mekkî veya Medenî olmalarına dair verdiği bilgilere yer vereceğiz.

Semerkandî Mekkî sûrelerde, müstesnâ âyetlere nadiren de olsa dikkat çekmiştir. 6/En’am sûresinin tamamının Mekkî olduğuna dair rivayeti “denildi” (قيل) şeklinde veren Semerkandî, sûrenin Mukâtil’den gelen bir rivayete göre 91., İbn Salah’ın İbn Abbâs’tan naklettiği bir rivayete göre 21, 91. ve 151-153. âyetleri hariç, Mekkî olduğunu söyler. Ona göre 13/Ra’d sûresinin tamamı ya da 31 ve 43. âyetleri dışındakiler Mekkîdir. Semerkandî, 16/Nahl sûresinin es-Şa’bî’den (ö. 104/722) gelen bir rivayete göre 126. âyeti, İbn Abbâs’a dayanan bir rivayete göre ise 41, 110, 126 ve 127. âyetleri hariç, Mekkî olduğunu söyler. 22/Hac sûresi ile ilgili olarak sadece 75 âyetinin Mekkî, 3 âyetinin ise Medenî olduğu bilgisini vermekle yetinir. 26/Şuarâ sûresinin sonundan bazı âyetler hariç Mekkî olduğunu söyler ancak âyet numaralarını vermez. Mekke ile Medine arasında indiği rivayet edilen 85. âyet hariç, 28/Kasas sûresinin de Mekkî olduğunu söyler.

Bu sûreler dışında Semerkandî'nin Mekkî olduğunu söylediği sûrelerin numaraları şu şekildedir: 7, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 101-102/Tekâsür²⁷⁸, 103, 104, 105, 106,

²⁷⁵ Söz konusu tefsirler şunlardır: Tefsiru Süfyan es-Sevrî, Tefsiru’l-Kur’an mine’l-Cami’ li’bni Vehb, Tefsiru’l-İmam eş-Şafî, Tefsiru Abdürrezzak, Meani’l-Kur’an li’l-Ahfeş, Tefsiru’t-Tüsteri, Tefsiru’t-Taberi, Tefsîru İbnü’l-Münzir, Tefsîru İbn Ebî Hâtim, Tefsîru’l-Mâturidî dışında henüz akademik neşri yapılmamış veya varlığı tespit edilmemiş tefsirler de olabilir.

²⁷⁶ Ebu’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, **Bahru’l-Ulûm**, 1. Baskı, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993. Eserin günümüzde yapılmış baskılarında adı Bahru’l-‘Ulûm diye kaydedilmiş olmasına rağmen, bu isimli tefsirin müellifi Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî’dir (ö. 860/1456). Semerkandî'nin tefsirinin adı Tefsiru’l-Kur’âni’l-Kerim’dir. Ayrıca kendi adına nispetle de anılmaktadır. Bkz. İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebu’l-Leys”, **DİA**, İstanbul, 2009, Cilt: 36, ss. 473-475.

²⁷⁷ Yazıcı, Cilt: 36, s. 475.

²⁷⁸ Muhtelifun fiha (مختلف فيها) ibaresini kullansa da Mekkî olduklarını tercih eder.

107/Mâûn²⁷⁹, 108, 109, 110, 111, 112/İhlâs-113/Felak-114/Nâs²⁸⁰. Böylece o 91 sûrenin Mekkî olduğunu kabul eder.

Semerkandî'nin Medenî olduğunu belirttiği sûreler, 2, 3, 4, 5, 8, 9/Tevbe²⁸¹, 24, 48, 49, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 76, 80, 98, 99 numaralı sûreler olmak üzere 22 tanedir.

Semerkandî, 1/Fâtiha sûresiyle ilgili olarak, sûrenin Mekkî, Medenî, yarısının Mekkî yarısının Medenî olduğu şeklindeki üç rivayeti bir tercihte bulunmaksızın zikretmekle yetinir.

Semerkandî'nin tefsirinde konuyla ilgili en çok dikkat çeken hususların başında onun, genelde Medenî olduğu tercih edilen 47/Muhammed ve 110/Nasr sûresini Mekkî kabul etmiş olmasıdır. Ayrıca Medenî sûrelerdeki müstesnâ âyetlere sadece 9/Tevbe sûresinde yer verir. Mekkî sûrelerdeki müstesnâ âyetleri ise, 6/En'am, 13/Ra'd, 16/Nahl, 22/Hac, 26/Şuarâ ve 28/Kasas sûreleri olmak üzere 6 sûreyle sınırlı tutmuştur.²⁸²

2.1.1.4. Sa'lebî ve Keşfu'l-Beyan Adlı Tefsiri

Sûrelerin nüzûl zamanına dair bilgileri ihtiva eden tefsirlerden bir diğeri yine erken döneme ait Ebû İshak es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân* isimli tefsir eseridir.²⁸³ Tefsirinin mukaddimesinde, kullandığı kaynakların müelliflerinden kendisine kadar ulaşan isnad zincirlerini zikreder.

Kur'ân'ı Kur'ân'la, sahabe ve tâbiûndan gelen rivayetlerle tefsir eden Sa'lebî'nin eseri aslında bir rivayet tefsiri olmakla birlikte, hocası es-Sülemî'nin etkisiyle tasavvufî yorumlara yer verdiği için işârî tefsirler arasında sayıldığı da olmuştur.²⁸⁴

Sa'lebî'ye göre, Mekkî sûrelerdeki müstesnâ âyet numaraları şu şekildedir: 6/En'am sûresi, 91-93. ve 153-155. âyetler hariç Mekkîdir. 14/İbrâhîm sûresi, 28 ve

²⁷⁹ Muhtefun fiha (مختلف فيها) ibaresini kullansa da Mekkî olduğunu tercih eder.

²⁸⁰ Muhtefun fiha (مختلف فيها) ibaresini kullansa da Mekkî olduklarını tercih eder.

²⁸¹ Mukâtil'den rivayetle, 128. âyetin Mekkî olduğunu söyler.

²⁸² Semerkandî'nin sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bilgileri ve müstesnâ âyetleri tablo haline getirdik. bkz. EK 22.

²⁸³ Hemmam Ebû İshak Ahmed el-İmam es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan (Tefsiru's-Sa'lebî)*, 1. Baskı, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2002.

²⁸⁴ Mehmet Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, İstanbul, 2009, Cilt: 36, s. 29.

30. âyetler²⁸⁵ dışında Mekkîdir. 22/Hac sûresi 19-24. ve 26/Şuarâ, 224-227. âyetler hariç Mekkîdir.²⁸⁶ 10. âyet dışında 39/Zümer sûresi, 14. âyet dışında 64/Teğâbün ve 20. âyet dışında 73/Müzzemmil sûreleri Mekkîdir.

Sa'lebî'nin tartışmalı olduğunu söylediği iki sûre vardır: 1/Fâtiha ve 97/Kadr. Bunlardan ilki olan 1/Fâtiha sûresinin nüzûlü hakkında uzunca bilgi veren Sa'lebî, Ali b. Ebî Tâlib'e dayanan bir senedle naklettiği habere dayanarak, bu sûrenin Mekke'de indirildiğini ve ulemanın çoğunluğunun da bu görüşte olduğunu savunur. Sa'lebî konuyla ilgili başka rivayetler de aktarır. Amr b. Şurahbil'e (ö. 63/683) göre Kur'ân'dan ilk indirilen sûrenin 1/Fâtiha olduğunu zikreder.²⁸⁷ Yine sûrenin, İbn Abbâs'tan gelen bir rivayete göre Mekke'de, Mücâhid'e göreyse Medine'de nâzil olduğunu ifade eder. Sa'lebî, Hasan b. el-Fazl'ın bunu Mücâhid'in hatası olarak gördüğünü ve Übey b. Kâb'tan gelen bir rivayete göre bunun Kur'ân'dan ilk indirilen sûre olduğunu söylediğini nakleder. 15/Hicr sûresinin ihtilafsız Mekkî oluşunu ve bu sûrede 1/Fâtiha'dan seb'u'l-mesânî olarak bahsedilmesini de sûrenin Mekkî oluşuna delil sayar. Ayrıca sûrenin iki kez indirildiğini söyleyenlerin olduğunu da belirtir.²⁸⁸ Sa'lebî'ye göre ikinci ihtilafli sûre olan 97/Kadr sûresi ise müfessirlerin çoğunluğuna göre Medenîdir. Ancak Ali b. Hüseyin b. Vâkid'e göre bu sûre Medine'de inen ilk sûre iken, Şeyban'ın Katâde'den naklettiği rivayete göre ise Mekkîdir.

Sa'lebî'ye göre Medenî sûreler 2/Bakara²⁸⁹, 3, 4, 5/Mâide²⁹⁰, 8, 9, 13/Ra'd²⁹¹, 24, 33, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 83, 98, 110, 113, 114 numaralı sûrelerdir.

Sa'lebî'ye göre 25 sûre Medenî, 2 sûre tartışmalıdır. Ayrıca 6 sûrenin nüzûl zamanına dair bilgi vermez, ancak bu sûreler Mekkî olduğu hususunda genelde tartışma olmayan 7, 20, 21, 34, 35, 38 numaralı sûrelerdir. Bunların dışında kalan 81

²⁸⁵ Sa'lebî bu âyetlerin Bedir'de öldürülenler ve esir düşenler hakkında olduğunu söyler.

²⁸⁶ Dahhâk'tan gelen bir sebebi nüzûl rivayetine dayanarak böyle olduğunu söylemektedir. Cilt: 7, s. 184.

²⁸⁷ es-Sa'lebî, Cilt: 1, s. 89.

²⁸⁸ es-Sa'lebî, Cilt: 1, s. 90.

²⁸⁹ Sa'lebî, Ata'nın İkrime'den "Medine'de nâzil olan ilk sûre Bakara'dır" dediğini nakleder. Sened tam verilmiştir.

²⁹⁰ Sa'lebî, Hz. Peygamber'in Veda hutbesinde; "Mâide sûresi Kur'ân'dan inen son sûredir, ondaki helalleri helal haramları haram sayın" dediği bilgisini verir.

²⁹¹ Sa'lebî bu sûreyi Medenî kabul etse de, Kelbî'nin Ebû Salih'ten onun da İbn Abbâs'tan aktardığı şu bilgiye yer verir: "Ra'd sûresi, 31. ve 43. âyetler hariç Mekkîdir."

sûrenin ise Mekkî olduğunu kabul eden Sa'lebî, her sûrenin başında sûrenin faziletiyle ilgili hadisleri aktarmayı da ihmal etmez.²⁹²

2.1.1.5. Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri

Mekkî-Medenî ayırımına dayalı olarak, sûrelerin nüzûl zamanı hakkında bilgi edindiğimiz bir diğer kaynak Kur'ân'ın tamamı yerine sadece gerekli gördüğü âyetleri tefsir eden Mâverdî'nin *en-Nüket ve'l-Uyûn* adlı tefsiridir. Hem rivayet hem dirayet tefsiri özelliği taşıyan eserinde rivayetlerin çoğu isnadsızdır.²⁹³ Mâverdî, sûrenin tefsirine geçmeden önce çoğunlukla o sûrenin Mekkî mi Medenî mi olduğuna dair bilgi verir.²⁹⁴

Mâverdî Mekkî sûrelerdeki, müstesnâ âyetlerle ilgili bilgilerin neredeyse tamamına yakını İbn Abbâs ve Katâde'den nakleder. Mâverdî'nin tefsirinde yer alan Mekkî sûrelerdeki müstesnâ âyetler şu şekildedir: Ona göre 6/En'am sûresi 91 ve 141., 7/A'râf sûresi 163-167, 10/Yûnus sûresi 94, 95 ve 96. âyetler, 11/Hûd sûresi 114. âyet ve 14/İbrâhîm sûresi 28 ve 29. âyetler Medenîdir. Mâverdî, 15/Hicr sûresinin 87. âyetinin Medenî olduğunu söyler. Yalnızca İbn Abbâs'tan naklen 16/Nahl sûresi, 95-97. âyetlerin Uhud'da Hz. Hamza'nın katledilmesinden sonra nâzil olduğunu belirtir. Yine İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 17/İsrâ sûresi 73-80., 18/Kehf sûresi 28., 25/Furkân sûresi 68-70., 26/Şuarâ sûresi 224-227. âyetler ve 28/Kasas sûresi 85.²⁹⁵ âyet Medenîdir. Mâverdî'nin belirttiğine göre, 31/Lokmân sûresinin, Atâ'ya göre 27-28. âyetleri, Hasan el-Basrî'ye göre 4. âyeti Medenîdir. 32/Secde sûresinde ise, Mukâtil ve Kelbî'ye göre 16-18, bazılarına göre 16-20. âyetlerin Medenî olduğunu aktarır. 34/Sebe' sûresi, 6. âyetin Dahhâk ve Kelbî'ye göre Medenî olduğunu söyleyen Mâverdî yine İbn Abbâs ve Katâde'den naklen 36/Yâsîn sûresi 47, 39/Zümer sûresi 23 ve 53²⁹⁶, 40/Gafir sûresi 56 ve 57, 42/Şûrâ sûresi 23-26, 45/Câsiye sûresi 14²⁹⁷, 46/Ahkâf sûresi 10, 50/Kâf sûresi 38 ve 53/Necm sûresi 32. âyetin Medenî olduğunu

²⁹² Sa'lebî'nin sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bilgileri ve müstesnâ âyetleri tablo haline getirdik. Bkz. EK 23.

²⁹³ Cengiz Kallek, "Mâverdî", *DİA*, İstanbul, 2003, Cilt: 28, s. 185.

²⁹⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

²⁹⁵ Mekke-Medine arasında indirildiğini söyler.

²⁹⁶ Diğerleri ise 53-59. âyetlerin Medenî olduğunu söylemiştir.

²⁹⁷ Medine'de Hz. Ömer hakkında nâzil olmuştur.

rivayet eder. 54/Kamer sûresi 44-46. âyetleri Mukâtil'e göre Medenîdir. Mâverdî İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 56/Vâkıa sûresi 82. âyetin Medenî, sadece İbn Abbâs'a göre 68/Kalem sûresi 1-16. ve 34-52. âyetlerinin Mekkî, 17-33. âyetlerin ise Medenî olduğunu rivayet eder. İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 73/Müzzemmil sûresi 10-11 ve 77/Mürselât sûresi 48. âyetlerin Medenî olduğunu söyleyen Mâverdî müstesnâ âyetleri bu bilgilerle sonlandırır.

Mâverdî 12, 71, 80, 82, 84, 91, 94, 101, 103. numaralı sûrelerin ihtilafsız Mekkî olduğunu kabul etmektedir. Ancak onun ihtilafsız Mekkî dediği bu sûrelerden 101/Kâria ve 103/Asr sûresi için incelediğimiz müfessirlerden sadece Semerkandî “ihtilafli” şeklinde bir bilgi vermiştir.

Mâverdî, 96/Alak sûresini tefsir ederken, Hz. Aişe'den, 96/Alak sûresinin ilk inen sûre olduğunu, daha sonra ise 68/Kalem, 74/Müddessir ve 93/Duhâ sûrelerinin indiğine dair bir rivayet de nakleder.²⁹⁸

Mâverdî'nin Medenî saydığı sûreler 2/Bakara²⁹⁹, 3, 4/Nisâ³⁰⁰, 5, 8/Enfal³⁰¹, 9, 47/Muhammed³⁰², 48, 60, 61, 98, 99 numaralı; tartışmalı olan sûreler ise 1, 13, 22, 29, 64, 55, 57, 58, 76, 83, 97, 100, 106, 107, 109, 112, 113, 114 numaralı sûrelerdir. Bunların Mekkî ve Medenî olduğuna dair çeşitli rivayetleri aktaran Mâverdî, bir tercihte bulunmamıştır.

Mâverdî'nin ihtilafli olduğunu söylediği sûreler hakkında verdiği bilgileri özetleyecek olursak, 1/Fâtiha sûresi, Katâde'ye göre Mekkî, Mücâhid'e göre Medenîdir. 13/Ra'd sûresinin, Hasan, İkrime, Atâ ve Câbir'e göre Mekkî; Kelbî ve Mukâtil'e göre Medenî, İbn Abbâs'a göre ise 31-32. âyetleri hariç Medenî olduğu bilgisini verir. Mâverdî 22/Hac sûresinin Medenî olduğu, İbn Abbâs'tan gelen bir rivayete göre 52-55. âyetler hariç Medenî olduğu, Ebû Salih'ten gelen bir başka İbn Abbâs rivayetine göre 8. ve 77. âyet hariç Mekkî olduğuna dair üç rivayet sayar. 29/Ankebût sûresinin, İkrime, Atâ, Hasan el-Basrî, Câbir b. Zeyd'e göre Mekkî, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre Medenî, Yahya b. Sellâm'a göre, 11-20. âyetler hariç Mekkî olduğu, Hz. Ali'nin ise bu sûrenin Mekke ve Medine arasında nâzil olduğunu söylediği bilgisini verir. Yine Mâverdî'nin verdiği bilgilere göre 64/Teğâbün sûresine çoğunluk

²⁹⁸ Mâverdî, Cilt: 6, s. 304.

²⁹⁹ Mâverdî mekânı esas alıp, Veda haccı sırasında Mina'da inen âyeti Mekkî saymıştır.

³⁰⁰ Mâverdî 58. âyetin Mekkî olduğunu söyler.

³⁰¹ Mâverdî İbn Abbâs'tan 30-36. âyetlerin Mekkî olduğunu nakleder.

³⁰² Mâverdî, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 13. âyetin Mekke'de indirildiğini söyler.

Medenî, Dahhâk Mekkî demiştir. 55/Rahmân sûresinin, Hasan, İkrime, Câbir'e göre tamamının, İbn Abbâs'a göre 29. âyeti dışında Mekkî olduğunu; İbn Mes'ûd ve Mukâtil b. Süleyman'a göre ise tamamının Medenî olduğunu belirtir. 57/Hadîd sûresinin, cumhûra göre Medenî, Kelbî'ye göre Mekkî, 58/Mücâdele sûresinin ise çoğunluğa göre Medenî, Atâ'ya göre ilk on âyeti dışında Mekkî, Kelbî'ye göreyse 7. âyeti dışında Medenî olduğu bilgisini verir. 76/İnsan sûresinin, İbn Abbâs, Mukâtil, Kelbî, Yahya b. Sellâm'a göre Mekkî; bazılarına göre 23-31. âyetler hariç Medenî olduğunu söyler. Mâverdî'nin belirttiğine göre 83/Mutaffîfîn sûresi, İbn Mes'ûd, Dahhâk, Yahya b. Sellâm'a göre Mekkî; Hasan, İkrime, Mukâtil'e göre Medenî; İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 29-36. âyetleri hariç Medenîdir; Kelbî ve Câbir b. Zeyd'e göre ise Mekke ile Medine arasında inmiştir. 97/Kadr sûresini çoğunluğun Mekkî saydığını; Dahhâk'ın Medenî dediğini, Vâkidî'nin ise Medine'de ilk indirilen sûrenin bu olduğunu söylediğini aktarır. 100/Âdiyat sûresi, İbn Mes'ûd, Câbir, Hasan ve Atâ'ya göre Mekkî, İbn Abbâs, Enes b. Malik ve Katâde'ye göre Medenîdir. 106/Kureyş sûresi için çoğunluğun Mekkî, Dahhâk'ın ise Medenî dediğini, 107/Mâûn sûresi için Atâ ve Câbir'in Mekkî; İbn Abbâs ve Katâde'nin Medenî olduğunu söylediğini belirtir. 109/Kâfirûn sûresi İbn Mes'ûd, Hasan, İkrime'ye göre Mekkî; İbn Abbâs, Katâde ve Dahhâk'ın iki görüşünden birine göre Medenîdir.

Mâverdî'nin Kur'ân'ın son üç sûresine dair aktardığı rivayetler de şu şekildedir: 112/İhlâs İbn Mes'ûd, Hasan, Atâ, İkrime, Câbir'e göre Mekkî; İbn Abbâs, Katâde, Dahhâk, Süddî'den gelen iki görüşten birine göre Medenîdir. 113/Felak ve 114/Nâs³⁰³ sûreleri Hasan, İkrime, Atâ ve Câbir'e göre Mekkî; İbn Abbâs ve Katâde'den gelen iki görüşten birine göre Medenîdir.

Mâverdî'nin nüzûl zamanı hakkında hiç bir bilgi vermediği sûrelere gelince, bunlar 19, 20, 21, 23, 24, 27, 30, 33, 35, 37, 38, 41, 43, 44, 49, 51, 52, 59, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 78, 79, 81, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 102, 104, 105, 108, 110, 111 numaralı 46 sûredir.³⁰⁴

³⁰³ Mâverdî, 114/Nas sûresi hakkında bilgi vermemektedir. Ancak Felak-Nas sûreleri hep bir arada zikredildiği için, burada da beraber verdik.

³⁰⁴ Kanaatimizce bu kırk altı sûreden 24, 33, 49, 59, 62, 63, 65, 66, 110. sûrelerin Medenî, kalanlarının Mekkî olma ihtimali yüksektir. Bu şekilde kabul edersek, Mâverdî'nin 21 sûrenin Medenî, 75 sûrenin Mekkî, kalan 18 sûrenin ise ihtilâflı olduğunu kabul ettiğini varsayabiliriz. Mâverdî'nin sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bilgileri ve müstesnâ âyetleri tablo haline getirdik. bkz. EK 24.

2.1.1.6. İbn Atıyye ve el-Muharrarü'l-Vecîz Adlı Tefsiri

Sûrelerin nüzûl zamanı ile ilgili bilgiler edindiğimiz bir diğer meşhur kaynak, Mâlikî kadısı İbn Atıyye'nin *el-Muharrarü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı tefsiridir. Başta Endülüs olmak üzere İslam coğrafyasında tanınan eser, rivayetleri tenkit süzgecinden geçirmesi açısından, rivayet ve dirayet metotlarını mezcetmiştir.³⁰⁵

İbn Atıyye, tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân'a dair bilgilere yer vermiş, Kur'ân'ın cem'i için de ayrı bir başlık açmıştır. Ayrıca yedi harf, i'caz, îcaz gibi Ulûmu'l-Kur'ân'a dair mevzulara da değinmiştir.³⁰⁶ Ancak o, eserinde Mekkî-Medenî konusuna müstakil bir başlık ayırmamış olsa da, tefsir ettiği sûrenin başında sûrenin Mekkî veya Medenî olduğu hususunda bilgi vermiştir.

İbn Atıyye, müstesnâ âyetlerin varlığını kabul etmiş ve bu konuda rivayetlerden deliller getirmiştir. Ona göre, Mekkî olduğu halde içerisinde Medenî âyetler bulunan sûreler şu şekildedir: 6/En'am sûresinin tamamının Mekkî olduğunu “denildi” (قيل) şeklinde zayıf bir rivayet olarak aktaran İbn Atıyye, İbn Abbâs'tan gelen bir rivayete göre sûrenin 6 âyetinin Medenî olduğunu zikreder. Bunlar 151, 91, 93³⁰⁷, 114, 120. âyetlerdir.³⁰⁸ 7/A'râf sûresinin tamamıyla ilgili Dahhâk ve diğerlerinin Mekkî, Mukâtil b. Süleyman'ın ise yalnızca 163 ve 172. âyetlerinin Medenî olduğunu söylediklerini nakletmiştir.³⁰⁹ Yine o 11/Hûd sûresinin, 12, 17 ve 114. âyetleri; 14/İbrâhîm sûresinin 28 ve 29. âyetleri; 16/Nahl sûresinin 110, 126 ve 127. âyetleri; 17/İsrâ sûresinin 73, 76 ve 80. âyetlerinin dışında kalan âyetlerin Mekkî olduğunu belirtmiştir. Ona göre, 19/Meryem sûresinin icma ile Mekkî olduğu kabul edilmiş olsa bile, 58. secde âyetinin Mekkî veya Medenî olduğu tartışmalıdır. 26/Şuarâ sûresinin sadece 197. âyetinin Medenî olduğuna dair Mukâtil'den rivayet olduğunu aktaran İbn Atıyye, 16/Nahl sûresinin ise 110, 126 ve 127. âyetlerinin Medenî olduğunu ve 18-20. âyetleri hariç 32/Secde sûresinin Mekkî olduğunu belirtmiştir. Mekkî veya Medenî olduğu tartışmalı olan 6. âyet dışında, 34/Sebe' sûresinin Mekkî olduğunu ifade etmiştir. 53-55. âyetler veya kimilerine göre 53. âyetten sûrenin sonuna kadar olan âyetler hariç, 39/Zümer

³⁰⁵ Abdülhamit Birişik, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, *DİA*, İstanbul, 1999, Cilt: 19, s. 339.

³⁰⁶ İbn Atıyye, Cilt: 1, s. 43, 49-55.

³⁰⁷ İbn Atıyye 93. âyeti, âyetin baş tarafından غَمَرَاتِ الْمُؤْتِ إِذِ الظَّالِمُونَ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمُؤْتِ kısmına kadar ve buradan itibaren de sonuna kadar 2 kez zikrederek İbn Abbâs'ın 6 âyet rivayetini tamamlamıştır.

³⁰⁸ İbn Atıyye, Cilt: 2, s. 265.

³⁰⁹ İbn Atıyye, Cilt: 2, s. 372.

sûresinin Mekkî olduğunu belirten müfessirimiz, 42/Şûrâ sûresinin 23, 24, 39-41. âyetleri haricinde Mekkî olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca 46/Ahkâf sûresinin yalnızca 10 ve 35. âyetlerinin Medenî, 45. âyetinin Medenî olduğu rivayet olmasına rağmen 54/Kamer sûresinin tamamının Mekkî, 73/Müzzemmil sûresinin ise 20. âyetinin Medenî olduğunu belirtmiştir.

İbn Atıyye'nin Medenî olduğunu kabul ettiği 23 sûre vardır, bunlar: 2, 3, 4/Nisâ³¹⁰, 5, 8/Enfal³¹¹, 9/Tevbe³¹², 13/Ra'd³¹³, 24, 33, 47/Muhammed³¹⁴, 48, 49, 57/Hadîd³¹⁵, 58/Mücâdele³¹⁶, 59, 60, 61/Saf³¹⁷, 62, 63, 65, 66, 98/Beyyine³¹⁸, 110 numaralı sûrelerdir.

İbn Atıyye'ye göre tartışmalı olan sûreler şunlardır: 10/Yûnus³¹⁹, 22/Hac³²⁰, 64, 76, 83, 97, 99, 100, 112, 113, 114. 55/Rahmân sûresinin nüzûl zamanının ihtilaflı olduğunu belirtse de, Mekkî olduğunu tercih eder ve cumhûrun da böyle kabul ettiğini söyler.

Bu bilgilere göre İbn Atıyye 23 sûrenin Medenî, 11 sûrenin nüzul zamanının tartışmalı olduğunu kabul eder. 23/Mü'minûn ve 95/Tîn sûrelerinin nüzûl zamanına dair hiç bilgi vermezken, yukarıda adı geçmeyip geri kalan 78 sûrenin ise Mekkî olduğunu düşünür.³²¹

³¹⁰ İbn Atıyye'ye göre Osman b. Talha hakkında indirilen 58. âyet Mekkî kabul edilmektedir. Ayrıca sûrenin Mekke ile Medine arasında nâzil olduğuna dair en-Nakkaş'tan rivayet aktarır.

³¹¹ İnsanların çoğunun bu sûrenin tamamının Medenî olduğunu söylediğini, sadece Mukâtil b. Süleyman'ın 30. âyet için Mekkî olabileceğini söylediğini belirtir. Ancak Mekke'deki bir kıssayla ilgili olmasına rağmen Medine'de nâzil olmuş olabileceğini ifade eder.

³¹² İbn Atıyye, 128 ve 129. âyetlerin Mekkî olduğunu söylemektedir.

³¹³ Saîd b. Cübeyr bu sûreye Mekkî derken, ez-Zehra'vi rivayetine göre Katâde 31. âyet hariç sûrenin Medenî olduğunu söylemiştir. el-Mehdevî rivayetine göre ise 31. âyet hariç sûre Mekkîdir. en-Nakkaş'a göre 31 ve 43. âyetler hariç sûre Mekkîdir. İbn Atıyye ise Medenî âyetlerin daha baskın geldiğini tercih eder.

³¹⁴ 13. âyet Mekkîdir. İbn Atıyye Medenî sûrelerde Mekkî âyetlerin adedinin az olduğunu söyler.

³¹⁵ Bazıları Mekkî demiştir.

³¹⁶ İbn Atıyye en-Nakkaş'ın 7. âyet için Mekkî dediğini rivayet eder.

³¹⁷ Mekkî olduğuna dair rivayetler olsa da, cumhûra göre Medenî olduğunu söyler.

³¹⁸ Sûre başında "cumhûra göre Mekkîdir" bilgisini verse de, sûrenin tefsirinde bu sûrenin Medenî olduğunu söyler.

³¹⁹ Bu konuda iki görüş belirtir. İlk görüş, 40 ve 90. âyetler haricinde sûrenin Mekkî olduğudur. Bir fırkanın söylediğini aktardığı ikinci görüş, yaklaşık 40. âyete kadar sûrenin baş tarafının Mekkî, kalanının Medenî olduğudur.

³²⁰ 22/Hac sûresi Mekkî olduğu halde 9, 19-21. âyetlere Medenî denmiştir. Katâde ise, Hac sûresinin 52-55. âyetleri hariç Medenî olduğunu söylemiştir. İbn Atıyye ise cumhûrun bu sûrede Mekkî ve Medenî âyetlerin karışık olduğunu belirttiğini, kendisi de bu görüşe katılarak ifade eder.

³²¹ İbn Atıyye'nin sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bilgileri ve müstesnâ âyetleri tablo haline getirdik. bkz. EK 25.

2.1.1.7. İbnü'l-Cevzî ve Zâdü'l-Mesîr Adlı Tefsiri

Nüzûl zamanı açısından inceleyeceğimiz bir diğer eser, h. 6. yüzyılda yazılmış olan İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsir* adlı eseridir. Bu tefsir, Mekkî Medenî sûrelere dair rivayetler ve müstesnâ âyetler konusunda diğer tefsirlere göre oldukça fazla rivayet barındırmaktadır.³²² İbnü'l-Cevzî, rivayetlerin dayandığı râvileri vermekte, bazı yerlerde sûrelerin nüzul zamanı hakkında gelen rivayetler arasından bir rivayeti esas alarak tercihte bulunmaktadır.³²³

İbnü'l-Cevzî, Mekkî sûrelerdeki müstesnâ âyetlere dair bilgiler verir. 6/En'am sûresinin Mücâhid, Ebû Sâlih, Yûsuf b. Mehrân'ın İbn Abbâs'tan rivayetine göre tek seferde Mekke'de nâzil olduğunu; 21, 91, 114, 151-153. âyetlerin Medine'de indiğini nakleder. 7/A'râf sûresinin İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 163-167. âyetleri, Mukâtil'e göre 163-172. âyetleri dışında Mekkî olduğunu söyler. 10/Yûnus sûresinin Ebû Salih'in İbn Abbâs'tan rivayetine göre 41., Katâde'nin İbn Abbâs'tan rivayetine göre, 94-96., Mukâtil'e göre 58-59. âyetleri haricinde Mekkî olduğunu rivayet eder. İbnü'l-Cevzî'nin belirttiğine göre 11/Hûd sûresi Mukâtil'e göre 12, 17 ve 114. âyetler hariç, Katâde ve İbn Abbâs'a göre 114. âyet hariç, 14/İbrâhîm sûresi, Mâverdî'nin İbn Abbâs ve Katâde'den naklettiğine göre 28-29. âyetler hariç Mekkîdir. 16/Nahl sûresinin ise 95-97. âyetler hariç Mekkî olduğuna dair bir rivayet aktarır. Ayrıca bu sûrenin Şa'bî'ye göre 126-128.; Katâde'ye göre, 95-96, 124-126.; İbnü's-Sâib'e göre 41, 110, 124-126.; Mukâtil'e göre 41, 106, 110, 112 ve 124-126. âyetler³²⁴ haricinde Mekkî olduğuna dair çeşitli rivayetler aktarır. 17/İsrâ sûresinin İbn Abbâs'a göre 73-75. âyetler haricinde, Mukâtil'e göre 60, 73, 74-75, 76, 80 ve 107. âyetler hariç Mekkî olduğunu söyler.

İbnü'l-Cevzî'nin ifade ettiğine göre 18/Kehf sûresi İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 28. âyet hariç, Mukâtil'e göre 1-8. ve 107-108. âyetler hariç Mekkîdir. 19/Meryem sûresinin Mukâtil'e göre 58. âyet hariç, başka bir rivayete göre ise 59-60. âyetler hariç Mekkî olduğunu söyler. İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 25/Furkân sûresinin 68-70.; 26/Şuarâ sûresinin 224-227. âyetlerinin Medenî olduğunu nakleder. 28/Kasas

³²² Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî el-Kureşî el-Bağdâdî, **Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsir**, 2. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1987, (Zâdü'l-Mesir).

³²³ İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, Cilt: 9, s. 217, 270.

³²⁴ İbnü'l-Cevzî Mukâtil'den aldığı müstesnâ âyetleri normalde şu şekilde sıralar: 110, 106, 41, 112, 124-126.

sûresinin 85. âyet hariç³²⁵, Mukâtil'e göre ise 52-55. âyetler hariç Mekkî olduğunu ifade eder. 31/Lokmân sûresinin Atâ'ya göre 27-28. âyetler haricinde Mekkî, Hasan'a göre 4. âyet haricinde Mekkî olduğuna dair iki rivayet aktarır. Onun belirttiğine göre 32/Secde sûresi için Kelbî 18-20. âyetler hariç, Mukâtil 16. âyet hariç Mekkî iken bazıları da 16-20. âyetler hariç Mekkî demektedir. 34/Sebe' sûresi, Mukâtil'e göre 6. âyet hariç Mekkîdir. 36/Yâsîn sûresi hakkında İbn Abbâs ve Katâde'den 45. âyetin Medenî olduğuna dair bir rivayet aktarır.³²⁶ 39/Zümer sûresinin İbn Abbâs'a göre 53., seleften bazılarına göre ise 53-55. âyetleri müstesnâ Mekkî olduğunu nakleder.

İbnü'l-Cevzî, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 40/Mü'min sûresinin 35-36. âyetler; 42/Şûrâ sûresinin 23, 24, 39 ve 41. âyetler haricinde Mekkî olduğunu söyler. 43/Zuhruf sûresinin birinden rivayet etmeksizin 45. âyeti dışında Mekkî olduğunu belirtir. İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 45/Câsiye sûresi 14. âyet; 46/Ahkâf sûresi 10. âyet haricinde³²⁷ Mekkîdir. 50/Kâf sûresinin 38. ve 53/Necm sûresinin 32. âyet haricinde Mekkî olduğunu kabul eder. 54/Kamer sûresine gelince, bu sûrenin Mukâtil'den gelen bir rivayete göre 45. âyet, bir başka rivayete göre 44-46. âyetleri dışında Mekkî olduğunu ifade eder. 68/Kalem sûresinin İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 17-33. âyetler; 77/Mürselât sûresinin İbn Abbâs, Katâde ve Mukâtil'e göre 48. âyet dışında Mekkî olduğunu söyleyerek müstesnâ âyetlere dair verdiği bilgileri bitirir.

İbnü'l-Cevzî'nin tamamının Mekkî olduğunu söylediği sûreler ise, 12, 15, 20, 21, 23, 27, 30, 35, 37, 38, 41, 44, 51, 52, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 101, 102, 104, 105, 111 numaralı 44 sûredir.

İbnü'l-Cevzî'nin nüzul zamanındaki ihtilaftan bahsettiği bazı sûreler vardır. 1/Fâtîha sûresinin hem Mekkî hem Medenî olduğuna dair iki rivayet verir. Mekkî olduğuna dair verdiği rivayet Ali b. Ebî Tâlib, Hasan, Ebu'l-Âliye (ö. 90/729), Katâde ve Ebû Meysere'ye dayanmaktadır. Sûrenin Medenî olduğunu rivayet edenler ise Ebû Hureyre, Mücâhid, Ubeyd b. Umeyr, Atâ el-Horasanî'dir. İbnü'l-Cevzi, İbn Abbâs'tan ise bu sûrenin hem Mekkî hem Medenî olduğuna dair iki rivayet geldiğini belirtir. Ancak kendisi sûrenin nüzûl zamanına dair bir tercihte bulunmamaktadır.³²⁸

³²⁵ Hicret esnasında Cuhfe'de nâzil olmuştur.

³²⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebû Süleyman ed-Dimeşkî'den sûrenin Medenî olduğuna dair bir rivayet de aktarır.

³²⁷ Mukâtil'e göre Ahkaf sûresi 10 ve 35. âyetler hariç Mekkîdir.

³²⁸ İbnü'l-Cevzi, **Zâdü'l-Mesîr**, Cilt: 1, s. 10.

4/Nisâ sûresinin nüzûlu hakkında da ihtilaf olduğunu belirten İbnü'l-Cevzî, sûrenin İbn Atıyye'nin İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayete göre Mekkî olduğu, Atâ'nın İbn Abbâs'tan bir rivayetine göre Medenî olduğu şeklinde iki rivayet aktarır. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır: İncelediğimiz tefsirler arasında bu sûre hakkında ihtilafa yer veren tek kaynak budur.

İbnü'l-Cevzî'nin tercihte bulunmadan nüzûl bilgilerini verdiği diğer sûreler şu şekildedir: Ona göre 13/Ra'd sûresi, Ali b. Ebi Tâlib'in İbn Abbâs'tan naklettiğine göre Mekkîdir, Hasan, Atâ, Said b. Cübeyr ve Katâde de bu görüştedir. Ebû Salih'in İbn Abbâs'tan rivayetine göre ise bu sûre, 31 ve 43. âyetler hariç, Mekkî kabul edilmektedir. Atâ el-Horasanî'nin İbn Abbâs'tan nakline göre ise 12-13. âyetler hariç, sûre Medenîdir. Bazılarının ise 12-14. âyetler hariç sûrenin Medenî olduğunu söylediğini ifade eder. İbnü'l-Cevzî'nin belirttiğine göre 22/Hac sûresi Ebû Salih aracılığıyla gelen İbn Abbâs rivayetine göre 12-13. âyetler hariç Mekkî, İbn Abbâs'tan gelen bir başka rivayete göre 53-57. âyetler hariç Medenîdir. Yine bu sûrenin Atâ b. Yesâr'a göre 20-22. âyetler hariç Mekkî, Ebû Süleyman ed-Dimeşkî'ye göre 1-38. âyetler dışında Mekkî, es-Sa'lebî'ye göre 20-25. âyetler hariç Mekkî olduğuna dair üç farklı rivayet daha nakleder. 29/Ankebût sûresinin İbn Abbâs'tan gelen iki rivayetten birine göre Mekkî, diğerine göre Medenî olduğunu söyler. 47/Muhammed sûresinin Mücâhid ve Mukâtil gibi kimselerin içinde bulunduğu çoğunluğa göre Medenî, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 13. âyet hariç Medenî, Dahhâk ve Süddî'ye göre ise Mekkî olduğunu ifade eder.

İbnü'l-Cevzî 55/Rahmân sûresinin İbn Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan nakline ve Hasan, Atâ, Mukâtil ve cumhûra göre Mekkî, İbn Atıyye'nin İbn Abbâs'tan nakline ve İbn Mes'ûd'a göre Medenî, İbn Abbâs'a dayanan bir başka rivayete göre 29. âyet hariç Mekkî olduğunu aktarır. 56/Vâkıa sûresinin çoğunluğa göre Mekkî, İbn Abbâs'a göre 83. âyet hariç Mekkî, İbn Atıyye'nin İbn Abbâs'tan rivayetine göre ise Medenî olduğunu söyler. Mücâhid, Katâde, Hasan, İkrime, İbn Abbâs'a göre Medenî olan 57/Hadîd sûresinin, İbnü's-Sâib'e göre Mekkî olduğunu kaydeder. İbnü'l-Cevzî'nin belirttiğine göre 58/Mücâdele sûresi İbn Abbâs, Hasan, Mücâhid, İkrime ve cumhûra göre Medenî, Atâ'ya göre ilk on âyeti hariç Mekkî, İbnü's-Sâib'e göreyse 7. âyet hariç Medenîdir. 61/Saf sûresinin İbn Abbâs, Hasan, Mücâhid, İkrime ve Katâde'ye göre Medenî, İbn Yesar'a göre Mekkî olduğunu ifade eder. 64/Teğâbün sûresi cumhûra

göre Medenî, Dahhâk'a göre Mekkî, Atâ b. Yesar'a göre 14. âyet hariç Mekkîdir. 76/İnsân sûresi hakkında cumhûra göre Medenî, İbn Yesar'a göre Mekkî, Mâverdî'ye göre 1-24. âyetler hariç Medenî, Hasan ve İkrime'ye göre 24. âyet hariç Medenî şeklinde dört görüş nakleder. 83/Mutaffifîn sûresi ile ilgili olarak İbn Mes'ûd, Dahhâk, Yahya b. Sellâm'a göre Mekkî, İbn Abbâs, Hasan, İkrime, Katâde, Mukâtil'e göre Medenî³²⁹, Câbir b. Zeyd ve İbnü's-Sâib'e göre ise Mekke ile Medine arasında nâzil olduğuna dair üç farklı görüş verir.

İbnü'l-Cevzî kısa sûreler hakkındaki ihtilaflardan da bahseder. Onun aktardığına göre, 95/Tîn sûresi, cumhûra göre Mekkî, Mâverdî'nin İbn Abbâs ve Katâde'den naklettiğine göre ise Medenîdir. İbnü'l-Cevzî'nin aktardığına göre 97/Kadr sûresinin Ebû Salih'in İbn Abbâs'tan nakline göre Mekkî; Dahhâk ve Mukâtil'e göre Medenî olduğunu belirten Mâverdî, ilk görüşün Sa'lebî, ikinci görüşün ise çoğunluğun görüşü olduğunu iddia etmiştir. İbnü'l-Cevzî 98/Beyyine sûresinin cumhûra göre Medenî, Ebû Salih'in İbn Abbâs'tan nakline göre Mekkî olduğunu kaydeder. 99/Zilzâl, 100/Âdiyat ve 103/Asr sûrelerinin ise İbn Abbâs, Katâde, Mukâtil ve cumhûra göre Medenî; İbn Mes'ûd, Câbir ve Atâ'ya göre Mekkî olduğu bilgilerini verir. 106/Kureyş sûresinin cumhûra göre Mekkî, Dahhâk ve İbnü's-Sâib'e göre Medenî olduğunu söyler. 107/Mâûn sûresi hakkında "cumhûra göre Mekkî, İbn Abbâs ve Katâde'den gelen bir rivayete göre Medenî" olduğunu rivayet eden İbnü'l-Cevzî, sûrenin yarısının Âs b. Vâil hakkında Mekke'de, yarısının Abdullah b. Übey hakkında Medine'de nâzil olduğunu söyleyenlerin de olduğunu belirtir. 108/Kevser sûresinin İbn Abbâs ve cumhûra göre Mekkî, Hasan, İkrime, Katâde'ye göre Medenî olduğunu nakleder. 109/Kâfirûn sûresi için İbn Mes'ûd Hasan ve cumhûrun Mekkî, Katâde'nin Medenî dediğini kaydeder. Yine İbnü'l-Cevzî'nin belirttiğine göre 112/İhlâs sûresi İbn Mes'ûd, Hasan, Atâ Câbir'e göre Mekkî, İbn Abbâs, Katâde ve Dahhâk'a göre Medenîdir. 113/Felak sûresinin ise Ebû Salih'in İbn Abbâs'tan nakline göre Medenî, diğer bir İbn Abbâs rivayetine göre Mekkî olduğunu kaydeder. İbnü'l-Cevzî ilk görüşü Hz. Peygamber'in kendisine sihir yapıldığında Hz. Aişe ile beraber oluşunu delil getirerek doğru kabul eder, yani rivayetler arasında tercih hakkını kullanır. 114/Nâs sûresi ise Ebû Salih'in İbn Abbâs'tan nakline göre Medenî, İbn Abbâs'tan gelen başka

³²⁹ İbnü'l-Cevzî, İbn Abbâs ve Katâde'den bu sûrenin 29. âyetten sonuna kadar Medenî, Mukâtil'den 13. âyet hariç Medenî olduğunu aktarır.

rivayete göre ise Mekkîdir. İbnü'l-Cevzî'ye göre bu sûre de Felak sûresi ile aynı nüzûl zamanına sahip olmalıdır, çünkü gelenekte Felak ve Nâs sûreleri hep birlikte anılmıştır.

İbnü'l-Cevzî'nin Medenî olduğunu kabul ettiği 16 sûre ise şu şekildedir: 2/Bakara³³⁰, 3, 5/Mâide³³¹, 8/Enfal³³², 9/Tevbe³³³, 24, 33, 48, 49, 59, 60, 62, 63, 65/Talâk³³⁴, 66, 110.

Böylece İbnü'l-Cevzî'ye göre 71 sûre Mekkî, 16 sûre Medenî, 27 sûrenin nüzûl zamanı ise ihtilaflıdır. Görüleceği gibi onun tefsirinde ihtilaflı sûre sayısı bir hayli çok gözükmemektedir. Ancak İbnü'l-Cevzî nüzûl zamanı hakkındaki farklı rivayetlerden dolayı ihtilaflı olduğunu aktardığı 27 sûreden bazıları için, “çoğunluğa göre” ya da “cumhûra göre” zaman verdiği de olmuştur. Onun belirttiğine göre 55, 56, 76, 58, 98, 99, 100, 103 numaralı sûreler cumhûra göre Medenî; 47, 95, 106, 107, 108, 109 numaralı sûreler ise cumhûra göre Mekkîdir. Onun cumhûr ifadesini kendi tercihinden yana kullandığını düşünersek, ona göre 79 sûrenin Mekkî, 22 sûrenin Medenî ve 13 sûrenin ise ihtilaflı olduğunu söyleyebiliriz. Onun tefsiri müstesnâ âyetlerle ilgili de epey bilgi içermektedir.³³⁵

2.1.1.8. Kurtubî ve el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân Adlı Tefsiri

Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi olan Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsiri, sûrelerin Mekkî-Medenî oluşlarına dair bilgi bulabileceğimiz eserlerden birisidir.

Tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân sûreleri ve âyetlerinin tertibini bir başlıkta inceleyen Kurtubî, tertiplerini vermeden sahabe mushaflarının tertibinden bahseder. Kurtubî, “Kur'ân'ın tertibi, nüzûl tarihine göre yapılacak olsaydı, sûre içi âyet tertibi

³³⁰ Bir grup tarafından 281. âyetin Kurban günü Mina'da indiğini rivayet eder.

³³¹ 3. âyet hariçtir.

³³² Mâverî'nin İbn Abbâs'tan nakline göre 30-37. âyetler Mekke'de nâzil olmuştur.

³³³ İbnü'l-Cevzî, Buhari'nin Sahih'inde geçen rivayete dayanarak, 128-129. âyetlerin Medine'de son inen âyetler olduğunu kabul eder. 110/Nasr sûresinin ise icma ile Medenî olduğunu söyleyerek, bir bütün sûre şeklinde nâzil olan son vahiy olduğunu kabul eder.

³³⁴ Sûrenin diğer isminin Nisâu'l-Kusra olduğunu belirtir.

³³⁵ İbnü'l-Cevzî'nin sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bilgileri ve müstesnâ âyetleri tablo haline getirdik. bkz. EK 26.

bozulurdu” diyerek sûre içindeki âyetlerin farklı zamanlarda indirildiğine işaret eder.³³⁶

1/Fâtiha sûresinin nüzûl zamanı üzerine yapılan tartışmalara değinen Kurtubî bu sûrenin Mekkî olduğuna dair, Mekke’de indiğinde icma olan 15/Hicr sûresindeki seb’u’l-mesâni ifadesinin Fâtiha sûresine işaret ettiğini ve Fâtiha’sız namaz olmayacağını, namazın ise Mekke’de farz kılındığını delil getirir.³³⁷

Kurtubî, Mekkî sûrelerdeki Medenî âyetlere tefsirinde dikkat çeker. Kurtubî’nin belirttiğine göre 6/En’am sûresi, İbn Abbâs ve Katâde’den naklen 91, 141. ve 7/A’râf sûresi 163-171. âyetler hariç Mekkîdir. Kurtubî Hasan, İkrime, Câbir ve Atâ’ya göre tamamının Mekkî olduğu sûrelerden 10/Yûnus sûresinin, İbn Abbâs’a göre 94-96., Mukâtil’e göre 104-105. âyetleri ve Kelbî’ye göre 40. âyetinin; 11/Hûd sûresinin ise İbn Abbâs’a göre 114. âyetinin Medenî olduğunu rivayet eder. Kurtubî, 12/Yûsuf sûresinin tamamının Mekkî ya da İbn Abbâs ve Katâde’ye göre 4. âyet hariç Mekkî olduğuna dair iki rivayet verir. Yine o 17/İsrâ sûresinin 60, 76 ve 80., 22/Hac sûresinin 19-21. âyetler dışında Mekkî olduğu bilgisini verir. 25/Furkân sûresinin cumhûra göre Mekkî, İbn Abbâs ve Katâde’ye göre 68-70. âyetler hariç Mekkî olduğunu ifade eder. 26/Şuarâ sûresinin İbn Abbâs ve Katâde’ye göre 224-227. âyetleri haricinde Mekkî olduğunu söyler. 28/Kasas sûresinin Hasan, İkrime ve Atâ’ya göre tamamı, İbn Abbâs ve Katâde’ye göre Mekke ile Medine arasında inen 85. âyeti dışında Mekkîdir. Kurtubî devamla 31/Lokmân sûresinin Katâde’ye göre 27-28., İbn Abbâs’a göre 27-29. âyetleri dışında Mekkî olduğunu belirtir.

Kurtubî’nin belirttiğine göre 32/Secde sûresi Kelbî ve Mukâtil’e göre 18-20., bir başka rivayete göre 16-20. âyetler dışında Mekkîdir. 34/Sebe’ sûresinin ise 6. âyetinde ihtilaf edildiğini söyler. 39/Zümer sûresinin Hasan, İkrime, Atâ ve Câbir’e göre tamamının, İbn Abbâs’a göre ise 23 ve 53. âyetleri hariç Mekkî olduğu rivayetini aktarır. İbn Abbâs ve Katâde’den aktardığı rivayete göre 40/Mû’min sûresinin 35-36. âyetleri, 42/Şûrâ sûresinin ise 23-26. âyetleri dışında Mekkî olduğunu nakleder.

Kurtubî’nin naklettiğine göre 43/Zuhurf sûresi icmâ ile Mekkî, Mukâtil’e göre 45. âyet haricinde Mekkîdir. 44/Duhân sûresinin 15. âyet hariç Mekkî olduğunu

³³⁶ Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, **el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân ve’l-Mübeyyin lima Tedammenehu mine’s-Sünne ve Âyi’l-Furkân**, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 1427/2006, Cilt: 1, ss. 96-101.

³³⁷ Kurtubî, Cilt: 1, s. 177.

söylerken, 45/Câsiye sûresinin Hasan, İkrime, Atâ ve Câbir'e göre tamamının, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 14. âyeti hariç Mekkî olduğunu aktarır.

Kurtubî Hasan, İkrime, Atâ ve Câbir'e göre tamamının Mekkî olduğunu söylediği 50/Kâf sûresinin İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 38.; 53/Necm sûresinin Katâde'ye göre 32. âyet dışında Mekkî olduğunu rivayet eder. 54/Kamer sûresinin Mukâtil'e göre 44-46. âyetlerinin Medenî olduğunu ancak bunun doğru olamayacağını belirtir. Hasan, İkrime, Atâ, Câbir'e göre tamamı Mekkî olan 56/Vâkıa sûresinin, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 82. âyeti, Kelbî'ye göre 39-40 ve 81-82. âyetlerinin Medenî olduğunu iletir. 68/Kalem sûresinin ise İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 1-16. âyetlerinin Mekkî, 17-33. âyetlerinin Medenî; 34-47. âyetlerinin Mekkî, 48-50. âyetlerinin Medenî kalanının ise Mekkî olduğunu söyleyerek zaman dilimlerini iç içe yerleştirir. Son olarak Kurtubî Hasan, İkrime, Atâ ve Câbir'e göre tamamı Mekkî olan 73/Müzzemmil sûresinin İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 32. âyetinin, Sa'lebî'ye göre 20. âyetinin Medenî olduğunu söylerken; 77/Mürselât sûresinin İbn Abbâs ve Katâde'ye göre yalnızca 48. âyetinin Medenî olduğunu söyler.

Kurtubî'nin müstesnâ âyet vermeksizin Mekkî olduğunu söylediği sûreler şu şekildedir: 15, 16, 18/Kehf³³⁸, 19, 20/Tâhâ³³⁹, 21, 23, 27, 30, 35, 36, 37, 38, 41, 46, 51, 52, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87/A'lâ³⁴⁰, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95/Tîn³⁴¹, 96, 101, 102/Tekâsür³⁴², 103/Asr³⁴³, 104, 105, 106/Fîl³⁴⁴, 111, 112/İhlâs³⁴⁵, 113, 114/Nâs³⁴⁶.

Kurtubî'nin, hakkındaki rivayetleri belirtip bir tercihte bulunmadığı tartışmalı sûreler de mevcuttur. 13/Ra'd sûresi Hasan, İkrime, Atâ ve Câbir'e göre Mekkî; Kelbî ve Mukâtil'e göre Medenî; İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 31-32. âyet hariç Medenîdir. Kurtubî Hasan, İkrime ve Câbir'e göre tamamı Mekkî olan 14/İbrâhîm sûresinin, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre 28-30. âyeti haricinde Medenî olduğunu; 55/Rahmân

³³⁸ Bir fırkanın sûrenin Medenî olduğuna dair görüşte bulunduğunu ancak bunun doğru olmadığını belirtir.

³³⁹ Kurtubî bu sûrenin Hz. Ömer'in Müslüman oluşundan önce indiğini söyler.

³⁴⁰ Kurtubî bu sûrenin cumhûra göre Mekkî olduğunu, Dahhâk'ın Medenî dediğini ifade eder.

³⁴¹ Kurtubî 92 ve 95 numaralı sûreler için Mekkî der, Medenî de denildiğine dair bilgi verir.

³⁴² Kurtubî, müfessirlerin çoğuna göre Mekkî, Buhari rivayetine göre Medenî olduğunu söyler.

³⁴³ Katâde Medenî demiştir.

³⁴⁴ Cumhûra göre Mekkî, Dahhâk ve Kelbî'ye göre Medenîdir.

³⁴⁵ Kurtubî: "Bu sûre İbn Mes'ûd, Hasan, Ata ve İkrime'ye göre Mekkî; İbn Abbâs'tan gelen bir rivayet, Katâde, Dahhâk ve Süddî'ye göre Medenîdir." der.

³⁴⁶ Kurtubî: "Bu sûre Hasan, İkrime, Ata ve Câbir'e göre Mekkî; İbn Abbâs'tan gelen bir rivayet ve Katâde'ye göre Medenîdir." der.

sûresinin ise İbn Mes'ûd ve Mukâtil'e göre tamamının Medenî olduğunu belirtir. 76/İnsân sûresinin İbn Abbâs, Mukâtil ve Kelbî'ye göre Mekkî, cumhûra göre 23-31. âyetler hariç Medenî olduğunu nakleder. 83/Mutaffifîn sûresinin İbn Mes'ûd ve Dahhâk'a göre Mekkî; Hasan, İkrime ve Mukâtil'e göre Medenî, hatta Medine'de indirilen ilk sûre olduğunu söyler. İbn Abbâs ve Katâde'ye göre ise sûrenin 29-36. âyetler haricinde Medenî, Kelbî ve Câbir'e göre Mekke ile Medine arasında nâzil olduğu şeklindeki iki rivayeti aktarır. 98/Beyyine sûresinin Yahya b. Sellâm'a göre Mekkî; İbn Abbâs ve cumhûra göre Medenî olduğunu kaydeder.

Ayrıca Kurtubî'nin ifade ettiğine göre 99/Zilzâl ve 100/Âdiyat sûreleri İbn Abbâs ve Katâde'ye göre Medenî; İbn Mes'ûd, Atâ ve Câbir'e göre Mekkîdir. 107/Mâûn ve 108/Kevser sûreleri İbn Abbâs'tan gelen bir görüşe göre Mekkî; Katâde'ye göre Medenîdir. 109/Kâfirûn sûresi İbn Mes'ûd, Hasan ve İkrime'ye göre Mekkî; İbn Abbâs'ın bir görüşüne, Katâde ve Dahhâk'a göre Medenîdir.

Kurtubî'ye göre, Medenî olan sûreler şunlardır: 2/Bakara³⁴⁷, 3, 4/Nisâ³⁴⁸, 5, 8/Enfal³⁴⁹, 9, 24, 29/Ankebût³⁵⁰, 33, 47, 48, 49, 57, 58/Mücâdele³⁵¹, 59, 60, 61/Saf³⁵², 62, 63, 64/Teğâbün³⁵³, 65, 66, 97/Kadr³⁵⁴, 110/Nasr.³⁵⁵

Kurtubî, Mekkî-Medenî tercihlerinde diğer tefsirlerde olduğu gibi rivayetlere dayanmaktadır. Mukâtil b. Süleyman, Nehhas, İbn Atıyye ve Mâverdî onun kaynakları arasındadır. Ona göre 79 sûre Mekkî, 24 sûre Medenî, 11 sûrenin ise nüzûl zamanı belirsizdir.³⁵⁶

³⁴⁷ 2/281. âyet hariç Medenî olduğu rivayetini veren Kurtubî, bunu mekâna dayanan tasnifle söyler. Riba âyetinin de Kur'ân'da son indirilen âyetlerden olduğunu belirtir.

³⁴⁸ Kurtubî, 4/58. âyetin Fetih yılı Osman b. Talha hakkında Mekke'de indiğini söyler. Nakkaş'ın sûre hakkında Mekke ile Medine arasında, Nehhas'ın Mekke'de indiğine dair rivayetini de aktarır. Ancak doğru olan sûrenin Medenî olduğudur.

³⁴⁹ İkrime, Câbir, Ata'ya göre Medenîdir, İbn Abbâs'a göre 30-36. âyetler hariç, Medenîdir.

³⁵⁰ Kurtubî sûrenin nüzul zamanı tartışmalı olsa da Medenî olduğunu tercih etmiştir

³⁵¹ Kurtubî sûrenin çoğunluğa göre Medenî, Kelbî'ye göre 7. âyet hariç Medenî; Ata rivayetine göre ise ilk on âyetin Medenî, kalanının Mekkî olduğunu söyler.

³⁵² Kurtubî bu sûre için çoğunluğa göre Medenî, Nehhas'ın İbn Abbâs'tan rivayetine göre Mekkî der.

³⁵³ Kurtubî çoğunluğun bu sûre hakkında Medenî dediğini, Dahhâk'ın ise Mekkî dediğini söyler. Kelbî'nin Mekkî ve Medenî dediğini, İbn Abbâs'tan da 14-18. âyetler hariç sûrenin Mekkî olduğuna dair bir rivayet olduğunu aktarır.

³⁵⁴ Sa'lebî'nin zikrettiğine göre müfessirlerin çoğuna göre Medenî olduğunu söyleyen Kurtubî, Mâverdî'ye göre durumun bunun aksi olduğunu söyler. Kurtubî ise Dahhâk ve İbn Abbâs'ın bir görüşüne dayanarak sûrenin Medenî olduğunu tercih eder. Vakidi'ye göre Medine'de nâzil olan ilk sûredir.

³⁵⁵ Kurtubî, bu sûrenin Müslim'de İbn Abbâs'tan gelen bir rivayete göre, Medine'de tek seferde inen son sûre olduğunu aktarır.

³⁵⁶ Kurtubî'nin sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bilgileri ve müstesnâ âyetleri tablo haline getirdik. bkz. EK 27.

2.1.1.9. İbn Cüzey ve et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl Adlı Tefsiri

İbn Cüzey *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl* adlı tefsirinin mukaddimesinde vahiy sürecine ve sûrelerin nüzûl zamanına dair önemli bilgiler vermektedir. Mukaddimesinde sûrelerin nüzûl zamanına dair görüşünü vermesi ve Mekkî, Medenî ve ihtilaflı olan sûreleri bizzat zikretmesi, mukaddimesinin önemli bir özelliğidir.

İbn Cüzey, Kur'ân'da ilk indirilen sûrenin Hz. Aîşe rivayetine dayanarak Alak sûresinin baş kısmı olduğu bilgisini verdikten sonra, vahiy sürecinin de 20 yıl olduğunu öne sürer. 23 yıl görüşünü ise zayıf bir rivayet olarak verir. Bundan sonra 74/Müddessir ve 73/Müzzemmil sûrelerinin ilk kısımlarının indirildiğini söyler.

Hz. Peygamber vefat ettiği sırada dağınık şekilde bulunan sayfalar ve ashabin hafızalarındaki Kur'ân'ın kaldığını söyleyen İbn Cüzey, Hz. Ali'nin nüzûl tertibine göre evinde Kur'ân'ı cem' ettiği bilgisini verir. Eğer bu mushaf elimizde bulunsaydı, ilim açısından büyük bir katkısı olacağını, ancak bulunamadığını, sûreler tertip edilmeden sayfaların bir araya getirilmesi şeklinde bir Mushafın ise ilk kez Hz. Ebû Bekir döneminde Hz. Ömer'in teklifiyle olduğunu kaydeder. İbn Cüzey, bu suhufun en son Hafsa'ya kaldığını ekler. O, sözlerine şöyle devam eder: “Bu arada suhuplar uzak bölgelerdeki ashaba yayılır ve aralarında ihtilaf çıkmaya başlar, Huzeyfe b. el-Yeman'ın teklifiyle Hz. Osman ümmeti tek mushaf üzere toplar. Kureyş lehçesinin ve günümüzde kullanılan sıralamanın esas alınmasını emreder.”³⁵⁷ Yani İbn Cüzey Hz. Osman'ın ihtilafları, vahyi Kureyş lehçesi üzerine birleştirmesi ve sûrelerin günümüzde kullanılan şekline getirilmesi hususlarında çözdüğünü kabul eder.

Hicret esasına dayanarak Mekkî-Medenî tasnifi yapan İbn Cüzey, her sûreyi tefsir etmeden önce nüzûl zamanı hakkında bilgi vermesinin yanı sıra tefsirinin mukaddimesinde topluca bu bilgileri zikretmiştir. Mukaddimesinde verdiği bilgilere göre ittifakla Medenî sûreler 22 tane olup, bu sûreler İbn Cüzey'in ihtilaflı olduğunu söylediği 13/Ra'd sûresi haricinde İbn Atıyye'nin söyledikleriyle aynıdır.

³⁵⁷ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbn Cüzey el-Kelbî el-Gırnatî, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, el-Muntada'l-İslâmî, 2012, Cilt: 1, ss. 3-4.

İbn Cüzey'e göre Mekkî veya Medenî olduğu ihtilaflı olan sûreler ise 13 tanedir: 1, 13, 16, 22, 76, 83, 97, 98, 99, 107, 112, 113, 114. Bunlar dışındaki sûreler ise Mekkîdir.³⁵⁸

Görüldüğü gibi İbn Cüzey, tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân'ın cem' edilme ve bugünkü haline gelme şeklini konu edinmiştir. Sadece İbn Cüzey'in mukaddimesinde değil, genel olarak tefsir mukaddimelerinde verilen bilgiler göz ardı edilmemelidir. Mukaddimeler usûl ve Kur'ân ilimlerine dair önemli bilgiler barındırmaktadır.³⁵⁹

İbn Cüzey'in incelediğimiz baskısında verilmeyen müstesnâ âyetlere bir başka baskıda yer verildiğini görmekteyiz. Müstesnâ âyetleri verirken râvilerini aktarmaksızın yalnızca âyet numaraları zikredilmiştir.³⁶⁰

2.1.1.10. İbn Kesir ve Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm Adlı Eseri

İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli tefsirinin mukaddimesinde ilk vahiy, Kur'ân'ın cem' edilmesi, kurrarlar, sûre dizimi gibi Kur'ân tarihine dair konulara değinir.³⁶¹ Ayrıca sûrelerin Mekkî-Medenî oluşlarına dair bilgi verir.

İbn Kesir, 1/Fâtiha sûresinin Mekkî olduğunu söylerken, sûrenin Medenî olduğunu düşünenlerin görüşünü zayıf kabul eder.³⁶² 2/Bakara sûresinin ittifakla Medine'de ilk indirilen sûrelerden olduğunu nakleden İbn Kesir,³⁶³ 3/Âl-i İmran sûresinin de Medenî olduğunu, çünkü ilk âyetinden 83. âyetine kadar Necran heyeti hakkında olduğunu, bunun ise h. 9. yılına tekabül ettiğini söyler.³⁶⁴ Ancak müfessir, her zaman sûre hakkında detaylı bilgi vermemiş, bazı sûrelerin başına sadece Mekkî ve Medenî olduklarını yazmakla yetinmiştir.

³⁵⁸ İbn Cüzey, **et-Teshîl**, Cilt: 1, s. 4. Ancak tefsirinde sûre başlarında verdiği sûrenin nüzûl zamanına dair bilgiler zaman zaman mukaddimesindeki bilgilerden farklılık arz etmektedir.

³⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed b. Lutfî es-Sabbağ, **el-Buhûs fi Usûli't-Tefsir (Tefsir Usulü Araştırmaları)**, çev. Ömer Dumlu, Anadolu Yayınları, 1999.

³⁶⁰ Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelbî, **et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995. İbn Cüzey'in sadece sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bilgileri âyetleri tablo haline getirdik. bkz. EK 28.

³⁶¹ Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureşî ed-Dimeşkî, **Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm**, 2. Baskı, Dâru Tayyibe, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye, 1999, Cilt: 1, ss. 17-54.

³⁶² İbn Kesir, Cilt: 1, s. 101.

³⁶³ İbn Kesir, Cilt: 1, s. 155.

³⁶⁴ İbn Kesir, Cilt: 2, s. 5.

2/Bakara ve 3/Âl-i İmran sûreleri dışında İbn Kesir'e göre Medenî sûreler şu şekildedir: 4, 5, 8, 9, 24, 33, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 83, 98, 108, 110, 113, 114.

Böylece ona göre 27 sûre Medenîdir. 7/A'râf sûresi hakkında bilgi vermez. Bu 28 sûre dışındaki sûrelerin hepsi Mekkîdir.

İbn Kesir'in sûre başlarında verdiği bilgilerde tartışma ve ihtilaflara pek fazla girmedigini, müstesnâ âyetlerden bahsetmediğini ve sûrelerin nüzûl zamanına dair bilgi verirken rivayetleri aktarmadan doğrudan Mekkî veya Medenî dediğini görmekteyiz. Sadece 64/Teğâbün ve 108/Kevser sûresine Medenî dedikten sonra, bu sûreler hakkında Mekkî de denildiğini zayıf bir görüş olarak verir. 96/Alak sûresinin ilk vahiy olduğunu İbn Kesir de belirtir.³⁶⁵

2.1.1.11. Nîsâbûrî ve Garâibu'l-Kur'ân Adlı Tefsiri

Hicri 8. yüzyılda yaşayan müfessir ve astronomi âlimi Nizamüddîn en-Nîsâbûrî'nin *Garâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân* adlı tefsiri de sûrelerin Mekkî-Medenî oluşlarına dair bilgiler vermektedir.³⁶⁶ Tefsirinin mukaddimesinde kıraat, Kur'ân'ın cem' edilmesi, mushaf, kitap, Kur'ân, sûre ve âyet gibi kelimelerin manaları ile; sebu't-tivâl, mesâni, miûn, tavâsinmim, havâmim, mufassal, müsebbihât gibi kavramların üzerinde de durur.³⁶⁷

Nîsâbûrî'nin Mekkî saydığı sûreler şunlardır: 1/Fâtiha sûresinin, Medenî olduğuna dair rivayeti zayıf bir görüş olarak vererek, bu sûreye Mekkî der. 6/En'am 151-153., 7/A'râf 163-167., 10/Yûnus 94-96. âyetler hariç ve 11/Hûd sûresinin 114. âyeti hariç Mekkî olduğunu söyler. 12/Yûsuf sûresinin Mekkî olduğunu kabul eder, ancak Mekke ile Medine arasında hicret esnasında indirildiğinin de söylendiğini aktarır. Nîsâbûrî 13/Ra'd sûresinin Mekkî olduğunu söyler, ancak Cuhfe'de inen 30. âyet hariç Medenî olduğuna dair rivayeti de aktarır. Nîsâbûrî, 14/İbrâhîm sûresinin Bedir Savaşı'nda inen 28. âyeti, 16/Nahl sûresinin 126-128. âyetleri, 17/İsrâ sûresinin 73, 18/Kehf sûresinin 28, 22/Hac sûresinin 19, 25/Furkân sûresinin Taif'te inen 45.

³⁶⁵ İbn Kesir'in yalnızca sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bu bilgileri tablo haline getirdik. bkz. EK 29.

³⁶⁶ Nizamuddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nîsâbûrî, **Garâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996.

³⁶⁷ en-Nîsâbûrî, Cilt: 1, ss. 8-35.

âyeti, 26/Şuarâ sûresinin 224-227. âyetleri, 28/Kasas sûresinin 85., 31/Lokmân sûresinin 27-29. ve 32/Secde sûresinin 18-20. âyetleri dışında Mekkî olduğunu belirtir. Ona göre 36/Yâsîn sûresi Yahudiler hakkında inen 47. âyet hariç, 39/Zümer sûresi Vahşi b. Harb ve arkadaşları hakkında inen 53-55. âyetler³⁶⁸, 40/Mü'min sûresi, 56. âyet, 42/Şûrâ sûresi 23-26. âyetler hariç Mekkîdir. Ayrıca Abdullah b. Selam hakkında inen 4. âyetinin dışında 46/Ahkâf sûresinin Mekkî olduğunu kabul eder. 55/Rahmân sûresinin 29, 56/Vâkıa sûresinin 82, 64/Teğâbün sûresinin 14 ve 73/Müzzemmil sûresinin 20. âyeti dışında Mekkî olduğunu kabul eder.

Nîsâbü'rî'nin müstesnâ âyetten bahsetmeksizin Mekkî olduğunu aktardığı sûreler³⁶⁹ 15, 19, 20, 21, 23, 27, 29, 30, 34, 35, 37, 38, 41, 43, 44, 45, 50, 51, 52, 53, 54, 62, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112 numaralı sûreler ve 113/Felak ve 114/Nâs³⁷⁰ sûrelerdir.

Nîsâbü'rî'ye göre Medenî olan sûreler ise 2/Bakara³⁷¹, 3, 4, 5/Mâide³⁷², 8/Enfal³⁷³, 9, 24, 33, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 66, 98, 100, 110/Nasr³⁷⁴ numaralı 21 sûredir.

Nîsâbü'rî'nin tefsirinde dikkat çeken hususlardan biri, sûrelerin nüzûl zamanı hakkındaki bilgileri kimler aracılığıyla rivayet ettiğini pek belirtmemesi ve ihtilaflı olan sûrelerde muhakkak bir tercihte bulunmasıdır. Bu şekliyle onun tefsirinde 21 sûre Medenî, 93 sûre ise Mekkî olarak kaydedilmiştir.³⁷⁵

2.1.1.12. Tefsirler Hakkında Genel Değerlendirme

İncelediğimiz hicrî 2. yüzyıl ile hicrî 4. ve 8. yüzyıllar arasında yazılan tefsir örneklerinde yer alan bilgilerden görmekteyiz ki İslamî gelenekte tefsir yazımında,

³⁶⁸ Tefsirine baktığımızda Nîsâbü'rî, bu âyet hakkında çeşitli sebab-i nüzûl rivayetlerini zikreder ancak Medine'de Vahşi hakkında indirildiğini anlatan rivayeti kabul eder. Nîsâbü'rî, Cilt: 6, s. 9.

³⁶⁹ Sûre başlarında verdiği bilgiler esas alınarak incelediğimizde bu şekildedir.

³⁷⁰ Nîsâbü'rî 83, 90, 103, 107, 108, 113-114 numaralı sûrelerin Medenî olduğuna dair rivayetlerin de olduğunu söyler.

³⁷¹ Arafat günü Mina'da inen 281. âyet hariç Medenîdir.

³⁷² 3. âyet hariçtir.

³⁷³ 30-36. âyetler hariçtir.

³⁷⁴ 57, 61, 100, 110. sûrelerin Mekkî olduğuna dair rivayet de vardır.

³⁷⁵ Nîsâbü'rî'nin sûrelerin nüzûl zamanına dair verdiği bilgileri ve müstesnâ âyetleri tablo haline getirdik. bkz. EK 30.

sûrenin Mekkî-Medenî oluşuna ve müstesnâ âyetlere sûrenin tefsirine geçmeden önce kısa bir bilgi halinde özel olarak yer verilmiştir.

Bu eserlerde dikkat çeken husus, sûrelerin Mekkî veya Medenî olduğuna dair bilgilerin rivayetlere dayanılarak verilmesidir. Buna rağmen gelen rivayetler arasında tercih hakkını müfessirlerin kullandığı da gözden kaçırılmamalıdır. Aynı şekilde müstesnâ âyet bilgisi de rivayetler yoluyla aktarılmakta, sebab-i nüzûl rivayetleri ile desteklenmeye çalışılmaktadır. Yine müstesnâ âyetlerle ilgili farklı rivayetlerin aktarılması durumunda müfessirlerin, sebab-i nüzûl rivayetine dayanarak tercihte bulunabildiği gözükmemektedir. Genellikle de müstesnâ âyet bilgisinin sûre başlarında kısa bir bilgi şeklinde zikredildiği, burada çoğunlukla nüzûl sebebinden bahsedilmediği dikkat çekmektedir.

Yani müfessirlerin sûrelerin nüzûl zamanı konusunda Mekkî-Medenî tasnifine dayandıklarını ve rivayetlere bağlı kaldıklarını, sadece farklı rivayetler arasında tercihte bulunmada reye başvurdıklarını söyleyebiliriz. Ele aldığımız tefsir eserlerini esas alırsak toplamda 28 sûrenin³⁷⁶ Mekkî veya Medenî olduğuna dair ihtilaf vardır. Müfessirlerin bu sûrelerden herhangi birinin nüzûl zamanı hakkında tercihte bulunduğunu dikkate aldığımızda, reye başvurdıklarını söylemek kaçınılmaz olacaktır. Hakkında burada sayamayacağımız kadar çok ve çeşitli rivayet olan müstesnâ âyetlerde de durum aynıdır. Müfessirler ihtilaflı sûrelerin nüzûl zamanı konusunda tercihte bulunmalarının yanı sıra bazen hakkında ihtilaf olduğu pek bilinmeyen sûrelerle ilgili de farklı bir görüş belirtebilmişlerdir. İbnü'l-Cevzî'nin 4/Nisâ sûresinde ihtilaf olduğunu söylemesi, Nisâbûrî'nin 62/Cum'a ve 65/Talâk sûrelerine Mekkî demesi, Semerkandî'nin 101/Kâria sûresinde ihtilaf olduğunu söyledikten sonra Mekkî olduğunu tercih etmesi bunun örneklerindendir.

Bunların yanı sıra incelediğimiz müfessirlerin aktardığı bilgiler ile Ali b. Ebî Tâlib ve Abdullah b. Abbâs'ın nüzûl tertiplerine dair gelen rivayetleri karşılaştırdığımızda da farklı bir kaç sonuçla karşılaştık. Müfessirlerin haklarında ihtilaftan bahsetmeyip Mekkî olduğunu söyledikleri, 17/İsrâ ve 88/Gâşiye sûreleri

³⁷⁶ 1, 10, 13, 16, 22, 29, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 76, 83, 90, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114 numaralı 29 sûredir. İbnü'l-Cevzî'nin 4/Nisâ sûresini de ihtilaflı gruba dâhil etmesi de söz konusudur ki bu incelediğimiz diğer eserlerde ihtilaflı olduğuna rastlamadığımız bir sûredir.

Şehristanî'den gelen Hz. Ali'nin mushaf tertibinde Medenî sûreler kısmında yer almaktadır.

Aynı şekilde tefsirlerini sûrelerin nüzûl zamanlarına dair verdikleri bilgiler açısından ele aldığımız müfessirlerin haklarında ihtilaftan bahsetmeyip Mekkî olduğunu söylediği 32/Secde ve 40/Mü'min sûreleri, Ya'kûbî'den gelen Abdullah b. Abbâs'ın mushaf tertibinde Medenî gözükmektedir. Şehristanî'den gelen İbn Abbâs tertibinde ise, sadece 32/Secde sûresi Medenî olarak gösterilmektedir.

Tefsir müellefatında sûrelerin Mekkî-Medenî oluşlarına olarak önem atfedilirken, nüzûl tertibine dair özel bir liste yer almamaktadır. Ancak ilk nâzil olan vahiy ile son nâzil olan vahiy bilgisi verilmiştir. Edindiğimiz bilgilerden çıkarılacak bir diğer husus, özel olarak zaman, mekân ya da duruma işaret eden veriler daha ziyade müstesnâ âyetlerle ilgili olmuştur. Genelde müfessirler, sûre içindeki bazı âyetlerin niçin müstesnâ sayıldığına dair bilgilendirme yapma gereği duymuştur.

İncelediğimiz tefsir müellefatında sûrelerin nüzûl zamanına dair rivayetlerin Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbâs, Câbir b. Zeyd (ö. 93), İkrime (ö. 95), Mücâhid b. Cebr (ö. 103), Dahhâk (ö. 105), Hasan el-Basrî (ö. 110), Atâ (ö. 114), Katâde b. Diâme (ö. 117), Süddî (ö. 127), Mukâtil b. Süleyman, Kelbî (ö. 146) gibi sahabe, tâbiûn ve tebe-i tâbiünden olan isimlere dayandığı gözükmektedir.

2.1.2. Kur'ân İlimleri

Kur'ân ilimlerinin sistematik bir hale gelmesi ve “Ulûmu'l-Kur'ân” literatürünün oluşmasıyla birlikte Kur'ân'a dair incelenmesi gereken pek çok mesele bir arada ele alınmıştır. Bunlardan bir kısmı doğrudan sûre ve âyetlerin nüzûl zamanlarını incelemeye yönelik olmuştur.

Ulûmu'l-Kur'ân literatüründe Mekkî-Medenî, bu başlık altında inceleyeceğimiz nesh, evvelü mâ nezel-âhiru mâ nezel konuları, sûre ve âyetlerin nüzûl zamanına ayrıca sûrelerin sahabe kaynaklı nüzûl tertibine dair doğrudan bilgiler ihtiva etmektedir.

Nüzûl zamanı İslâmi gelenekte daha çok nesh konusunda dikkate alınmıştır. Nüzûl zamanını belirlemede ise Mekkî-Medenî tasnifi yeterli görülmüştür. Mekkî ve Medenî'yi bilmenin faydaları arasında ilk sırada nâsih ve mensûhu ayırt etmenin

sayılması, vahyin nüzûl zamanının nesh açısından önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim bir mevzuda inen birbirine muhalif iki âyetten biri Mekkî diğeri Medenî ise, Medenî olanın nâsih, Mekkî olanın ise mensûh olacağına hükmedilmesi, sûrelerin nüzûl zamanını bilmemizi gerektirmektedir.³⁷⁷

2.1.2.1. Mekkî-Medenî

Mekkî-Medenî konusunu iki tür eserde ele alacağız. Birinci tür eserler doğrudan Mekkî Medenî sûreleri içermekte olup aynı başlığı taşımaktadır. İkinci tür eserler ise nâsih mensûh başlığını taşımaktadır.

Mekkî-Medenî, Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde yer verilen konulardan biri olmuştur. Mekkî-Medenî başlığı altında sûrelerin üslûp ve muhteva özelliklerine yer verilmiş, hangi sûrenin Mekkî, hangi sûrenin Medenî olduğundan bahsedilmiş ve ihtilaflı olan sûreler de işlenmiştir.

Nüzûl zamanının tespitinde sûreler ve âyetler için Mekkî-Medenî ayrımı en kabul gören tasnif şekli olsa da, bu ayrımın dışında hadarî-seferî, nehârî-leylî, sayfî-şitaî, firâşî-nevmî, ardî-semâvî gibi tasnifler de yapılmış; bu tasnifler Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde ayrı başlıklar halinde işlenmiştir. Bilhassa bu ayrımlarda âyet bazlı düşünmenin yani nüzûl zamanını âyetler üzerinden incelemenin örnekleri de göze çarpmaktadır. Bütün bu tasnifler arasında en yaygın kullanılan, Mekkî-Medenî tasnifi olmuştur. İslâmi gelenekte sûrelerin tek tek nüzûl sırasını tespitten ziyade, hangisinin Mekkî, hangisinin Medenî olduğu ve müstesnâ âyetler üzerinde durulmuştur.

Gelenekte sûrelerin Mekkî-Medenî bilgisine ulaşmanın, sahabe ve tâbiûndan gelen rivayetler dışında mümkün olmadığı kabul edilmiştir. Buna rağmen Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde, sûre ve âyetlerin Mekkî veya Medenî olduklarını ayırt etmek için çeşitli kriterlere de yer verilmiştir.³⁷⁸

Müstesnâ âyetlerde gözardı edilmemesi gereken bir husus; zaman, mekân ve hitaba göre belirlenen Mekkî-Medenî ayrımıdır. Mâverdî örneğinde olduğu gibi âyetin nerede indirildiğini esas alarak Mekkî-Medenî sınıflandırması yapan biri, Veda Hacıda inen bir âyeti hicretten sonra nâzil olmasına rağmen, Mekkî sayacaktır.

³⁷⁷ ez-Zerkânî, Cilt: 1, s. 161.

³⁷⁸ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2. Baskı, Dâru'l-Marife, Lübnan, 1972/1391, Cilt: 1, s. 191; ez-Zerkânî, Cilt: 1, s. 161.

Mâverdî, 2/Bakara sûresinin tümüyle Medenî olduğunu sadece 2/Bakara 281. âyetin Mina’da indirildiğini söyler.³⁷⁹ Ancak hicreti esas alan biri, mekânı esas alarak Mekke’de yahut Medine’de inişine göre böyle bir değerlendirmede bulunmaz. Yine Mâverdî 4/Nisâ sûresini 58. âyeti hariç Medenî sayar. Çünkü 58. âyet hicretten sonra Rasulullah’tan Kâbe’nin anahtarlarını isteyen Osman b. Talha hakkında Mekke’de nâzil olmuştur.³⁸⁰ Bu durumda sûrelerin Mekkî-Medenî oluşları ve müstesnâ âyetler hususunda bu mevzuya dikkat etmek ve rivayetleri bu açıdan da değerlendirmek gerekir. Bilhassa Medenî sûreler içinde Mekkî âyetlerin olduğuna dair rivayetler bu açıdan irdelenmelidir. Tefsir müellefatından incelediğimiz eserlerde de bunun örneklerini görmek mümkündür.³⁸¹

Bazı sûre ve âyetler için “hicret esnasında Mekke ile Medine arasında nâzil oldu” denilerek Mekkî veya Medenî olduğu hususunda tercihte bulunulmamıştır. Ancak Yahya b. Sellâm, “Hicret esnasında Medine’ye varmadan nâzil olanların Mekkî olduğunu kabul eder.”³⁸²

Zerkeşî, Ebü’l-Kâsım Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâburî’nin (ö. 406/1015) *et-Tenbîh alâ Fadli Ulûmi’l-Kur’ân* adlı eserinde Kur’ân sûrelerini tarihlendirme çalışması yaptığından söz etmiştir. Zerkeşî’nin aktardığına göre Nisâburî şöyle söylemiştir:

“Kur’ân ilimlerinin en önemli branşlarından biri, Kur’ân vahyinin nüzûlünü ve nüzûl cihetlerini, Mekke ve Medine dönemlerinin başlangıç, orta ve son evresinde nâzil olan âyetlerin tertibini bilmek, aynı şekilde Medine’de nâzil olan âyetler ve sûrelerin tertibi ile Mekke’de inip hükmü Medenî olan, Medine’de inip hükmü Mekkî olan, Mekke’de Ehl-i Medine ve Medine’de Ehl-i Mekke hakkında inen âyetleri bilmektir.”³⁸³

Kur’ân ilimlerinde sûrelerin nüzûl zamanına dair verilen bilgilere, bir takım örnekler vererek dikkat çekeceğiz. İbnu’l-Cevzî Kur’ân ilimlerini ele aldığı *Fünûnu’l-Efnân* adlı eserinde “Mekkî sûreleri Medenî sûrelerden ayırmak” başlıklı kısımda, İbn Şeyta adlı birinden şu bilgileri nakleder: “Medine’de inen sûrelerin tamamı 29 adettir. Medine’nin ilk yarısında inen sûreler 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 13 numaralı, ikinci yarısında inen sûreler ise 22, 24, 33, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 76 numaralı

³⁷⁹ Zerkeşî, Cilt: 1, s. 187.

³⁸⁰ Zerkeşî, Cilt: 1, s. 188.

³⁸¹ bkz. s. 91, 96, 99, 104, 107, 111.

³⁸² Zerkeşî, Cilt: 1, s. 188.

³⁸³ Zerkeşî, Cilt: 1, s. 192; Gözeler, s. 94; Hadiye Ünsal, **Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili**, Çukurova Üniversitesi Sbe, Adana, 2014, s. 53.

sûrelerdir.³⁸⁴ Geri kalan sûreler ise Mekkîdir. Bunlardan 54, 55, 112, 113 ve 114. sûreler hakkında ise ihtilaf vardır.”³⁸⁵ Bu rivayette dikkatimizi çeken, Medine dönemini ve Medenî sûreleri iki kısma ayırarak incelemesi olmuştur. Ancak bu iki kısmın hangi yılları kapsadığını belirtmemiştir.

Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) herhangi bir kaynak belirtmeksizin “Mekkî Medenî'yi bilmek” başlığı altında zikrettiği nüzul tertibi şu şekildedir:

Mekkî sûreler: 96, 68, 73, 74, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83/Mutaffîfîn³⁸⁶

Medenî sûreler: 2, 8, 3, 33, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 110, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 61, 62, 64, 48, 9, 5.³⁸⁷

Zerkeşî'nin nüzul zamanının ihtilafı olduğunu söylediği sûre ise 1/Fâtiha'dır. Onun belirttiğine göre İbn Abbâs, Dahhâk, Mukâtil ve Atâ'ya göre bu sûre Mekkî; Mücâhid'e göre Medenîdir.³⁸⁸ Böylece Zerkeşî'nin verdiği bu listeye göre 85 sûre Mekkî, 28 sûre Medenîdir.

Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde, Mekkî veya Medenî olduğu tartışmalı olan sûrelerle ilgili bilgilere de yer verilmektedir. Örneğin Suyûtî 1/Fâtiha, 4/Nisâ, 10/Yûnus, 13/Ra'd, 22/Hac, 25/Furkân, 36/Yâsîn, 38/Sa'd, 47/Muhammed, 49/Hucurât, 55/Rahmân, 57/Hadîd, 61/Saf, 62/Cum'a, 64/Teğâbün, 67/Mülk, 76/İnsân, 83/Mutaffîfîn, 87/A'lâ, 89/Fecr, 90/Beled, 92/Leyl, 97/Kadr, 98/Lem yekun, 99/Zelzele, 100/Âdiyât, 102/Elhâkum, 107/Eraayte, 108/Kevser, 112/İhlâs, 113-114/Muavvizeteyn³⁸⁹ sûreleri olmak üzere toplamda 32 sûrenin ihtilafı olduğunu zikreder.

³⁸⁴ Burada 29 değil, 25 sûre vardır. Ancak metni aynen tercüme ettik.

³⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, **Fünûnu'l-Efnân**, s. 335.

³⁸⁶ Zerkeşî, Mekke'de son nâzil olan sûre hakkında ihtilaf olduğunu belirtir. Verdiği bilgilere göre, İbn Abbâs 29/Ankebût sûresinin, Dahhâk ve Ata 23/Mü'minûn sûresinin, Mücâhid ise 83/Mutaffîfîn sûresinin son inen sûre olduğunu kabul etmektedir. Bu tertibin sikâ ravilerden geldiğini belirtmekle yetinir.

³⁸⁷ Zerkeşî bazılarının 5/Mâide sûresini, 9/Tevbe sûresinden önce zikrettiğini söyler.

³⁸⁸ Zerkeşî, Cilt: 1, ss. 193-194.

³⁸⁹ Suyûtî, **el-İtkân**, Cilt: 1, ss. 46-55.

Bizim üzerinde durduğumuz tefsirler ve nesh eserlerinde yaptığımız incelemelerde, nüzûl zamanı hakkında ihtilafa şahit olmadığımız 25/Furkân, 36/Yâsîn, 38/Sâd, 49/Hucurât, 67/Mülk ve 89/Fecr sûrelerini Suyûtî'nin ihtilâflı olarak vermesi, kaynaklarda daha geniş çaplı bir inceleme yapıldığında “ihtilâflı” olarak nitelenebilecek sûre sayısının artacağını göstermektedir. Ayrıca Semerkandî, Mekkî olduğunu tercih etse de 101/Kâria sûresi hakkında Medenî de dendiğini aktarmıştır ki Suyûtî'nin listesinde de bu sûre yoktur. Yine Nîsâbü'rî'nin Mekkî dediği 65/Talâk sûresi onun saydığı sûreler arasında yer almamaktadır.

Mekke ve Medine döneminin kendi içerisinde aşamalara ayrılması, her bir aşamanın ayrı bir zaman aralığına işaret edip, farklı konulara değinmesi açısından Mekkî-Medenî tasnifinin kullanımı günümüzde değişmiştir. Bu aşamalar vasıtasıyla nüzûl zamanına giderek, insanların Kur'ân'ı daha iyi anlamasına yardımcı olmaya çalışmak da Mekkî-Medenî ayırımına günümüzde önem verilmesinde etken olmuştur.

Kur'ân-ı Kerim'in nâsih ve mensûh âyetlerini incelemeye yönelik eserleri hicri 2. yüzyılın başına kadar götürmek mümkündür. Dolayısıyla Kur'ân ilimleri içerisinde ilk neşet eden inceleme alanlarından birisinin nesh olduğu söylenebilir.

İslâmî gelenekte âyetleri nüzûl sırasına göre ele almanın başlıca âmili, nesh meselesidir. Birçok nesh kitabının konuya Hz. Ali'nin nâsih ve mensûhu bilme konusundaki hassasiyetini zikrederek başlaması, yine nüzûl sırasına dair bilgilere bu çalışmalarda rastlanması, nesh ile nüzûl tertibi arasındaki bağlantıyı göstermesi açısından önemlidir. Ancak neshe dair çalışmalarda genel hatlarıyla bir kronoloji bilgisinin yeterli kabul edildiği söylenebilir.³⁹⁰

Neshin şartları arasında nâsih mensûh âyetler arasında zaman bakımından bir fark olmasının gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Neshten söz edilebilmesi için nâsih olan âyetin, mensûh âyetten sonra indirilmiş olması şartı gözetildiği için, nesh meselesinde sûre ve âyetlerin nüzûl zamanını bilmek önem arz etmektedir.

Neshin bir diğer şartı neshin, iyilik veya kötülük vasfı taşımayan âyetlerde yani şer'î hükümlerde gerçekleştiğinin dikkate alınmasıdır.³⁹¹ Bu durumda Medenî olan ya

³⁹⁰ Selim Türkan, “Tefsirde Bir Yöntem Esası Olarak Kur'ân Kronolojisi Meselesi”, s. 219; Suat Yıldırım, “Âyetlerin Kronolojik Sıralanması”, 06.02.2011, <http://hikmet.net/icerik/4216/ayetlerin-kronolojik-siralanmasi>, (10.04.2015).

³⁹¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, İFAV, İstanbul, 2001, s. 162.

da Mekke'nin son döneminde inen sûre ve âyetler neshin odak noktası olmalıdır. Zira ahkâm âyetleri daha çok bu dönemde nâzil olmuştur.

Sûrelerin Mekkî veya Medenî olduğu bilgisini veren diğer kaynaklar nesh hakkında yazılanlardır. Bu yüzden neshe dair yazılan eserlerde sûrelerin nüzûl zamanına dair verilen bilgilere ve nüzûl tertibine dair listelere Mekkî-Medenî konusu altında dikkat çekeceğiz. Emevî halîfesi Ömer b. Abdülaziz'in emriyle hadisleri resmi olarak tedvin eden tâbiî âlim İbn Şihab ez-Zührî'ye (ö. 124) nispet edilen *en-Nâsih ve'l-Mensûh* isimli eser bunlardan biridir.

Söz konusu eserin İbn Şihab ez-Zührî'ye nispeti neşredenler tarafından şüpheli olarak değerlendirilse de, erken dönemde nâsih mensûha dair yazılan eserlerde Zührî'ye atıfta bulunulması onun böyle bir eser kaleme aldığı ihtimalini güçlendirmektedir.³⁹²

Zührî'nin eserini Mekkî-Medenî ayırımına dayalı bir nüzûl tertibi vererek bitirmesi oldukça önemlidir.³⁹³ Onun verdiği eksiksiz tertip şu şekildedir:

Mekkî sûreler: 96, 68, 73, 74, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 100, 103, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 77, 50, 104, 54, 90, 86, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

Medenî sûreler: 1, 2, 8, 3, 7, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 110, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 64, 61, 48, 5, 9.

Nüzûl zamanına Mekkî-Medenî tasnifiyle yer veren ilk dönemdeki çalışmalardan bir diğeri Katâde b. Diâme'ye (ö. 117) ait *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî Kitâbillah*³⁹⁴ adlı eserdir. Eserinin sonunda Hemmam'dan naklettiği bilgiye göre Medenî olan 27 sûre şunlardır: 2, 3, 4, 5, 8, 9, 13, 16, 15, 24, 33, 47, 48, 49, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 99, 110. Bunun dışında kalan sûreler Mekkîdir. Ayrıca Katâde ilk vahyin 96/Alak, 1-5. âyetler sonra gelen vahyin ise 68/Kalem sûresinin ilk üç âyetinden sonraki âyetler veya 74/Müddessir'in ilk üç âyetinin olduğunu Kelbî'den rivâyet eder.

³⁹² Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî'l-Kur'ânî'l-Aziz*, Şirketü'r-Riyad, Riyad, s. 14; Halit Özkan, "Zührî", *DİA*, İstanbul, 2013, Cilt: 44, s. 549.

³⁹³ Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Şihab ez-Zührî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî'l-Kur'ân'il-Kerim*, Daru İbn Affan, Kahire, 1429/2008, ss. 90-96.

³⁹⁴ Katâde b. Diâme b. Katâde b. Aziz, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, Müessesetü'r-Risale, y.y, 1418/1998.

H. 2. yüzyılda İbn Şihab ez-Zührî ve Katâde'ye nispet edilen bu eserler son derece önemlidir. Çünkü nüzûl tertibine ve zamanlarına ulaşılan ilk kaynaklardan olma özelliğini taşımaktadırlar. H. 3. yüzyılda yazılmış Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî Kitabillahi Azze ve Celle* adlı eseri sûreleri tek tek ele almadan genel bir bakış açısı çizdiği ve sûrelerin nüzûl zamanına değinmeden fikhî açıdan konuların üzerinde durduğu için burada incelemeye tabi tutmadık. Bunların dışında hicrî 4. ve 5. yüzyıllarda yazılan neshe dair eserlere birer örnek daha vereceğiz.

Nüzûl zamanıyla ilgili bilgiler ihtiva eden başka bir eser, h. 4. yüzyılda yazılan Nehhas'ın (ö. 338/950) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh* adlı eseridir. Onun Medenî olduğunu ifade ettiği sûrelerin numaraları şu şekildedir: 2, 3, 4, 5, 8, 9/Tevbe³⁹⁵, 24, 33, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66/Tahrîm³⁹⁶ 97, 98, 110, 111, 112, 113, 114/Nâs³⁹⁷

Nehhas 6/En'am sûresinin tamamının Mekkî ve 151-153. âyetler hariç Mekkî olduğuna dair iki rivayet zikreder. 14/İbrâhîm sûresinin Bedir savaşından bahseden 28-29. âyetleri ve 16/Nahl sûresinin 126-128. âyetleri haricinde Mekkî olduğunu söyler. Yine o 22/Hac sûresinin 19-21. âyetleri, 26/Şuarâ sûresinin 224-227. âyetleri, 31/Lokmân sûresinin 27-29. âyetleri, 32/Secde sûresinin 18-20. âyetleri ve 39/Zümer sûresinin 53-55. âyetleri dışında Mekkî olduğunu belirtir. 20. âyeti dışında 73/Müzzemmil sûresinin de Mekkî olduğu bilgisini eserinde kaydeder.

Nehhas 7, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 7 Havâmîm, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 105, 106, 107, 108 ve 109 numaralı sûrelerin ise tamamının Mekkî olduğunu söyler.

Böylece Nehhas'ın eserinde 28 sûrenin Medenî, 79 sûrenin de Mekkî olduğu bilgisi yer almaktadır. Nehhas 1, 99, 100, 101, 102, 103, 104. sûrelere dair bir bilgi ise zikretmez.

³⁹⁵ “Son inen sûrelerden olduğuna dair ihtilaf bilmiyorum” diyerek verir.

³⁹⁶ en-Nehhas Ahmed b. Beşir'den, o Said'den, o da Katâde'den 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66 numaralı sûrelerin Medenî olduğunu nakletmiştir. Ancak 61/Saf sûresinin Mekke'de indiğine dair bir rivayet olduğunu da belirtir. en-Nehhas, İbn Abbâs'ın ise 64/Teğabün sûresinin, son âyetleri hariç Mekke'de indiğini söylediğine dair bir rivayeti de aktarır.

³⁹⁷ Ebû Câfer en-Nehhas, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî Kitabillahi Azze ve Celle ve'htilâfî'l-Ulemâ fî Zalik*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1416/1991. en-Nahhas, Ebû Câfer'den, o İbn Abbâs'tan 97, 98, 110, 111, 112, 113, 114. sûrelerin Mekkî olduğunu rivayet ederken; Kerb isimli bir zatın ise “İbn Abbâs'ın kitabında Kadr sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan sûrelerin, Zilzal, Nasr, İhlas, Felak, Nâs sûreleri hariç Mekkî olduğunu gördük” dediğini söyler.

Nesh meselesini incelerken sûrelerin Mekkî Medenî oluşlarına dair bilgiler ihtiva eden eserlerden bir diğeri de, İbn Hazm el-Endelüsî'ye (ö. 456) aittir. Onun *en-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserinde aktardığı bilgilere göre Medenî sûreler şu şekildedir³⁹⁸: 2, 3, 4, 5, 8, 9, 16/Nahl³⁹⁹, 24, 29/Ankebût⁴⁰⁰, 33, 48, 49, 57/Hadîd⁴⁰¹, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 76, 97, 98, 99, 110.

47/Muhammed sûresinin nüzul zamanının ihtilaflı olduğunu, 83/Mutaffifîn sûresinin Mekke ile Medine arasında indiğini söyleyen İbn Hazm, 58/Mücâdele sûresine dair bilgi vermez. İbn Hazm, 107/Mâûn sûresinin 1-3. âyetlerinin Mekkî, sonrasının Medenî olduğunu söylerken; 112/İhlâs, 113/Felak ve 114/Nâs sûrelerinin zamanı hakkında ihtilaf edildiğini, Dahhâk ve Süddî'nin bu sûreleri Mekkî, bazılarının ise Medenî olarak kabul ettiğini aktarmakla yetinir.

Böylece İbn Hazm el-Endelüsî 25 sûrenin Medenî, 107/Mâûn sûresinin yarısının Mekkî yarısının Medenî, 6 sûrenin ihtilaflı ve kalan 82 sûrenin ise Mekkî olduğunu söyler.

İbn Hazm'ın zikrettiğimiz yukarıda verdiği bilgilerin yanı sıra, ez-Zührî'nin eserinde olduğu gibi onun da eserinin sonunda nüzûl tertibinin yer aldığı bir liste mevcuttur. Ancak bu tertip yukarıdaki bilgilerde yer alan Mekkî Medenî sûre bilgilerinden farklıdır. Bu farklılığı görmek için öncelikle “Nüzûlünün ilk oluşuna/önceliğine göre sûrelerin tertibi” şeklinde başlıklandığı, eserinin son kısmındaki sûre numaralarına bakılabilir. Buna göre;

Mekkî sûreler: 96, 68, 73, 74, 1, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 85, 29, 83.

Medenî sûreler: 2, 8, 3, 33, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 24, 22, 63, 58, 59, 66, 64, 61, 62, 48, 5, 9, 110.⁴⁰²

³⁹⁸ İbn Hazm el-Endelüsî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986, ss. 19-68.

³⁹⁹ İbn Hazm ilk âyetten kırkinci âyete kadar Mekkî, kalanının Medenî olduğuna dair bir rivayet olduğunu da nakleder.

⁴⁰⁰ Başından onuncu âyetin başlarına kadar Mekke'de, kalanının Medine'de indirildiğini söyler.

⁴⁰¹ İbn Hazm, Kelbî'nin bu sûre için Mekkî dediğini söyler.

⁴⁰² İbn Hazm, ss. 69-71.

Bu nüzûl tertibine göre 86 sûre Mekkî, 28 sûre Medenîdir. Eserinde sûre başlarında verdiği bilgilerde Ra'd ve Rahmân sûrelerine Mekkî, Muhammed sûresine ise sadece ihtilaflı dediğini görmekteyiz. Bu nedenle bu tertiple, bir öncesinde verdiğimiz bilgilerin doğrudan bir bağlantısı yoktur.

İbn Hazm bu nüzûl tertibinin kime dayandığı ile ilgili bir bilgi vermez ancak kendi tertibi olmadığını, eserinin ilk kısmında verdiği ve bizim de yukarıda zikrettiğimiz bilgilerle birebir örtüşmemesinden dolayı kesindir.

Tüm bu bilgilere dayanarak, tıpkı tefsir müellifatında örnekleri görüldüğü gibi nesh ile ilgili kaleme alınan eserlerde, sûre başlarında nüzûl zamanına dair kısa bilgiler yer almıştır. Gelenekte nesh konusunda nüzûl zamanına önem atfedildiğini ve nesh eserlerinin ilk dönem nüzûl tertiplerine dair kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz. Nesh, İslâmi gelenekte sûrelerin nüzûl zamanının önemsenmesinin tek amili olmasa da, önemli âmillerinden biri olmuştur. Günümüzde yapılacak Kur'ân sûre ve âyetlerinin kronolojisi çalışmalarında, bakılacak kaynaklar arasında nesh kitapları göz ardı edilmemelidir.

2.1.2.2. Evvelü mâ Nezel ve Âhiru mâ Nezel

Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde Kur'ân'dan ilk nâzil olan vahiy “evvelü mâ nezel” ve son nâzil olan vahiy “âhiru mâ nezel” konuları da ayrı başlıklarda ele alınmıştır. Nüzûl tertibi açısından bakacak olursak, İslâmi gelenekte Kur'ân'dan ilk inen (اول ما نزل/evvelü mâ nezel) ile son ineni (اخر ما نزل/âhiru mâ nezel) ayırt etme çabasının daha yoğun olduğunu görürüz. Bu normal bir durum olarak kabul edilmelidir. Çünkü son İlahi Kitap'ın açılışını yapan ilk vahyin ne olduğu ile böyle önemli bir süreci bitiren son vahyin aynı zamanda son mesajın ne olduğu dikkate şayan hususlardır.

Bu başlıklar altında ele alınan bilgilerde vahiy biriminin pasajlar olduğu vurgusu dikkat çekmektedir. Zira ilk nâzil olanlarla ilgili 96/Alak sûresi 1-5. âyetlerinin veya 1/Fâtiha sûresinin tamamının nâzil olduğuna dair rivayetler aktarılmıştır.⁴⁰³ Fetretten sonra ilk nâzil olanın 74/Müddessir sûresi 1-3. âyetlerinin olduğu şeklinde rivayet de mevcuttur.⁴⁰⁴

⁴⁰³ ez-Zerkeşî, Cilt: 1, ss. 206-208; es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyan**, Cilt: 1, s. 89.

⁴⁰⁴ Buhari, Babu Mâ Veddeake Rabbuke, 4954.

Son nâzil olan âyetler hakkındaki rivayetler daha fazladır. Son nâzil olanın, Mâide sûresinden bir âyet, 2/Bakara sûresi 281. âyet, 9/Tevbe sûresi 128-129. veya sadece 129. âyet, 4/Nisâ sûresi 176. âyet veya riba âyeti olduğuna dair çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Son inen sûre içinse Nasr veya Tevbe sûresi olduğu hakkında rivayette bulunulmuştur.⁴⁰⁵

Suyûtî'nin *el-İtkân* 'ında "evvelu mâ nezel" başlıklı yedinci bölümde, Ebü'l-Abbâs Ubeydullah b. Muhammed b. A'yen el-Bağdâdî, Hassân b. İbrahim el-Kirmânî ve Ümeyye el-Ezdî tarikiyle tâbiî âlim Câbir Zeyd'den (ö. 93/712) naklettiği 85 Mekkî, 18 Medenî olmak üzere toplam 103 sûrenin yer aldığı nüzûl tertibi şu şekildedir:

Mekkî sûreler: 96, 68, 73, 74, 1, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 42, 32, 21, 16 (İlk kırk âyet), 71, 52, 23, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

Medenî sûreler: 2, 3, 8, 33, 5, 60, 110, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 62, 64, 61, 48, 9.⁴⁰⁶

Bu listede 4, 13, 14, 47, 55, 57, 59, 65, 76 98 ve 99 numaralı sûreler eksiktir. Ancak ilk indirilen vahye dair bir başlık altında incelenmesi ve Kur'ân literatüründe yer alması hasebiyle bu tertip önemlidir.

2.1.3. Kur'ân Tarihi

İslamî ilimler içerisinde Kur'ân'ın oluşum tarihini inceleyen pek çok ilim mevcuttur. Tefsir eserlerinin mukaddimelerinin de bu konuda bilgi ihtiva ettiğini söylemiştik. Yine Ulûmu'l-Kur'ân eserleri de bu konuda bir hayli bilgi içermektedir. Ancak "Tarihu'l-Kur'ân" ismi altında bu konunun özel olarak bir araştırma alanı haline gelmesi 19. yüzyıla rastlamaktadır.

Kur'ân'ın Hz. Peygamber zamanında yazılması ve muhafazası, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman zamanlarında cem' edilmesi ve İmam Mushafın tayin ve çoğaltılması,

⁴⁰⁵ ez-Zerkeşî, Cilt: 1, ss. 209-210.

⁴⁰⁶ Suyûtî bu nüzûl tertibini sorunlu olarak görmektedir. es-Suyûtî, *el-İtkân*, Cilt: 1, s. 96.

sahabe mushafları, yedi harf ve kıraatler gibi konuların ele alındığı çalışmaların bütünü, bugün bizim “Kur’ân Tarihi” dediğimiz literatürü oluşturmakta olup Kur’ân’ın metinleşme sürecini incelemektedir.⁴⁰⁷ Bu noktada gelenekteki Kitabu’l Mesâhif gibi eserlerin, Kur’ân tarihini incelemekte olduğunu hatırlatmak gerekir. Kur’ân tarihi ve mesâhife dair çalışmaların mevzuları hemen hemen aynı olmakla birlikte isimlendirme ve konuyu ele alış biçimlerinde farklılıklar olduğu söylenebilir. Bu kapsamdaki çalışmalarda, Kur’ân’ın nüzûl tertibine dair yeni listeler oluşturulmasa da, cem’ konusu dâhilinde sahabe mushaflarından ve sûre tertiplerinden bahsedilmiştir.

Zencânî’nin *Kur’ân Tarihi*, nüzûl tertibine dair içerdiği bilgiler yönünden önemli bir eserdir. Sahabe mushaflarını ve buna ek olarak Câfer-i Sâdık’ın mushafının listesini vermiş ve Kur’ân’ın günümüzdeki şeklini alışındaki dönemleri incelemiştir. Zencânî’nin vermiş olduğu Ali b. Ebî Tâlib, Übey b. Ka’b, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Abbâs’ın mushaflarının tertibi, ilk bölümde ele aldığımız kaynaklardan Ya’kûbî, İbnü’n-Nedîm ve Şehristânî’ye dayanarak daha önce verilmişti. Sahabenin dışında, Câfer-i Sâdık’ın Mushaf tertibine yer veren Zencânî’nin kaynağı Şehristânî’dir. 1/Fâtiha sûresinin yer almadığı tertip şöyledir:⁴⁰⁸

Mekkî Sûreler: 96, 68, 73, 74, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

Medenî Sûreler: 2, 8, 3, 33, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 110, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 61, 62, 64, 48, 9, 5.

Şîî bir âlim olan Muhammed Bakır Huccetî *Tarihu Kur’ân-ı Kerim* adlı eserinin 15. bölümünü Kur’ân-ı Kerim’in cem’ ve tedvinine ayırmıştır. Bu başlık altında sûrelerin nüzûl tertibine dair listelere yer vermiştir. Kur’ân’ın cemi konusunda en çok söz ettiği isim Hz. Ali olup, bölüme onun Hz. Peygamber’in vefatından sonra cem’ ve tedvini yapan ilk kişi olduğunu söyleyerek başlar.⁴⁰⁹ Hz. Ali’nin mushafının

⁴⁰⁷ Bilal Gökçür, “Modern Dönemde Kur’ân’ın Ortaya Çıkışı: Kur’ân’ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, 27, ss. 9-28, s. 10.

⁴⁰⁸ eş-Şehristânî, ss. 19-23.

⁴⁰⁹ Huccetî, s. 385.

tertibine dair Ya'kûbî'de geçen yedi cüze dayalı tertibi verir.⁴¹⁰ Ayrıca bu bölümde İbnü'n-Nedîm, Bıkâî, Ebû'l-Kasım Ömer ve Nöldeke'ye dayanan Mekkî ve Medenî sûrelerin nüzûl tertiplerini verir.⁴¹¹ Bunların yanı sıra Ebû Hamza Sumali'den, Hz. Ali'ye dayandırılan bir tertip aktarmaktadır. Bu tertip şöyledir⁴¹² :

Mekkî Sûreler: 96, 68, 73, 74, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75/Kıyâmet⁴¹³, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

Medenî Sûreler: 2, 8, 3, 33, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 88, 65, 98, 59, 110, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 62, 64, 61, 48, 5, 9.

Bu tertipte 85 Mekkî, 28 Medenî sûre vardır. 1/Fâtiha sûresi bu tertipte yer almamaktadır.

Yine Şîî bir âlim olan Mahmud Ramyar *Tarihu Kur'ân* adlı eserinde⁴¹⁴ öncelikle vahiy kavramını inceleyip sonra Kur'ân'ın Hz. Peygamber devrinde telifinden başlayarak Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman dönemini inceler. Hz. Ebû Bekir dönemindeki şahsî mushaflara eserinin 9. Bölümde değinen Ramyar, Übey b. Ka'b ve Abdullah b. Mes'ûd'un Mushaf tertibine İbnü'n-Nedîm ve Suyûtî kanalıyla yer verir. Hz. Ali'nin Mushaf tertibini ise Ya'kûbî rivayetine göre verir. Ashabtan daha pek çok isim ve mushafından bahsetse de mushaf tertiplerine yer verdiği saydığımız bu üç sahabe olmuştur. Bu listeler eserinin ilk bölümünde verilmiştir.⁴¹⁵ Diğer Mushaflar diye isimlendirdiği 11. bölümde İbn Abbâs'ın ve Câfer-i Sâdık'ın Mushaf tertibini Şehristânî'ye dayanarak verir.⁴¹⁶

Muhammed Hamidullah'ın *Kur'ân Tarihi*, nüzûl tertibine dair listeler içermese de konumuzla ilgili olabilecek bazı hususlardan bahseder.⁴¹⁷ Âyet ve sûrelerin

⁴¹⁰ Huccetî, ss. 392-393.

⁴¹¹ Huccetî, ss. 394-400.

⁴¹² Huccetî, ss. 400-401.

⁴¹³ Eserde kıyâmet şeklinde yazılmış olan bu sûre Kıyâmet (قیامة) şeklinde yazılmalı ve 75. sûre olmalıdır. Zira yine Medenî sûreler arasında zikrettiği قیامة şeklindeki sûre Beyyine'dir. Beyyine sûresinin Mekkî veya Medenî olduğu tartışmalıyken, 75/Kıyâmet sûresinde böyle bir tartışma yoktur.

⁴¹⁴ Mahmud Ramyar, *Tarihu Kur'ân*, Müessesetü İntişarati Emir Kebir, Tahran, 1380.

⁴¹⁵ Ramyar, ss. 333- 407.

⁴¹⁶ Ramyar, ss. 479-480; 485-486.

⁴¹⁷ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, çev. Mehmet Sait Mutlu, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1965.

sırasından bahseden Hamidullah, Medine’li İmam Malik’in sözüne katılarak, sûrelerin bugünkü sıralamasının Hz. Peygamber’e dayalı olduğunu söyler.⁴¹⁸

2.1.4. Hadisler

Hadis kaynakları pek çok konuya dair rivayetleri ihtiva etmesinin yanı sıra, Kur’ân’ın oluşum süreci, Hz. Peygamber’in ve ashabın hayatı ve sebeb-i nüzûl ile ilgili rivayetleri barındırmaktadır. Sahihu’l-Buhârî’de “Kitabu Fezaili’l-Kur’ân”⁴¹⁹ ve “Kitabu Tefsiri’l-Kur’ân”⁴²⁰, “Bedü’l-Vahy”⁴²¹, “Kitabu’l-Ahkâm” ve “Kitabu’l-Megâzi”⁴²² başlıkları, bizzat Kur’ân tarihi ve tefsire dair bilgiler ihtiva etmektedir. Aynı şekilde Tirmizi’nin (ö. 279/892) *el-Câmiu’l-Sahih* adlı eserinde Fezâilü’l-Kur’ân, Kıraat ve Tefsiru’l-Kur’ân konu başlıkları da doğrudan Kur’an ile ilgili bilgiler içermektedir.

Hadislerde ilk inen vahyin tespitinde olduğu gibi, rivayetler arasında farklılıklar meydana gelmiştir. Zira 96/Alak 1-5. âyetlerin ilk inen vahiy olduğuna dair rivayetlerin yanında, 74/Müddessir, 1/Fâtiha gibi rivayetler de öne sürülmüştür. Ancak bunlar 96/Alak sûresi 1-5. âyetlerin ilk inen vahiy, 1/Fâtiha’nın ilk tam olarak indirilen sûre, vahyin bir müddet kesilmesinin ardından ilk gelen vahyin ise 74/Müddessir sûresinden olduğu şeklinde cem’ edilmiştir. Son nâzil olan âyetin 4/Nisâ, 176. âyet, sûrenin ise 9/Berâe olduğuna dair bir rivayet de mevcuttur.⁴²³

Hadis ilmini ön plana çıkaran bir diğer husus ise, sened zincirinin hadis ilmi ile bütünleşmesi olmuştur. Nakle dair verilen bilgilerin Hz. Peygamber, sahabe ya da tâbiûna dayandırılması ilkesi hadislerle birlikte ortaya çıkmış ve diğer ilimlerde de uzun süre kullanılmıştır. İlimlerin tedvin edilmesinden sonra, rivayet zincirinin tek tek zikredilmesi zamanla terk edilmiştir.

Çoğu zaman, içerdikleri bilgiler açısından siyer ve hadis kitapları örtüşmektedir. Ancak siyer kitapları kronolojik olarak düzenlenirken, hadis kitaplarında hadislerin bu

⁴¹⁸ Hamidullah, s. 51.

⁴¹⁹ Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah el-Buhârî el-Cufî, **el-Câmiu’l-Müsneidi’s-Sahihî’l-Muhtasar min Umûri Rasulillah ve Sünenihi ve Eyyamih**, 1. Baskı, Dâru Tavki’n-Necat, 1422, Cilt: 6, ss. 181-198.

⁴²⁰ el-Buhârî, Cilt: 6, ss. 16-180.

⁴²¹ el-Buhârî, Cilt: 1, s. 6-10.

⁴²² el-Buhârî, Cilt: 9, s. 61-82; Cilt: 5, s. 71-178.

⁴²³ el-Buhârî, Babu Kavlihi Berâetün min Allah, 4654, Cilt: 6, s. 64.

şekilde ele alınmayışı, kronolojik tefsirde kaynak olarak kullanımını biraz daha zorlaştırmaktadır.

2.1.5. Siyer ve Megâzi Kitapları

Sûrelerin nüzûl sırasına göre tertip edilmesinde en çok kullanılan kaynaklardan biri, Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatını ve savaşlarını konu edinen siyer ve megâzi kitapları olmuştur. Bununla birlikte siyer-megâzi kaynakları, sûrelerden hangisinin Mekkî, hangisinin Medenî olduğuna dair bilgi vermeyi hedefleyen çalışmalar değildir. İslam literatüründe bu bilgileri "Kur'ân İlimleri/Ulûmu'l-Kur'ân" çalışmalarında daha çok görmekeyiz. Ancak siyer-megâzi kitaplarında ele alınan olaylar ile sûre ve âyetler irtibatlandırılarak sûreler için tarih tespit edilebilmektedir.

Bu durumda siyer araştırmalarında cereyan eden olayların yıl, ay ve günlerinin tespiti önemli bir husustur. Olayların mahiyetinin doğru anlaşılması, önceki ve sonraki gelişmelerle bağlantı kurulması ve doğru sonuçlara ulaşılması buna bağlıdır. Hz. Peygamber (s.a.v) devri kronolojisinin hazırlanabilmesi siyer ve megâzi kaynakları, sahabe ile ilgili tabakât ve ensab kitapları, İslam'ın ilk asırları için bir nevi İslam tarihi olan hadis külliyatları, rivayet tefsirleri, Hz. Peygamber devri dünya tarihi kronolojisi gibi birden fazla alanın ilmî yöntemlerle araştırılıp incelenmesine bağlıdır.⁴²⁴ Hz. Peygamber devri kronolojisinin doğru hazırlanması ise, sûre ve âyetlerin doğru tarihlendirilmesinde ve yorumlanmasında etkili olacaktır.

Batılı araştırmacıların sûre ve âyetlerin nüzûl sırasını tespit için yürüttükleri çalışmalarda, Kur'ân metnine kaynak bulma çabası, onları tarih ilmine yöneltmiştir. Bu durum tarihten yola çıkarak Kur'ân'ı okuma çabasına dönüşmüştür. Çünkü Batılılar Kur'ân'ı bilgi değeri olan bir kitap değil, tarihi veriler ışığında nasıllığı tartışılan bir kitap olarak görmektedir. Bunun sebebi, onlara göre Kur'ân'ın kaynağının ilahi olmayışı ve değişen şartlara göre değişen konulara, söylemlere sahip oluşudur. Batılı araştırmacıların bu düşüncesinin, İslam âlimlerinin nüzûl sırasına göre tefsir çalışmalarında Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in siretiyle, Hz. Peygamber'in siretini Kur'ân ile okuma çabasından farklılık arz ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü İslam âlimleri

⁴²⁴ Kasım Şulul, "Siyer Yazıcılığında Kronoloji Meselesi, **Siret Sempozyumu I/Türkiye'de Siret Yazımı**, Ankara, 2012, s. 681.

Kur'ân'ı tarih kitabı olarak görmese de, tarihe ışık tutacak bilgiler içerdiğini kabul etmişlerdir.

Hız. Peygamber'in hayatı ve o dönemdeki hayat şartları tarih çalışmalarında kronolojik olarak ele alındığı için, Kur'ân'ın kronolojisine konu olabilecek olaylar da ortaya çıkmaktadır. Bedir savaşından bahseden âyetlerin Hendek savaşından önce indirilmiş olması; Mekke müşrikleriyle yaşanan olaylarla ilgili âyetlerin, o olayların yaşandığı tarihlerle irtibat kurularak Kur'ân âyetlerinin tarihlendirmesinde kullanılması bunun en basit örneklerindendir.

Megâzi kitaplarından erken döneme ait olan Vâkidî'nin (ö. 207/823) *Kitabu'l-Megâzi*'si Hız. Peygamber'in hayatındaki tüm savaşları, gazve ve seriyyeleri sırasıyla vermektedir. Bu savaşlarda veya bu savaşlarla ilgili nâzil olan âyetleri, savaş anlatırken vermesi ve ilk dönem kaynakları arasında olması açısından onun eseri önemlidir.⁴²⁵

İbn Hişam, Batılıların en çok müracaat ettiği isimler arasındadır. Bunun için, Müslüman araştırmacıların, onun *es-Siretü'n-Nebeviyye (Siretü İbn Hişam)* adlı eserine önem vermesi, detaylı bir incelemeye tabi tutması gerekmektedir. İbn Hişam, İbn İshak'ın kitabını esas aldığını, ancak onun yaptığı gibi Kur'ân'da temas edilmeyen ve Hız. Peygamber'le ilgisi olmayan konulara, pek tanınmayan şairlerin şiirlerine, nezaket dışı bazı ifadeler ve hocası Bekkâî'nin güvenilir bulmadığı rivayetlere itibar etmediğini söyler.⁴²⁶

Ayrıca, Beyhakî'nin *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eseri, Hız. Peygamber'in hayatını oldukça detaylı bir şekilde ele almaktadır. Eser hem siret, hem megâzi çalışmasıdır. Zira eserin ilk cildinde eserde kullanılacak yöntemden bahsedilmekte; ikinci cildin ilk bölümünde Hız. Peygamber'in doğumu ve hayatı anlatılıp, Yahudi Hıristiyanlar'ın bakış açısı ve İslâm'a girenlerden; ikinci bölümünde Hız. Peygamber'in Mekke'deki hayatı, Medine'ye hicreti, Ehl-i Kitap ve müşriklerin rahatsızlık vermesi sonucu savaşın farz kılınmasından bahsetmekte iken; üç (Bedir-Uhud-Hendek), dört (umre yolculuğu, seriyyeler gazveler) ve beşinci (savaşlar, gazveler, elçiler) ciltlerde savaşları detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Altıncı ciltte ise Hız. Peygamber'in

⁴²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Amr b. Vakid el-Vâkidî, **Kitabu'l-Megâzi**, Dâru'l-A'lemî, Beyrut, 1404/1989.

⁴²⁶ Mustafa Fayda, "İbn Hişam", **DİA**, İstanbul, 1999, Cilt: 20, s. 72.

mucizeleri işlenirken, eserinin yedinci ve son cildinde Hz. Peygamber'in hastalığı ve vefatı konu edilmiştir.

Beyhakî'nin bu eserinin, Kur'ân'ın kronolojisine nasıl yardımcı olabileceğinin en çok bilinen örneklerinden biri, ilk inen vahyin 96/Alak sûresi, 1-5. âyetlerin olduğunu işlemesidir.⁴²⁷ Savaşın farz kılınışı ve aşamalarının ele alınması da bu konuya yardımcı olmaktadır.⁴²⁸ Hudeybiye dönüşü Fetih sûresinin indirilmesinden bahsetmesi de bu kapsamda sayılabilir.⁴²⁹ 60/Mümtehine 7. âyetin Hz. Peygamber'in Ebû Sufyan'ın kızı Ümmü Habibe ile evlenmesi ile ilgili olduğunu zikretmesi de buna örnek olarak verilebilir.

Bunların dışında Beyhakî, Mekke ve Medine'de nâzil olan sûrelerin zikredilmesine dair bir başlık açarak, İkrime ve Hasan b. Ebi'l-Hasan'dan naklen şu tertibi verir⁴³⁰:

Mekkî Sûreler: 96, 68, 73, 74, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 72, 36, 25, 35, 20, 56, 28, 27, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 44, 41, 42, 43, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 84, 82, 30, 29.

Medenî Sûreler: 83, 2, 3, 8, 33, 5, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 110, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 61, 62, 64, 48, 9.

Beyhakî 1/Fâtiha, 7/A'râf ve 19/Meryem sûresinin yukarıda zikrettiğimiz tertipte bulunmadığını ve bu sûrelerin Mekkî sûrelerden olduğunu ifade eder. Beyhakî'nin saydığı bu 3 sûre ile birlikte yukarıdaki listede 84 Mekkî, 29 Medenî sûre vardır. Sûre sayısının toplamda 113 olmasının sebebi, 26/Şuarâ sûresinin de bu tertipte zikredilmemesidir.

Sonuç olarak Muhsin Demirci'nin sözlerini aktarabiliriz:

*“Nüzûl sürecinde oldukça önemli olan Kur'ân'ın tedricen indirilişinde asıl olan, vahyin yeni gelişmelere paralel olarak indirilmesidir. Bu, bir anlamda ferdî ve toplumsal gelişmenin İlâhî irade istikametinde şekillenmesi ve meydana gelen problemlerin çözümü demektir. Nihai amacı Allah'ın iradesi doğrultusunda insanları ıslah etmek olan Kur'ân vahyinin, kendi direktiflerini, emir ve yasaklarını beyan etmek için toplumun şartlarını dikkate alması tabii bir durumdur.”*⁴³¹

⁴²⁷ Beyhakî, Cilt: 2, ss. 135-142.

⁴²⁸ Beyhakî, Cilt: 2, ss. 576-80.

⁴²⁹ Beyhakî, Cilt: 4, s. 154.

⁴³⁰ Beyhakî, Cilt: 7, s. 142.

⁴³¹ Demirci, “Kur'ân'ın Nüzûl Sürecinde Tedricilik”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, ss. 196-197.

Bu nedenle tarih çalışmaları, vahyin nüzûl zamanına ve ortamına ışık tutması açısından önemlidir.

2.2. KRONOLOJİK TEFSİRLER

Tarih boyunca İslam kültür geleneğinde bilinmeyen bir yöntem olan Kur'ân'ın kronolojik tefsiri, 19. yüzyıldan itibaren konuyla ilgilenen Batılı araştırmacılar tarafından gündeme getirilmeye başlanmıştır. Okumuş'un belirttiği gibi Kur'ân'ın, Hz. Muhammed'in zihninin bir ürünü olduğunu iddia eden müsteşrikler, onu kronolojik olarak okuyarak Hz Muhammed'i ve zihin dünyasını anlamaya ve yorumlamaya çalışmışlardır.⁴³²

Tefsir dışındaki gerek Müslümanların gerekse Batılıların çalışmaları daha önce ele almıştık. Burada nüzûl tertibine göre tefsir yazan âlimlerin çalışmalarını inceleyerek, bilhassa tefsirlerinin mukaddimelerine ya da mukaddime kabul ederek yazdıkları usul çalışmalarına yer vereceğiz. Hedefimiz tefsirleri detaylıca incelemek değil, kronolojik tefsir yazma gayelerini ve yöntemlerini anlatmaktır.

2.2.1. İzzet Derveze ve *et-Tefsîru'l-Hadîs* Adlı Eseri

Muhammed İzzet Derveze'nin (ö. 1984) *et-Tefsîru'l-Hadîs* adlı eseri, 1961-1963 yılları arasında 12 cilt halinde ilk baskısını yapmıştır. Derveze tefsirinde tenzilin hikmetini, genel olarak Kur'ân'ın prensiplerini ve ele aldığı konuları, yeni bir yöntem ve tertiple ele almıştır.

İzzet Derveze uyguladığı yöntemin Kur'ân'ın anlaşılması ve ona hizmet için en iyi yol olduğunu düşündüğünü söyler. Çünkü böylece nüzûlün evrelerini ve merhalelerini açık bir şekilde izlemek mümkün olduğu gibi, nebevî siretin sürecini takip etmesi de mümkün olur. Bu da okuyucuda Kur'ân'ın nüzûl ortamına, bu ortamdaki şartların, ilişkilerin, boyutlar ve kavramların atmosferine girerek, tenzilin hikmetinin açığa çıkmasını sağlar.⁴³³

⁴³² Okumuş, ss. 19-22.

⁴³³ İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs Tertîbu's-Süver Hasebe'n-Nüzûl*, 3. Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1421/2000, (et-Tefsiru'l-Hadis) Cilt: 1, s. 9.

Derveze, kendisine bunu yapmanın, elimizde bulunan Kur'ân'ın kudsiyetine saygısızlık olup olmayacağının sorulduğunu dile getirir. Bu soruya kendisinin cevabı şu şekilde olmuştur: Öncelikle tefsir, kendisiyle tilavet edilen bir Mushaf değildir. İkinci açıdan, bu bilimsel ya da ilmî bir ameldir. Çünkü tefsirde her bir sûrenin kendi başına müstakil bir çalışma olması sahihtir. Üçüncüsü, bunun mushafın tertibiyle bir bağlantısı yoktur ve tertibin kudsiyetine zarar vermez.⁴³⁴

Derveze ulemeden sûrelerin ya da âyet gruplarının tefsirini yapanlar olduğunu belirtir.⁴³⁵ Hz. Ali'nin de mushafını Kur'ân'ın nüzûlüne uygun olarak yazdığının rivayet edildiğini ilave eder. Bunun için Derveze özellikle de bu yöntemi uygulamanın gayesi, faydasının daha çok oluşuyla Kur'ân'a hizmetse bu yolun caiz olduğunu söyler. Allah niyetleri daha iyi bilir ve herkese bunun karşılığı vardır. Bunun bir tahrif ya da şaz olmadığını belirtir. Bunun için Suriye müftüsü Ebû'l-Yûsr Abidin ve Halep şehri müftülerinden Abdulfettah Ebû Gudde gibi kişilerden fetva da almıştır. Ebû'l-Yûsr Abidin'in fetvası şu şekildedir: *“Telif ve tasnif, kendilerinin uygun gördükleri şekillerde, bildikleri bazı yararlı noktaları göstermeleri için müellifin gayesine kalmıştır. Tefsir âyetlerin ve sûrelerin tertibini koruyan tilavet edilen Kur'ân değildir. Müfessir bazen mananın ortaya çıkması için bir âyeti tefsir edip, yanındaki âyeti bırakabilir. Nüzûl sırasına göre bir tefsir kitabı yazmanın sakıncası yoktur.”*⁴³⁶

Ebû Gudde'ye gelince, onun fetvasını şu şekilde özetleyebiliriz: Bu metodun sakıncalı bulunması, Kur'ân'ın tevatürle ulaşan bugünkü tertibine aykırı olmasındandır. Tefsirde tilavet amacı taşınınsaydı bu tehlike arz edebilirdi, ancak müfessirin de okuyucunun da böyle bir gayesi yoktur. Geçmişteki bir çok âlimin eserlerinde inceledikleri tarzlar, bu metodun uygunluğuna yabancı değildir ve bu âlimleri reddeden bir görüşe rastlanmamaktadır. Ebû Gudde, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserinde tefsir ettiği âyetleri nüzûl sırası ve şuan tilavet edildiğinden farklı bir şekilde dizdiğini delil getirir.⁴³⁷ Yine nüzûl sırasına

⁴³⁴ Derveze, **et-Tefsîru'l-Hadîs**, Cilt: 1, s. 9.

⁴³⁵ Derveze'nin örnekleri şu şekildedir: Hişam el-Kelbî kavimler hakkında inen âyetlerin tefsirini yapmış, İbn Teymiye sadece İhlas sûresi için bir tefsir yazmıştır. Şeyh Muhammed Fevzi İnşirah ve Necm sûresini tefsir ettiği iki risale yazmıştır. Muhammed Abduh Asr sûresi ve Amme cüzünün tefsirini yayınlamış, Mustafa el-Merağî de bazı hususi âyetleri tefsir etmiştir. Derveze, **et-Tefsîru'l-Hadîs**, Cilt: 1, s. 10.

⁴³⁶ Derveze, **et-Tefsîru'l-Hadîs**, Cilt: 1, s. 10.

⁴³⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, **Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y. Mesela İbn Kuteybe bu eserinde Kur'ân'da el-kitab, es-salat gibi farklı manalara

göre tertip sakıncalı görülecekse Şeyh Celaledin el-Mahallî sonra da Celaledin es-Suyûtî'nin Celaleyn tefsirinin de bu kapsama girebileceğini söyler. Zira el-Mahallî tefsirine Kur'ân'ın sonundan başlamış, Kehf sûresine geldiğinde vefat etmiş, es-Suyûtî bunu tamamlamıştır. Derveze bu konuda daha başka eserlerden de örnek verir. Ayrıca Suyûtî, *el-İtkân*'ında sûre tertibinin ictihâdî olduğunu, sahabe mushaflarının farklılıklarına dayanarak ifade etmiş, Hz. Ali'nin mushafını örnek vermiştir. Derveze Hanbelî, Malikî ve Şafîî âlimlerin çoğunun da bu şekilde kabul ettiğini, bir sûrenin diğerinden önce okunmasının caiz olduğunu söyler. Aynı kuralın kitabet için de geçerli olduğunu ekler.⁴³⁸

Derveze, Suyûtî'nin *el-İtkân*'ındaki Câbir b. Zeyd, Hüseyin, İkrime, İbn Abbâs tertiplerini ve sahibi belirtilmeyen bir tertibi, ayrıca Hazin tefsirinin mukaddimesini, Kadırgalı'nın hattıyla Mısır Kitap İnceleme İdaresi'nin izniyle basılan bir başka tertibi de incelediğini ifade eder. Bu yedi tertip arasında, takdîm-te'hîr, Mekkî-Medenî olma açısından bazı farklılıklar vardır. Bundan hareketle Derveze, tamamen doğru bir nüzûl sırası belirlemenin imkân dâhilinde olmadığını da ilave eder. Çünkü ona göre, sûrelerin içerik ve bölümleri tek bir defada nâzil olmayıp, bazı bölümleri önceden nâzil olmuş, bunun ardından başka bir sûrenin bölümleri inmiş, daha sonra farklı zamanlarda bunların kalan bölümleri nâzil olmuştur. Ancak Mekkî veya Medenî pek çok sûrenin içeriği nüzûl sırası hakkındaki rivayetlerin pek çoğunun doğru ya da doğruya yakın olduklarını gösterir. Sonuç olarak nüzûl sırasında ihtiyatlı davranmak gerektiğini ifade eder; çünkü nüzûl sıraları birbirine yaklaşıktır ve bunu belirlemede kişinin tercihi etkili olmaktadır.

Derveze, bu çalışmasıyla Kur'ânî tenzilin tablolarının izleneceğini ve bu tabloların atmosferinin hissedileceğini söyler. Kendisi, hattat Kadırgalı mushafındaki sırayı esas almakta olduğunu ancak gerekli gördüğü yerde buna itirazını dile getirdiğini söyler.⁴³⁹

Derveze, Fâtîha sûresini nüzûlde beşinci sırada kabul etse de, her namazın ilk rekatında okunan bir sûre olduğu için tefsirinin girişine yerleştirir. Ayrıca esas aldığı mushafta⁴⁴⁰ Medenî olduğu belirtilen 99/Zilzâl, 76/İnsân, 55/Rahmân ve 13/Ra'd

gelen tek bir kelimenin kullanımlarını gösterir. Bunu yaparken âyetlerden örneklerini belirli bir sıra gözetmeden yapar.

⁴³⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Cilt: 1, ss. 10-12.

⁴³⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Cilt: 1, ss. 10-12.

⁴⁴⁰ Yazar Hattat Kadırgalı Mushafını esas almıştır.

sûrelerini, içerik ve üslûp açısından Mekkî sûrelere benzediği için bu döneme dâhil eder.

Derveze her sûrenin girişinde sûrede yer alan konuları özetler. Sûreyi kendi içerisinde konularına göre âyet gruplarına ayırarak, her âyet grubundan sonra sözlük çalışması yapar. Sonra da bu pasajlarla ilgili dikkat çekilmesi gereken hususları başlıklar halinde açıklar. Daha açık olması için şu şekilde örnek verebiliriz: 73/Müzzemmil sûresinin 1-9. âyetlerini zikrettikten sonra, “Kur’ân” kelimesi ve “tertîl” ile ilgili mevzuları anlatmış, 10-14. âyetlerden oluşan bir diğer pasajda “lider ve zenginlerden ayrılmak ve davetin gizliliği”, “kıyamet günü tabiat kanunlarının değişmesi”, “ahiret günü ateşi” gibi konuları ele almıştır.⁴⁴¹

Derveze, müstesnâ âyetlerin bulunduğu dair rivayetlere ve buna işaret eden esbab-ı nüzûl rivayetlerine şüpheyle yaklaşmak ve rivayetlerin sıhhatini temkinli bir şekilde incelemek gerektiğini söyler. Müstesnâ âyetlerin ve sûrelerin nüzûl zamanında ihtilafların sebebinin, Medine’de yaşanan bir olay üzerine Hz. Peygamber’in okuduğu Mekkî bir sûre veya âyetin Medenî olduğunun sanılması olabileceğinin altını çizer. Ayrıca âyetlerin karakteristik özelliklerinin ve içeriklerinden anlaşıldığı kadarıyla Mekkî sûreler içerisinde Medenî âyetler vardır. Derveze’ye göre bunlar içeriklerine uygun olarak Mekkî sûrelere yerleştirilmiş Medenî âyetlerdir.⁴⁴²

Her ne kadar daha sonra yazılmış olsa da, Derveze’nin tefsirinin mukaddimesi olarak tanımladığı “*el-Kur’ânü’l-Mecîd*” adlı eserinde, Derveze Kur’ân’ın tedvinine ilişkin rivayetleri üç grupta toplar.⁴⁴³ Ona göre bu rivayet gruplarından ilki, Hz. Peygamber vefat ettiğinde Kur’ân’ın bazı kısımlarının tedvininin gerçekleştirilmiş, bazılarının dağınık parçalar halinde ashabin elinde bulunduğuudur. Bu nedenle Kur’ân toplanıp tedvin edilirken, hafızların okuyuşu ve ezberleri esas alınmıştır. Derveze’nin belirttiğine göre ikinci grup rivayetler, sahabe mushaflarında sûre tertibi açısından farklılıkların olduğu, bazılarında fazladan ifadeler bulunup, bazılarında da eksikler bulunduğu yönündedir ki bu da Hz. Peygamber vefat ederken sûrelerin tertip edilmediği anlamına gelir. Üçüncü grup rivayetlerin ise Kur’ân’ın Rasulullah

⁴⁴¹ Derveze, **et-Tefsîru’l-Hadîs**, Cilt: 1, ss. 405-417.

⁴⁴² Derveze, **et-Tefsîru’l-Hadîs**, Cilt: 1, s. 379.

⁴⁴³ Nitekim tefsirinin ikinci baskısında giriş bölümü olarak ilave edilip birlikte basılmıştır.

zamanında düzenlenip, âyet ve sûrelerin onun isteği doğrultusunda tertip edildiği ve Hz. Osman'ın hazırladığı Mushaf'ın da buna uygun olduğu yönündedir.⁴⁴⁴

Derveze bu rivayet gruplarından sonuncusunu kabul eder. 6/En'am sûresi, 7⁴⁴⁵ ve 91.⁴⁴⁶ âyetleri, Kur'an'ın Hz. Peygamber döneminde yazıldığına delil sayan Derveze, suhuf kelimesinin Kur'an'a işaret ederek kullanılmasını da zikreder. Ayrıca 80/Abese sûresi 13-14.⁴⁴⁷, 87/A'lâ sûresi 18-19.; 75/Kıyâmet sûresi 52., 45/Câsiye sûresi 29. ve 17/İsrâ sûresi 93. âyetlerin de bu görüşünü desteklediğini söyler. Derveze'ye göre Hz. Peygamber, mucizesi olan Kur'an'ın tedvininde düzenlemeye bizzat önem vermiştir. Zeyd b. Sâbit'in "Kur'an'ı Rasulullah zamanında rik'alar üzerine te'lif ediyorduk" demesini de buna delil gösterir. Derveze bu durumda Kur'an'ın hem sûre içi âyet tertibi, hem de sûrelerin teselsülü itibarıyla Hz. Peygamber tarafından tertip edildiğine inanır. Hz. Muhammed'in en önemli meşgalesinin Kur'an olacağına şüphe olmadığını ve tertibini ihmal etmesine ve tedvinini yapmamasına imkân olmadığını söyler. Aynı şekilde tedvinin korunması/ezberi de onun yardımıyla olmuştur.⁴⁴⁸

Derveze, bazılarının vahyin devam etmesini sûre tertibinin Hz. Peygamber tarafından yapılmamış olduğuna delil göstermesini alakasız bulur. Ona göre, son tertibin Hz. Peygamber'in ömrünün sonlarına doğru tamamlandığını düşünmek mümkündür. Çünkü Allah'ın fethine izin veren Nasr sûresinden sonra, insanlar bölük bölük İslam'a girmiş, Hz. Peygamber'in önemli işlerini bitirmesine izin verilmiştir. Zira hadisler de, Hz. Peygamber'in son Ramazan ayında yaptığı iki arzadan bahsetmekte ve Zeyd'in bundan önce yazmayı bitirip arzayı dinlemesini ihtiva etmektedir.⁴⁴⁹ Bunun gibi devamında savunduğu düşünceler de, hem âyet hem sûre tertibinin Hz. Peygamber'e ait olduğuna dair düşünceleridir.

⁴⁴⁴ Muhammed İzzet Derveze, **el-Kur'an'ü'l-Mecid**, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, t.y, (Mecid), ss. 52-64.

⁴⁴⁵ Eğer sana kâğıt üzerine yazılı bir Kitap indirmiş olsaydık ve onu elleriyle tutsalardı, inkâr edenler, "Bu, ancak apaçık bir büyüdür!" derlerdi.

⁴⁴⁶ Allah'ı şânına yaraşır biçimde tanıyamadılar, zira "Allah, insana bir şey indirmedir" dediler. De ki: "Musa'nın, insanlara nur ve yol gösterici olarak getirdiğini, siz parça parça kâğıtlar haline getirip gösteriyor, çoğunu da gizliyorsunuz. Ne sizin, ne de babalarınızın bilmediği şeylerin size öğretildiği Kitabı kim indirdi? "Allah" de, sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar.

⁴⁴⁷ O (Kur'an, Allah katında) çok değerli ve tertemiz tutulan sahifelerdedir.

⁴⁴⁸ Derveze, **Mecid**, ss. 76-80.

⁴⁴⁹ Derveze, **Mecid**, s. 80.

Ona göre secili, vezinli Mekkî Kur’ân’da da sûre içi âyet tertibine ve sûrelerin Hz. Peygamber’in hayatında telif edildiğine dair pek çok işaret vardır. 10/Yûnus sûresi 38 ve 11/Hûd sûresi 13. âyetlerde olduğu gibi müşriklere meydan okumada kullanılan “benzeri bir sûre getirin” ifadesi, bunlardan biridir.⁴⁵⁰

Derveze’ye göre bir diğer delil ise secili, vezinli, orta uzunluktaki sûrelerin bölümlerinin, parçalarının ve insicamının nasıl birleştirildiğinin görülmesidir. Bu sûreler bir kısmı tek seferde inmiş, bir kısmı da farklı zamanlarda nâzil olan vahiylerin Hz. Peygamber’in şahsında bir sûrede birleştirilmesiyle oluşmuştur. Bunlar: 38, 37, 36, 35, 26, 25, 20, 19, 18, 17, 15. sûrelerdir.⁴⁵¹

Secili ve vezinli olmayan 26 Mekkî sûre vardır. Bunlar 46, 45, 44, 43, 42, 41, 40, 39, 34, 32, 31, 30, 29, 28, 27, 23, 22, 21, 16, 14, 13, 12, 11, 10, 7, 6. sûrelerdir. Derveze’ye göre bu sûrelerin bazıları bir defada inmiştir, bazıları ise parçalar halinde inmiş ancak Resul tarafından yerleştirilmiştir.⁴⁵² Onun saydığı bütün sûre grup ve çeşitlerinin nihai noktası, Hz. Peygamber tarafından düzenlenmiş olduklarına iç bütünlükleriyle işaret etmeleridir. Sûre içi âyet tertibinin Hz. Peygamber tarafından yapıldığı ittifakla kabul edilse de sûreler hakkında aynı iddiada bulunması tartışmaya açık bir husustur.

Derveze’ye göre, 9/Tevbe sûresi ile 8/Enfâl sûresinin arasında besmelenin olmayışı da, tertibin Hz. Peygamber tarafından yapıldığına delildir. 8/Enfâl sûresinin Medine’de ilk inen sûrelerden, 9/Tevbe sûresinin ise son inenlerden olduğunu söyler. Buna rağmen iki sûrenin ard arda konulmalarını Hz. Peygamber’in sûre tertibini yapmasına delil sayar.⁴⁵³

Derveze’nin tefsirinde tercih ettiği tertip ile ed-Deyrezûri ve Hakkı Yılmaz’ın tertibi tamamen aynı; Meydânî’nin Mekkî sûrelerdeki tertibi de iki sûre haricinde bu tertiple aynıdır. Derveze’nin tefsirinde esas aldığı sûre tertibinde 99/Zilzâl, 76/İnsân, 55/Rahmân ve 13/Ra’d sûreleri Medenî sûrelerde yer alsada bunların Mekkî olduğunu kabul ettiğini tefsirinin girişinde belirtir. Bu şekliyle Derveze’nin tertibi Hattat Kadırgalı Mushafı’ndaki sûre tertibine dayanmaktadır.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Derveze, **Mecid**, s. 98.

⁴⁵¹ Derveze, **Mecid**, ss. 98-100.

⁴⁵² Derveze, **Mecid**, s. 102.

⁴⁵³ Derveze, **Mecid**, s. 110.

⁴⁵⁴ bkz. EK 31.

Burada önemli olan İzzet Derveze'nin sûre tertibinin tevkîfi olduğunu düşünmesindeki sebepleri saymak değil, onun nüzûl tertibine göre bir tefsir hazırlamasına rağmen sûre tertibinin tevkîfi olduğunu düşünmesidir.

Mekkî Sûreler: 96, 68, 73, 74, 1/Fâtiha⁴⁵⁵, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

Medenî Sûreler: 2, 8, 3, 33, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 24, 22, 63, 58, 59, 66, 64, 61, 62, 48, 5, 9, 110.

2.2.2. Molla Huveyş ed-Deyrezûrî ve Beyânu'l-Meânî Adlı Tefsiri

Abdülkâdir Molla Huveyş ed-Deyrezûrî'nin (ö. 1978) *Beyânu'l-Meânî* adlı tefsiri altı ciltten oluşup, Mekkî ve Medenî sûrelerin nüzûl sırasına göre tertibini içermektedir. Mekke dönemini iki kısma ayırırken, Medine dönemini tek dönem halinde incelemiştir.⁴⁵⁶ 1962 yılında ilk baskısı yapılan *Beyânu'l-Meânî* adlı tefsir, 1961-1963 yılları arasında basılan Derveze'nin *et-Tefsîu'l-Hadis'i* ile aynı dönemlerde yazılmış olma ihtimali yüksektir.

Deyrezûrî, tefsirinin mukaddimesinde, Hz. Osman'ın tertip ettiği mushafın tevkîfi olduğunu kabul eder. Ona göre Hz. Ali sûrelerin nüzûl zamanı ve mekânını, vahyin inzalinin keyfiyetini, nüzûl sebebini, vakıa ve olaylarını, başını ve sonunu, âmm ve has ifadelerini, mutlak ve mukayyedini, nâsîh ve mensûhunu araştırma ve sorgulamaya girmeden bilmek istediği için mushafında nüzûl tertibini esas almıştır. Hz. Ali'nin üzerinde icma edilen Mushafın tevkîfi olduğunu bildiğini de ilave eder. Deyrezûrî'ye göre nüzûl tertibini esas alan tefsirler, tilavet dışında olduğu için böyle bir çalışma yapılmasının mahzuru da yoktur.⁴⁵⁷

Deyrezûrî nüzûl tertibinin faydaları konusunda şunları söyler: Tefsirde tekrara düşme kaygısından korur, sûre ve ayetlerle delil getirmede birbirine müracaat etmeyi

⁴⁵⁵ Derveze nüzûl tertibinde beşinci sırada olduğunu kabul etse de tefsir ederken bu sûreyi ilk sıraya koyar.

⁴⁵⁶ Abdülkâdir Molla Huveyş ed-Deyrezûrî, *Beyânu'l-Meânî*, Matbaatu't-Terakkî, Dimeşk, 1382/1962, Cilt: 1, s. 5.

⁴⁵⁷ ed-Deyrezûrî, Cilt: 1, s. 3. Suyûtî, İbn Hacer, İbn Ebî Davud, Muhammed b. Sîrîn'den gelmektedir.

kolaylaştırır, Medenî olanı Mekkî olanından ayırt etmemizi sağlar. Deyrezûrî ayrıca taklitten kurtulmanın zamanının geldiğini, Ebû Hanîfe'nin "bizler insanız, onlar da insan"⁴⁵⁸ sözüyle ifade eder.⁴⁵⁹

Deyrezûrî, Mekkî-Medenî sûreleri birbirinden ayırmak için bazı ölçütleri şu şekilde verir. Mekkî sûreleri Medenî olanlardan ayırmanın ölçütlerinden ilki, Mekkî sûrelerin çoğunlukla mücmel, çok nadir tafsilat taşıdığının dikkate alınmasıdır. Medenî sûreler de mücmeldir ancak ahkâmın çoğunda detaylarla karşılaşılır. Ahkâmın çoğu Medenî sûrelerden istinbat edilirken, akidevî bilgiler taşıyan sûrelerin çoğu Mekkîdir. İkincisi, Mekkî sûrelerin âyetlerinin genel olarak kısa, Medenî sûrelerin âyetlerinin ise genel olarak uzun olduğudur. Mekkî 26/Şuarâ sûresi 227 âyet, Medenî 8/Enfâl sûresi 75 âyet iken ikisi de yarım cüz tutmaktadır. Üçüncüsü Mekkî sûrelerde genel hitap "ey insanlar" iken, Medenî sûrelerde genel hitabın Mekkî sûrelerde hiç yer almayan "ey iman edenler" şeklinde olmasıdır. Ancak Medenî sûrelerde 4/Nisâ sûresinde olduğu gibi "ey insanlar" hitabı gözükmektedir. Dördüncüsü ise teşrî hükümlerde ayrıntının Mekkî sûrelerde bulunmaması, bu sûrelerde çoğunlukla tevhid ilkesinin vurgulanmasıdır. Deliller Allah'ın varlığı ve insanın dirilişi hakkındadır. Azaba karşı uyarı, cennet ve nimetlerini, kıyamet ve ahvalini, cehennem ateşi ve azabını tavsif; üstün ahlaka teşvik ve geçmiş kavimler hakkında kıssaların anlatılması daha çok Mekkî sûrelerdedir. Ayrıntılı teşrîî hükümlerin yer aldığı sûreler ise Medenî kabul edilmektedir.⁴⁶⁰

Deyrezûrî Kur'ân-ı Kerim'in Levh-i Mahfûz'dan bir kerede dünya semasına, oradan Kadir gecesi Beytü'l-İzze'ye, oradan da yaşanan olaylara göre ve Hz. Peygamber'in ümmetinden bazılarının yönelttiği sorular üzerine parça parça indirildiğini belirtir.

Deyrezûrî de ilk nâzil olan vahyin Alak sûresi 1-5. âyetler, son inenin ise Nasr sûresi olduğunu ifade eder. Kur'ân'ın cem edilmesinin tarihi sürecini anlatan Deyrezûrî, Kur'ân'ın sûre ve âyet tertibinin ise Levh-i Mahfûz'dakine tamamen uygun olduğunu ifade eder.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ نحن رجال وهم رجال

⁴⁵⁹ ed-Deyrezûrî, Cilt: 1, s. 14.

⁴⁶⁰ ed-Deyrezûrî, Cilt: 1, ss. 21-22.

⁴⁶¹ ed-Deyrezûrî, Cilt: 1, s. 23, 29-30.

Doğrudan ifade etmese de, Deyrezûrî'yi nüzûl tertibine göre tefsir yapmaya iten amilleri şöyle sıralayabiliriz: Öncelikle o, Hz. Ali'nin nüzûl tertibine dayalı mushafı için saydığı faydaları aynen kabul etmektedir. Bunun yanı sıra nüzûl tertibinin faydası olarak gördüğü tefsirde tekrara düşmekten koruması ve Mekkî-Medenî olanı ayırt etmeye imkân vermesi de onu böyle bir tefsir hazırlamaya yöneltmiştir. Ayrıca, Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir etmede nüzûl tertibi esas alınır, siyak-sibak ilişkisine göre anlamın daha açık olacağını düşündüğünü de söyleyebiliriz.

Deyrezûrî'ye göre, Mekkî sûrelerin sayısı 86, Medenî sûrelerin 28'dir. Onun nüzûl tertibi Derveze'nin tertibiyle tamamen aynıdır.⁴⁶² Sûrelerin sırasında hiçbir değişiklik bulunmamaktadır. Aralarındaki fark, Deyrezûrî'nin Mekkî sûrelerdeki Medenî, Medenî sûrelerdeki Mekkî âyetleri yani müstesnâ âyetlerin varlığını kabul edip, her sûrenin başında tefsirine geçmeden önce, bu âyetleri zikretmesidir. Ayrıca, sûrenin kaç âyet, kaç kelime ve kaç harften oluştuğu bilgisini vererek, nâsih ve mensûh âyetin olup olmadığını belirttikten sonra sûrenin tefsirine geçer.

Deyrezûrî, Mutaaffifîn sûresinin Medenî olduğu söylene de, bu sûrenin Mekkî olduğunu kabul eder. Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde ölçü ve tartıya hile karıştıranları gördüğünde Mutaaffifîn sûresini okuduğu için Medine'de indirildiği sanılmıştır. Bu yüzden o Derveze'nin tertibinde olduğu gibi Medenî sûreleri Bakara sûresi ile başlatır.⁴⁶³

2.2.3. Habenneke el-Meydânî ve Meâricü't-Tefekkür Adlı Tefsiri

Abdurrahman b. Hasan b. Merzûk b. Urabî b. Guneym Habenneke el-Meydânî (ö. 2004), 1927 yılında Şam'ın Meydan mahallesinde doğmuştur. el-Meydânî, ilk eğitimini 1947 yılında babasının yönetici olduğu Ma'hedü't-Tevcîhi'l-İslâmî adlı eğitim kurumundan alarak mezun olmuş, fıkıh, tefsir, hadis, usulü fıkıh ve mantık alanında uzman olarak bu dersleri öğretme görevi kendisine verilmiştir. 1954 yılında kaydolduğu Ezher Üniversitesi İslam Hukuku Fakültesinden yüksek derece ile mezun olarak, eğitim ve psikoloji alanında yüksek lisans yapmıştır.⁴⁶⁴

⁴⁶² bkz. EK 31.

⁴⁶³ ed-Deyrezûrî, Cilt: 5, s. 3.

⁴⁶⁴ Necmettin Çalışkan, **Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî ve Tefsiri**, Ankara, 2013, ss. 17-30.

Tefsir âlimi olarak, Kur'ân'ın insana çağrısını, düşünce alanından hayata katarak, insanların meselelerine çözümler üretileceğini göstermeye çalışan Meydânî'nin *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür* adlı eseri, ömrünün vefa etmemesi sebebiyle yarım kalan,⁴⁶⁵ sadece Mekkî sûreleri kapsayıp 15 ciltten oluşan hacimli bir tefsirdir. Tefsirini telif etmeden önce münevver insana yönelik, Kur'ân'ı anlama yöntemleri üzerinde durduğu ve Kur'ân'ın tedebbüre verdiği öneme binaen ismini *el-Kavâidü't-Tedebbüri'l-Emsel li Kitâbillah* koyduğu eserini yazmış ve bunu tefsirine önsöz kabul etmiştir.⁴⁶⁶

Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tefsir etmesinin yanı sıra, âyetteki kelimeleri tek tek açıklayan bu tefsir, konulu tefsir özelliği de taşır. *Kavâidü't-Tedebbür* adlı usul kitabında 16. madde: “Kur'ân'daki kelimelerin manalarına değinilmesinin gerekliliği” dir. Meydânî ilmî ve lugavî açıdan bu kelimelerin açıklanmasını gerekli görür. Ayrıca Kur'ân'daki kelimelerin hakiki ve mecâzi anlamlarına da değinilmesi gerektiğini söyler.⁴⁶⁷ Meydânî konulu tefsir kapsamında, sûrenin ana konusunu verir, kıraatleri zikrederek âyetin farklı anlamlarını çıkartır, sûrenin faziletine dair rivayetleri zikreder. Örnek verecek olursak, Fâtiha sûresinde sırât kelimesini ve buna benzer kelimelerin geçtiği âyetler üzerinden durumu anlatır.⁴⁶⁸

Meydânî, tarihsel bağlamdan kopmamaya özen gösterir ve bu yüzden Kur'ân'ı tefsir etmede sebep-i nüzûl rivayetlerini bilmeyi zorunlu görür; buna rağmen eserinde sebep-i nüzûl rivayetlerine pek rastlanmaz. İsrâîli kaynakları bazen tenkit ederken, bazen doğrudan aktarır. Kendi rey ve görüşüne de başvurur. Bilimsel tefsire de sıkça başvurur.⁴⁶⁹

Esasen kendisi nüzûl sırasına göre yani tenzilin merhalelerine uyarak tefsir yapmayı Kur'ân'ı anlama ilkeleri içerisinde dokuzuncu kural olarak tespit etmiştir. Bu şekilde teşrînin tedriciliğinin temeli anlaşılır. Nüzûl tertibi ahkâmın sonraki

⁴⁶⁵ Fakat kendisi sonrakilerin eseri tamamlamasını vasiyet etmiştir. Çalışkan, s. 308.

⁴⁶⁶ Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, **Kavâidü't-Tedebbüri'l-Emsel li Kitâbillah Azze ve Celle**, 2. Baskı, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1989, (Kavâidü't-Tedebbür), ss. 9-12; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, **Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür**, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 2000, (Meâricü't-Tefekkür), Cilt: 1, s. 5.

⁴⁶⁷ el-Meydânî, **Kavâidü't-Tedebbür**, s. 137.

⁴⁶⁸ el-Meydânî, **Meâricü't-Tefekkür**, Cilt: 1, s. 5.

⁴⁶⁹ Çalışkan, **Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî ve Tefsiri**, s. 315

merhalelerinin anlaşılmasında, öncelik-sonralık meselesini belirlemede yardımcı olur. Ayrıca terbiye metotlarını, ıslah yollarını ve davetin üslûbunu bilmeye yardımcıdır.⁴⁷⁰

Meydânî, tefsirinin önsözünde elinden geldiğince kuralların içeriğine bağlı kalarak, yüce Kitab'ın tedebbürünü ön plana çıkarmaya çalıştığını söyler. Bu tefsirde, Hz. Osman döneminde nüshaları yayılan mushaflardaki ictihâdî tertibe göre değil, Ulûmu'l Kur'ân'da âlimlerin zikrettiği nüzûl tertibine göre sûreleri tefsir etmeye çalıştığını ifade eder. Çoğu sûrenin Mekkî mi Medenî mi olduğu sabittir. Mesela, Bakara, Âl-i İmran, Nisâ, Enfâl sûreleri Medine de indirilmişken; Alak gibi Mekke'de indirilen birçok sûre de bellidir. Meydânî, ulûmu'l-Kur'ân'da uzmanların nüzûl tertibine dair zikrettikleri rivayetleri göz önüne alınca, çoğunun doğru olduğunu gördüğünü söyler.⁴⁷¹

Meydânî nüzûl sırasına göre tefsir yazmada amacının, *Kur'ân'ı öğrenmek* olduğunu ifade ederek, Rabbânî eğitim ve davranış metodu ve teşriî/yapısal açıdan Kur'ân'ın psikolojik eğitim yönünün nasıl olduğu sorusuna cevap aradığını ve bunu öğrenme arzusuyla yola çıktığını belirtmektedir. Böyle bir araştırma ve çalışmaya girişince doğal olarak âyetlerin peş peşe takibini sürdürmüş, nefsi, kalbi, akîdevî ve davranış açılarından âyetlerin tekâmül süreci içinde olduğunu görmüştür.

Meydânî'ye göre nüzûl sırasına göre tefsir yapılmadığı takdirde bazı konular anlaşamayıp kapalı kalacaktır. Âyetlerde iletilen mesajın doğru algılanması ve anlaşılması, konu bütünlüğü içinde tekâmül sırasına göre tüm âyetlerin birlikte tedebbür edilmesiyle mümkün olabilir. Müellif nüzûl sırasına göre tefsir yapmakla birlikte Kur'ân'daki sûre sıralamasının muhafaza edilmesi gerektiğini de ifade etmektedir.⁴⁷² Dolayısıyla müellifin ümmeti yeniden inşa etme amacı ile itikâdî ve amelî konulardaki incelemeleri sonucu böyle bir tefsiri yazma isteğinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Meydânî, nüzûl sırasına göre tefsir yapmanın gerekçesi olarak uzun yıllardır tefsirlerde yapılan mushaf sırasına göre tefsirin, sûrelerin iniş sırasındaki havayı iletmekten yoksun olduğu ve anlaşılmasının daha zor olacağı kanaatinde olduğundan bu yolu tercih ettiğini belirtmektedir. Kur'ân'ın iniş sürecini kronolojik olarak ele

⁴⁷⁰ el-Meydânî, *Kavâidü't-Tedebbür*, s. 151.

⁴⁷¹ el-Meydânî, *Meâricü't-Tefekkür*, Cilt: 1, ss. 5-6.

⁴⁷² Çalışkan, *Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî ve Tefsiri*, s. 132.

almakla, bir konuda birden çok nâzil olan âyetlerden sistematik bilgiye ulaşma imkânını elde etmek mümkün olacaktır.⁴⁷³

Meydânî'nin Mekkî sûreleri tertibi, Hattat Kadırgalı Mushafı'na dayanmakta yalnızca iki yerde bu mushaftan farklılık göstermektedir. Meydânî, Kadırgalı Mushafı'nda 2. sırada olan 68/Kalem sûresi ile 4. sırada olan 74/Müddessir sûresinin yerini değiştirmiştir. Meydânî'nin listesindeki Mekkî sûre numaraları şu şekildedir⁴⁷⁴:

96, 74, 73, 68, 1, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

2.2.4. Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmu'l-Kur'ân Adlı Tefsiri

Muhammed Âbid el-Câbirî (ö. 2010), Aralık 1935'te Fas-Cezayir sınırında yer alan, ülkenin doğusundaki Fekik şehrinde doğmuştur. Rabat'ta Muhammed el-Hâmis Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde 1967'de felsefe alanında yüksek lisansını, 1970'te ise aynı üniversitede doktorasını tamamlamıştır.⁴⁷⁵

Câbirî *Fehmu'l-Kur'ân* tefsirinden önce kaleme aldığı *Kur'ân'a Giriş* adlı eserinden sonra yazmayı vadettiği Kur'ân'ı anlama konusundaki ikinci kitabın, üç ciltlik tefsire dönüşme sürecini şu şekilde açıklar: “Yaptığım incelemeler sonucunda bu ikinci kitabın, Kur'ân'ın bazı konuları yahut bölümleri üzerine yapılan bir incelemeyi aşip bir bütün olarak “Kur'ân'ı anlama” çalışmasına, yani bir tefsire dönüşmedikçe gerekli düşünsel seviyeyi ve ufku yakalayamayacağı sonucuna vardım.”⁴⁷⁶

Bu düşüncüyü zihnine iyice yerleştiren ise Şâtıbî'nin şu sözleridir: “Medenî sûreler ancak Mekkî sûrelerin üzerine bina edilerek, aynı şekilde Mekkî sûreler de Medenî sûrelerde, iniş sıraları takip edilerek ve birbirlerinin üzerine bina edilerek

⁴⁷³ Çalışkan, **Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî ve Tefsiri**, s. 133.

⁴⁷⁴ el-Meydânî'nin Mekkî sûreleri tefsirinde esas aldığı tertip için bakınız EK 31'in Mekkî sûreler bölümü.

⁴⁷⁵ Ayşe Uzun, **Muhammed Abid el-Câbirî'nin Tefsiri ve Yorum Yöntemi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013, s. 15.

⁴⁷⁶ Muhammed Abid el-Câbirî, **Fehmu'l-Kur'ân Nüzûl Sırasına Göre Tefsir**, çev. Muhammed Coşkun, Mana Yayınları, İstanbul, 2014, (Fehmu'l-Kur'ân) Cilt: 1, s. 10.

anlaşılabilirler. Aksi takdirde anlam doğru olmaz.”⁴⁷⁷ Bu düşünce Câbirî’de Kur’ân’ın anlaşılmasının Kitab’ın anlaşılması anlamına geldiği düşüncesini doğurmuştur. *Kur’ân’a Giriş*’te vahye Kur’ân ve Kitap şeklinde iki isim verilmesinin hikmetini yeterince anlayamamışken artık şunu söyleyebilmekte olduğunu ifade eder: “Okunan Kur’ân’ın âyetleri söz konusu olunca, istediğimiz sûre yahut pasajı ele alabiliriz ve bunun için sadece Kur’ân’ı düzgünce okuyabiliyor olmamız yeterlidir.” Şâtibî’nin sufi ve batını tefsirlerden söz ederken dediği gibi, “*okunan Kur’ân’ın anlamı esasen kalpten neş’et eder. Ancak yazılı Kur’ân’ın anlamını kavrayabilmek için onu kendine ait iç düzeni olan bir kitap olarak ele almak ve okuduğumuz şeyin öncesine ve sonrasına dikkat etmek gerekir.*”⁴⁷⁸ Câbirî, Mekkî sûrelerin Medenî, Medenî sûrelerin de Mekkî sûrelerin üzerine bina edilerek anlaşılabilceği hususunda Şâtibî’ye hak vererek tefsirini nüzûl tertibine göre yazar.

Zira ona göre hikmetli Kitab’ın akıl ile anlaşılması, yüce Kur’ân’ın anlamının sadece kalpte yankı bulmasına kıyasla daha çok zihni çaba gerektirir. Böylece anlama eyleminde yapılması gereken şey, iki kat artmaktadır çünkü iniş sıralamasında esas alacağı listenin doğruluğundan emin olunmalıdır. İniş sırası listeleri, sûrelerin iniş tarihleri veya iniş sebeplerini bildiren rivayetler ışığında yeniden düzenlenmelidir. İniş sebebini ya da tarihini bildiren rivayetler, “iniş sırası listesi” aktaran rivayetlere ister uygun ister ters düşsün bu yeniden düzenleme işini yapmak zorunludur. Nüzûl sırasını yeniden düzenlemek için Mekkî ve Medenî sûre ve âyetleri tespit edip, bunları birbirinden ayırmak gereklidir. Bu konuyla ilgili tefsir, ulûmu’l-Kur’ân, hadis, tarih kitaplarında son derece bol malzeme vardır ancak bunların büyük çoğunluğu hem ilgili oldukları âyet ya da sûrenin bağlamına hiç uymamakta, hem de *Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsir edilmesi* ilkesiyle ters düşmektedir. Tefsirinde bunun örneklerinin oldukça fazla olduğunu söyler.⁴⁷⁹

Câbirî’ye göre, Arap-İslam literatürü geçmişte yazılmış bütün tefsirlerden faydalanan, fakat sûrelerin iniş sıralamasını esas alan ve teknolojinin sunduğu bilgi edinme, tasnif ve düzenleme imkânlarından yararlanarak, anlatacağı şeyi günümüzde

⁴⁷⁷ Ebû İshak İbrâhîm b. Musa eş-Şâtibî, **el-Muvafakat fi Usuliddin (İslâmî İlimler Metodolojisi)**, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, 1993, Cilt: 3, s. 392; Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 10.

⁴⁷⁸ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 11.

⁴⁷⁹ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 11.

geçerli yazı metotlarına uygun bir şekilde ortaya koyan bir tefsirden yoksundur ve böyle bir tefsire ihtiyaç duymaktadır.

Câbirî'ye göre Nöldeke ve Blachere gibi isimlerin nüzûl sıralamalarındansa, İbn Abbâs ve diğerlerinden gelen rivayetlere dayalı olan klasik nüzul tertipleri, nebevî siretin seyrine daha uygundur. Muhtemelen bu sebeptendir ki, Blachere Kur'ân tercümesinin ikinci baskısında bu sıralamayı kullanmaktan vazgeçmiş ve Mushaflarda kullanılan sıralamaya dönmüştür.⁴⁸⁰

Câbirî, her sûrenin girişine bir takdim bölümü ve sonuna da talik/değerlendirme bölümü eklemiştir. Sûrelerin iniş sıralamasını belli aşamalara ayırarak, Hz. Peygamber'in sireti ile Kur'ân'ın tenzîli arasındaki uyuma dikkat etmektedir. Böylece sûre içindeki başlıkların rastgele olmadığını fark edileceğini söyler. Ayrıca Kur'ân parça parça inmiş olsa da, sûrelerin birbiriyle ilişkisi oldukça güçlü bir mantık ilişkisine dayanmaktadır. Bir sûreyi kendinden önce ve sonra inen sûrelerle birlikte ele aldığımızda sûrede yoğunlaşılacak konunun, Hz. Peygamber ve ashabın yaşadıklarıyla birebir uyumlu olduğu görülür. Yani vahyin iniş süreci davetin gidişatı ile uyum arz eder. Bir diğer ifadeyle Kur'ân'ı siyer, siyeri de Kur'ân ile anlamaya çalışır.

Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân* adlı tefsirinde, siyer eşliğinde Kur'ân-ı Kerim'i anlamaya çalışarak, onu nüzûl sırasına göre tefsir etmiştir. Tefsirinde Mekke ve Medine dönemini esas almış, Mekke dönemini de vahyin inişi ve davetin gidişatına yani konuların ağırlıklı işlenişine göre altı aşamaya ayırmıştır: Buna göre Mekki dönemler şu şekildedir:

- Nübüvvet, Rububiyet, Ulûhiyet
- Kıyamet sahneleri, yeniden diriliş ve hesap günü
- Şirk'in ve putperestliğin eleştirilmesi
- Çağrışı haykırma ve kabilelerle iletişim
- Muhasara ve Habeşistan'a hicret
- Muhasara sonrası kabilelerle iletişimin sürdürülmesi ve hicret

hazırlıkları⁴⁸¹

Câbirî her sûrenin başında muhakkak sûreyi o sıraya yerleştirmesindeki tercihinin sebebini açıklar. Kendisi, esbab-ı nüzûl rivayetleri, siyer bilgisi, sûrelerin

⁴⁸⁰ Muhammed Âbid el-Câbirî, **Kur'ân'a Giriş**, çev. Muhammed Coşkun, Mana Yayınları, İstanbul, 2010, (Kur'ân'a Giriş), s. 362.

⁴⁸¹ Câbirî, **Fehmu'l-Kur'ân**, Cilt: 1, s. 15; Cilt: 2, s. 5.

birbiriyle bağlam ve konu birliği açısından uyumuna göre sıralamasını yapar. Câbirî, üçüncü aşama olan *Şirk eleştirisinin “putlara saldırı aşaması”* şeklinde tanımlamasını tefsir kitaplarından aldığını ifade eder.

Câbirî’de aşamalar, zaman vurgusundan çok muhteva ön plana alınarak yapılmıştır. Sûrelerin başında hangi yılda indirilmiş olduğu bilgisini verme işine -belki de zorluğundan olacak- hiç girmemiştir. Ancak yer yer verdiği bilgiler de bu hususa son derece önem verdiği, bilhassa aşamalar arasındaki zaman farklarına vurgu yaptığı görülmektedir.⁴⁸²

Câbirî’nin nüzûl sırasını oluştururken kullandığı kaynaklar:

1. Mevcut nüzûl sıralama listesi
2. Esbâb-ı Nüzûl ile ilgili rivayetler
3. Sûrelerin kendi iç bağamlarından ve birbirleriyle olan ilişkilerinden

edindiği fikirlerdir.⁴⁸³

Bir ve ikinci maddelerden istifade etse de, Câbirî Mekke dönemini ayırdığı altı başlıktan da anlaşılacağı üzere üçüncü maddeyi kullanmayı daha çok tercih etmiştir. Sûreleri zamanla bağlantılı olarak ele alıp, her aşamada üzerinde yoğunlaşılan çeşitli konuları tespit ederek tasnifini yapar.⁴⁸⁴

Câbirî’nin “İniş sıralamasına göre ilk kez” diye başlayan cümleleri önemlidir. Ancak nüzûl tertibi kendi ichtihadına göre olduğu için “ilk” diye ifade ettikleri, diğer tertiplerden farklılık gösterebilir. Ona göre, ilk kez 103/Asr sûresinde “iman edenler”, 85/Burûc’da “mü’minler” kelimesi kullanılmaktadır.⁴⁸⁵ İniş sırasına göre doğrudan putları hedef alan ilk sûrenin Mekke’nin birinci aşamasında olup 22. sıraya yerleştirdiği 53/Necm sûresi olduğunu söyler.⁴⁸⁶ Ayrıca ikinci aşamanın son sûresi olan Kamer sûresinde, Hz. Peygamber’in ilk kez Kureyşlilerden genel olarak yüz çevirmesi gerektiğinin ifade edildiğini söyler.⁴⁸⁷ Üçüncü aşamanın ilk sûresi olan 38/Sâd sûresinde ve bütün bu aşamadaki sûrelerde ağırlıklı olarak tevhid vurgusunun

⁴⁸² Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, ss. 351-354. Tâhâ ve Hicr Sûresi örneğinde olduğu gibi. Câbirî’nin ifade ettiğine göre dördüncü dönem bi’setin 5. yılının yarısından 7. senenin başına kadar, beşinci dönem 7. senenin başından itibaren 3 sene ve altıncı dönem 10. seneden hicrete kadar olan zaman dilimini kapsar. Bu üç aşamada zaman ayrımı daha net görülmektedir.

⁴⁸³ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 145.

⁴⁸⁴ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, ss. 39-43; 121-135. Abese, Şems, Tekvir sûrelerinde olduğu gibi.

⁴⁸⁵ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 132.

⁴⁸⁶ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 113.

⁴⁸⁷ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 223.

yer aldığını, aynı zamanda putlara ve putperestlere bir saldırıyı içerdiğini söyler.⁴⁸⁸ Bu örnekler aşamaların birbirleriyle iç içe olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Câbirî bu iç içe oluşun Medine döneminde de olduğunu ifade eder:

“Mekkî Kur’ân’da hitap bazen Hz. Peygamber’e, bazen müşriklere, bazen de müminlere yönelikti. Ancak söylemin ana muhatapları, Hz. Peygamber ve müşriklerdi. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, o dönemi bizim yaptığımız gibi altı aşamada değerlendirmek mümkün ve oldukça makuldü. Medenî Kur’ân ise, sadece tek bir aşama teşkil etmektedir. Bu aşama içerisinde çeşitli merhaleler ve dönemler hem Kur’ân’ın nüzûl süreci, hem de artık bir devlet kurma yolunda olan Muhammedî davetin gidişatı açısından iç içe geçmiş durumdadır. Muhatap çoğalmıştır. ...Hitap düzeyindeki bu çeşitlilik ve iç içelik, Muhammedî davetin gidişatı açısından çok daha kapsamlı ve karmaşık bir durum arz etmektedir. ...Bu olaylar o kadar çok ve çeşitlidir ki, bazen onun yaşamının gidişatı ile Kur’ân’ın nüzûl süreci arasında uygunluk kurmak gerçekten zorlaşmaktadır. Nitekim Medine’de inen bazı sûrelerin içerisinde, çok çeşitli zamanlarda indirilmiş âyetler yer almaktadır.”⁴⁸⁹

Bu sebeplerden dolayı Medine dönemini bir bütün olarak incelediğini ifade eden Câbirî, karışıklığı çözmek adına tefsirinde 3. cildin, yani Medenî sûrelere ayırdığı son cildin, giriş bölümünde Medine dönemini özetler.

Câbirî’ye göre 96/Alak sûresinin 1-5. âyetleri ile 74/Müddessir sûresinin 1-10. âyetleri Mekke döneminin birinci aşamasında, kalan âyetler ise aynı dönemin ikinci aşamasında indirilmiştir. Pasajların üsluplarının son derece farklı olması ve bu yöndeki rivayetler de bunu kanıtlar. Ancak Câbirî, âyetlerin dizimi tevkîfî olduğu için ve sûre içi bütünlüğü de bozmamak adına, bu iki sûrenin tamamını hem birinci hem de ikinci aşamada zikreder.⁴⁹⁰ İkinci aşamada peş peşe zikrettiği 96/Alak ve 74/Müddessir sûresine nüzûl tertibinde yeni bir sıra vermez. 34. sıraya koyduğu 90/Beled Sûresi ile 35. sıraya koyduğu 68/Kalem sûresi arasında bu iki sûreye 34. sıradaymış gibi yer verir. Câbirî böyle bir ayrımı, Kur’ân’ın diğer sûreleri için yapmamıştır.

Fehmu’l-Kur’ân’daki önemli hususlardan biri de, her sûreyi kendi içinde konu bütünlüğüne göre bölümlere ayırmasıdır. 21. sırada zikrettiği Rahmân sûresinden itibaren ise, sûre içindeki bölümlerden ilk âyet grubuna “mukaddime” son âyet grubuna ise “sonuç” şeklinde konu başlığını koyarak, birçok sûrede, başlangıç ve sonuç arasında düşünce açısından bir uyum olduğunu söyler. Yani sûredeki konu bütünlüğü hiç bozulmaz, düşünceler birbirleriyle sıkıca bağlıdır.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 243.

⁴⁸⁹ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 3, ss. 7-8.

⁴⁹⁰ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, ss. 21-35; Cilt: 1, ss. 195-205.

⁴⁹¹ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 105.

Bir diğerk önemli husus, her bir aşama öncesi takdim, bir nevi tanıtım yapması ve bu aşamalardaki sûrelerin incelenmesi bittikten sonra da, yaptığı genel değerlendirmelerde önemli gördüğü konulara dikkat çekmesidir.⁴⁹² Birinci aşama ile ilgili Rab, Allah, Rahmân ismine; ikinci aşamada ahiret inancına; üçüncü aşamada tevhid, putlar ve tasvir mevzusuna değinir. Her daim güncelliğini koruyan bu konularda kendi fikirlerini de beyan ederek, konulara farklı bir boyut kazandırır.⁴⁹³

Câbirî kendisi bir nüzûl sıralaması oluşturur –mevcut bilgileri derleyerek- her zaman derinlemesine olmasa da muhakkak sûreyi niçin o sıraya koyduğıuna dair beyanda bulunmaktadır.

Âyetlere anlam verirken genel kabul görmüş anlamlara, sûre içi bağlamdan yola çıkarak reddiyede bulunur. 74/Müddessir sûresinde geçen rücz (رجز) kelimesine “sıkıntı” anlamı vermesi bu kabildendir. Müfessirlerin çoğunun bu kelimeye put anlamı verdiğini oysa kelime manası olan sıkıntı ve ızdırabın kullanılmasının daha doğru olacağını söyler.⁴⁹⁴ 15/Hicr sûresi, 9. âyetteki zamiri ise müfessirlerin çoğunun tercih ettiğı Kur’ân değil, Hz. Peygamber’i mecnun olmaktan korumak olarak anlamlandırır.⁴⁹⁵

Câbirî’nin tefsiri, Hz. Peygamber’in sireti ile Kur’ân’ın tenzîli arasındaki uyuma dikkat çekmesi açısından incelediğimiz diğerk tefsirlerden farklıdır. Mekke’yi 6 döneme ayırıp, her aşamanın öncesi ve sonrasında verdiğil bilgilerle, âyetleri anlamlandırırken tarihi süreci göz önüne alması, onun kronolojik yaklaşımla tefsir yazmadaki hedefini gerçekleştirdiğini göstermektedir. Nüzûl sırasına göre yazılmış diğerk tefsirlerde, nüzûl sıralaması Kur’ân’ın iniş süreci üzerine bir tasavvur inşa etmek, Hz. Peygamber’in sireti ile Kur’ân’ı anlamak üzere kullanılmış değildir.⁴⁹⁶

2.2.5. Zeki Duman ve Beyanu’l-Hak Adlı Tefsiri

Zeki Duman 1952 yılında Sivas’ta dünyaya gelmiştir. Kayseri İmam-Hatip Lisesi’ni 1969 yılında tamamlayan Duman, aynı yıl Eylül ayında hariçten fark dersleri

⁴⁹² Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, ss. 19-20; 163-167; 239-243; Cilt: 2, ss. 7-29; 105-111; 223-231.

⁴⁹³ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, ss. 145-163; 225-239; 469-478; Cilt: 2, ss. 103-105; 201-223; 495-531.

⁴⁹⁴ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 1, s. 28.

⁴⁹⁵ Câbirî, **Fehmu’l-Kur’ân**, Cilt: 2, s. 32.

⁴⁹⁶ Câbirî’nin nüzul tertibi için bakınız EK 32.

sınavlarını vererek Kırşehir Atatürk Lisesi'nden de diploma almıştır. 30 Haziran 1973 tarihinde Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'nden mezun olmuştur. Duman 1977'de Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'nde asistan, 1984'te Uludağ Üniversitesi'nde Doktor, 1987 tarihinde Doçent, 1993 yılında Profesör ünvanlarını almıştır. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı Başkanı olarak çalışmalarını sürdürmekte iken 10 Temmuz 2013 tarihinde elim bir trafik kazasında vefat etmiştir.⁴⁹⁷

Nüzûl sırasını esas alarak tefsir yazma geleneğini Türkiye'ye taşıyan, *Beyanu'l-Hak (Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri)* isimli çalışması ile Zeki Duman'dır. Neden yeni bir tefsir yazma gereği duyduğu sorusuna Duman önce mealleri eleştirerek cevap verir. Ona göre, mevcut çalışmalarda bunların Türkçe'yi yansıtma ve açıklamadaki yetersizliği; sûrelerin sıralanışının nüzûl sırasına göre olmayışı, âyetlerin bağlamlarından kopuk, birbirinden müstakil hatta metinden koparılmış bir cüz olarak ele alınması, konuların Kur'ân bütünlüğü içerisinde teker teker ele alınmayışı; yapılan çalışmaların çoğunun birbirinden kopya edilmiş oluşu, böylece anlayış ya da çeviri hatalarının tekrarlanması gibi eksiklikler söz konusudur. Tefsirlere gelince, bunların ihtiyaçtan fazla bilgiyle donatılmış, beş on cilt olacak şekilde uzun, âyetle ilgili-ilgisiz pek çok açıklamayı içeren, önemli konuları bütüncül açıdan ele alamayan, daha da ilginç âyetlerin evrensel ve güncel niteliklerini yeterince yansıtamayan, hatta okuyucuyu tatmin etmek bir yana, usandıran nitelikte olduğunu iddia eder. Bu yüzden kendisi uygulamalı metot bilgisine dayanarak, âyetlerde kelimeler arası ve pasajlarda tematik paragraflar arası incelikleri araştırıp, tefsirini en uygun bir dil ile Türkçe'ye aktarmıştır.⁴⁹⁸

Duman, giriş bölümünde tefsirinin özelliklerini maddeler halinde sıralar. Bunlardan konumuzla ilgili olanları şu şekilde özetleyebiliriz: O, sahabeyi kademe kademe eğiten ve insanlık kalitelerini yücelten indiriliş yöntemini esas alarak, sûreleri nüzûl sırasına göre tefsir etmiştir. Yani onun amacı günümüz insanını aynı terbiye metodundan geçirmektir. Medine'ye hicreti esas alıp 13 yıl Mekkî, kalan on yıl Medenî olacak şekilde sûre sıralamasını yapmıştır. Böylece sûrelerden 91'i Mekkî

⁴⁹⁷ <http://zekiduman.com/hakk%C4%B1nda.html>, (10.08.2015).

⁴⁹⁸ M. Zeki Duman, *Beyanu'l-Hak (Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tespiti)*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2006, Cilt: 1, s. 11.

iken, 23 tanesi Medenîdir. Sûrenin tarihi kültürel arka planı, varsa nüzûl sebebini vermiş, her pasajı indirildiği zaman ve şartlar çerçevesinde anlamaya çalışmıştır.⁴⁹⁹

Duman, okuyucu ile kelimullah arasında sürekli, bütüncül ve sağlıklı bir iletişimin korunmasına; âyete müstakil mana değil, pasaj bütünlüğü dikkate alınarak mana verilmesine dikkat etmiştir. Âyetleri, önce âyet bütünlüğü, değilse siyak-sibak bütünlüğü, bu da olmazsa Kur'ân bütünlüğü ve dinî telakki/sünnet de göz önünde bulundurarak anlamaya çalışmıştır.⁵⁰⁰

Kur'ân'da Mekkî sûrelerde Medenî, Medenî sûrelerde Mekkî âyetlerin yer aldığı görüşünü isabetli bulmayan Duman, harf ve kıraat farklılıklarının manayı etkilemediğini, “neshe” delil gösterilen âyetlerdeki nesh, insâ, imhâ, tebdil gibi kavramların Kur'ân'daki ahkâm âyetlerini kapsamadığını, dolayısıyla Kur'ân'da metni veya hükmü kaldırılmış âyetin yer almadığını, özellikle de 2/238; 3/130; 7/16-19. âyetlerin yerlerinde ne kadar anlamlı olduklarını ve müteşabih âyetlerin anlaşılma mani değil, aksine daha açık ve net kavramlar olduğunu belirtmiştir.⁵⁰¹

Duman'ın tefsirinde, âyet lafzındaki mana, tarihi bağlamı da dahil zarf-mazruf ilişkisi içerisinde ve âyet bütünlüğü göz önünde tutularak anlaşılmalıdır. Ancak tefsir ve meallerde esbab-ı nüzûl rivayetleri isnad zincirleri tahkik edilerek sıhhatleri tespit edilmemiş, metinleri Kur'ân'a arz edilmemiştir.⁵⁰²

Duman, tefsirinde Kur'ân bütünlüğüne ters düşen rivayetleri âyetin lafzındaki manaya tercih etmediğinin altını çizer. Yahya b. Kesir'in “sünnet Kur'ân'a kâdidir; Kitap ise sünnete kâdi değildir” sözü, Rasulullah hayatta iken ve “büyük fitneden” önce anlamlıdır. Artık bu söze, tefsir bağlamında temkinli yaklaşmak gerektiğini düşünür.⁵⁰³ Yani Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri için aslında sahabeden beri gelen önce Kur'ân'a başvurma kuralı uygulanmalıdır.

Duman'a göre hiçbir müfessir, tefsir geleneğinden ve asrın ilim, kültür ve anlayışından bağımsız olarak *bir üst basamağa bilgi koyamaz*. Ayrıca her müfessir, mutlaka bir eli Kelamullah'ta, öbürü Rasulullah'ın sünnetinde, ayakları öncekilerin yükselttiği en üst basamakta bulunup, yaşadığı çağı temsil edecek olan gelecek basamağı inşa ederek tefsire katkıda bulunmalıdır. Dolayısıyla hiçbir asrın tefsir

⁴⁹⁹ Duman, Cilt: 1, s. 15.

⁵⁰⁰ Duman, Cilt: 1, s. 17.

⁵⁰¹ Duman, Cilt: 1, ss. 18-19.

⁵⁰² Duman, Cilt: 1, s. 19. Örnek olarak 2/284; 4/15; 5/93; 24/3. âyetleri tefsirini verir.

⁵⁰³ Duman, Cilt: 1, s. 21.

birikimi, Kur’ân’ın en son söylenmiş sözü olamaz. Ancak Batı uygarlığına bir meşruiyet kazandırılın ya da Kur’ân yüceltilsin diye maksadı aşan bir mana da âyete yüklenemez.⁵⁰⁴

Kendisi birçok tefsir ve meal den yararlandığını, ancak onlardaki bilgileri asla olduğu gibi değil, siyak-sibak bütünlüğü, Kur’ân bütünlüğü ve tarihi arka planı da göz önünde tutarak gözden geçirdiğini, sistematik tenkide tabi tuttuğunu ve bir kısmını çağdaş bilim perspektifinden⁵⁰⁵ değerlendirdiğini belirtir. Mezhep taassubundan, kişisel çıkarlarından, sosyal ya da siyasi korkularından hareketle bir tefsir yazmadığının da altını çizmektedir.⁵⁰⁶

Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etmeyi metot olarak benimseyerek, öncelikle tercüme ve tefsirini yapacağı sûre ile ilgili Mekkî-Medenî bilgisine, âyet sayısına, Hz. Ebû Bekir-Hz. Ömer Mushafındaki sırasına dair kısa bir bilgi verdikten sonra bu sûrenin nüzûl sebebi ve özet olarak içeriğine ve tarihi arka planına değinmektedir. Daha sonra tefsir edeceği âyet grubunun metnini verip, bu metnin bilinmeyen kelimelerinin anlamlarını kısaca açıklar. Sonra âyetlerin tercümelerine geçer. Bu âyetlerle ilgili bakılması gerektiğini düşündüğü âyet numaralarını açıklama yapmadan dipnotta verir. Tefsir bölümünde açıklamak üzere, âyet meali bölümünde gerekli gördüğü yerlerde numaralandırma sistemi ile işaretler bırakıp, daha sonra bu numaraların olduğu yerlerde, daha çok Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etme metodunu kullanarak açıklamalar yapar. Bu bölümde de fazla detaylara girmez.⁵⁰⁷

Duman her sûrenin tefsirine geçmeden önce, o sûrenin “Hz. Ebû Bekir’e ait elimizdeki Mushaf sıralamasını” ve “Hz. Osman’ın nüzûl sırasını” zikreder. Bu durumda Duman, günümüzdeki Mushaf tertibinin Hz. Ebû Bekir’e dayandığını düşünmektedir. Ayrıca her sûrenin Hz. Osman’ın mushafındaki nüzûl sırasını zikretmesi, onun Hz. Osman’ın mushafında nüzûl tertibine dair bilginin bulunduğunu düşündüğünü gösterir. Ancak Hz. Osman’a atfettiği nüzûl tertibi için kaynak vermemektedir.

Her sûrenin başında, sûrenin Hz. Peygamber’in elçi olarak gönderilmesinin kaçınıcı yılında nâzil olduğunu zikretmiş, ancak seçtiği bu zaman dilimi için delillerini

⁵⁰⁴ Duman, Cilt: 1, ss. 21-22.

⁵⁰⁵ Bunu “ispat edilmiş ve realiteye uygun veriler” olarak açıklar.

⁵⁰⁶ Duman, Cilt: 1, ss. 14-24.

⁵⁰⁷ Naif Yaşar, “Beyanü’l-Hak Adlı Meal Tefsir Üzerine bir Eleştiri”, **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, 2012, s. 206.

açıklama gereği duymamıştır. Sûrelerin hangi yılda indirildiğine dair yaptığı açıklamalar ve verdiği nüzûl tertibinde çelişkiler ortaya çıkmıştır. Mesela bi'setin 3. yılında indirilmiş olduğunu söylediği 111/Mesed sûresini, bi'setin 1. yılında indirildiğini söylediği 81/Tekvîr ve 87/A'lâ sûrelerinden önce zikretmiştir.⁵⁰⁸ Duman 87/A'lâ sûresi için, muhtevası Alak sûresinden sonra indirildiği izlenimini vermektedir dese de, bu sureyi Tekvîr sûresinden sonraya yerleştirir.⁵⁰⁹ Bu yüzden sûrenin nâzil olduğunu düşündüğü zaman dilimiyle, tercih ettiği nüzûl tertibi arasında ihtilaf çıkmıştır. Bu tür ihtilaf örneklerini çoğaltmak mümkündür.

Fâtiha sûresi nüzûl sırasında 5. sırada olduğu ve kendisi bunu zikrettiği halde⁵¹⁰ tefsirinde Fâtiha'yı ilk sıraya koymuş ve bununla ilgili bir açıklamada bulunmamıştır. Genel kabul Alak sûresinin ilk beş âyetinin ilk vahiy olduğu yönündedir ve Duman da bu rivayeti kabul eder. Fâtiha Sûresi nüzul tertibinde 5. sırada olduğu halde ilk sırada zikretmesinin sebebinin, bir bütün sûre olarak ilk inmesi yahut Kitab'ın açılışı kabul edilen Fâtiha'nın yerini değiştirmemek olduğunu düşünebiliriz. Böyle olduğunu düşünmek bizim yorumumuzun ötesine geçmeyecektir. Çünkü Duman bu konuda bir açıklama yapmamıştır.

Duman'a göre, 91 sûre Mekkî, 23 sûre Medenîdir. Hz. Osman tertibinde Mekkî kabul edilen Zilzâl, İnsân, Rahmân ve Ra'd sûrelerine, Derveze'nin de kabul ettiği gibi Mekkî demiş, bunlara Hac sûresini ilave etmiştir.⁵¹¹

2.2.6. Hakkı Yılmaz ve Tebyînu'l-Kur'ân Adlı Tefsiri

Türkiye'de nüzûl sırası esas alınarak yapılmış diğer bir çalışma Hakkı Yılmaz'ın *Nüzûl Sırasına Göre Tebyînu'l-Kur'ân İşte Kur'ân* adlı tefsiridir. Eser 11 cilt halinde 2007-2010 yılları arasında yayınlanmıştır.⁵¹²

Onun tefsirinin sunuş kısmında yazdıklarından önemli başlıklara dikkat çekeceğiz. Öncelikle eseri için tefsir değil tebyîn ismini tercih eden Yılmaz, bunun sebebinin *fesr* sözcüğünün, *anlaşılmamış, kapalı, müşkil, mübhem bir sözü, konuyu ya*

⁵⁰⁸ Duman, Cilt: 1, s. 67, 69, 75.

⁵⁰⁹ Duman, Cilt: 1, s. 75.

⁵¹⁰ Duman, Cilt: 1, s. 29; Cilt: 1, s. 543.

⁵¹¹ Duman, **Beyanu'l-Hak**, Cilt: 1, s. 15, 18; Cilt: 3, s. 5. Duman'ın nüzul tertibi için bakınız EK 33.

⁵¹² Hakkı Yılmaz, **Nüzûl Sırasına Göre Tebyînu'l-Kur'ân İşte Kur'ân**, İşaret Yayınları, İstanbul 2007-2011.

da meseleyi anlaşılır hale getirmek anlamında kullanıldığı ve böyle bir kullanımın da Mübin olan Kur’ân için uygun olmadığı şeklinde açıklar. Tercih ettiği tebyîn kelimesinin ise Kur’ân konteksti içerisinde her biri gayet açık ve seçik olan Kur’ân âyetlerinin ortaya konularak gözler önüne serilmesi olarak tanımlar.⁵¹³

Yılmaz’ın değindiği bir başka husus, Kur’ân sûrelerinin tertibi meselesidir. Belirttiğine göre tertibin tevkifi olduğunu iddia edenler, ashabın imam Mushaf üzerine icmasını ve sahabe Mushaflarının yakılmasını, mevcut tertibin Allah tarafından yapıldığına delil saymışlardır. Yılmaz, bu iddialara öncelikle Kur’ân’da tertibin tevkifi olduğuna bunların delil getirilemeyeceği ile cevap verir. Ayrıca “Bu konuda icma vardır” denmesinin gerçeği yansıtmadığını söyler. Çünkü ona göre tarihsel açıdan bu konuda icma yoktur. Zira konu “müttefekun aleyh” değil “muhtefun fih” şeklinde değerlendirilebilecek bir konudur. Ona göre İbn Mes’ûd mushafında 9/Tevbe sûresi başında besmele oluşu da bu ihtilafı kanıtlar niteliktedir. Ayrıca âyet tertibinde farklılıklar olmasa da sûrelerin tertibinde farklılıklar olan Mushaflara sahabenin sahip olduğu ile ilgili rivayetler bulunmaktadır.⁵¹⁴

Nüzûl sırasının neden gerekli olduğu sorusuna “Kur’ân’ı daha iyi anlamak için” şeklinde cevap verir. Bunun başka tertipteki mushafı okumanın yararsız olacağı anlamına gelmediğini dile getiren Yılmaz, o günkü iktidarın görüşüne göre tertip edildiği için resmî Mushaf diye bilinen mushafın sahabenin ichtihadıyla oluşturulduğunu ve bunun da ashabın Kur’ân hakkındakiengin bilgisine dayalı olduğunu ifade eder. Ancak Kur’ân ve İslam hakkında yeterli birikimi olmayanların, Kur’ân’ı tanımayıp da yeni tanıyacak olanların ve cahiliye dönemindekine benzer küfür ve şirk ortamında bulunanların bu mushaftan yeterince yararlanamama riskine dikkat çeker.⁵¹⁵ Mesela Kur’ân’ın en başından okumaya başlayan birisinin daha 2/Bakara sûresi, 6-7. âyetlere geldiğinde Kur’ân’a önyargıyla yaklaşacak olmasının oldukça muhtemel olduğunu söyler. Yılmaz, 1/Fâtiha’nın 5. sırada okunmasının da bu sûreye farklı anlamlar kazandırdığının nüzûl sırasına göre tefsir yapanlarca fark edildiğini söyler. Tefsirindeki amacını Kur’ân’ı ona ilk muhatap olanlar gibi tanımak, anlamak, yaşamak ve sonrada başkalarına sunmak olarak ortaya koyar.⁵¹⁶

⁵¹³ Yılmaz, Cilt: 1, ss. 1-13.

⁵¹⁴ Yılmaz, Cilt: 1, ss. 17-18.

⁵¹⁵ Yılmaz, Cilt: 1, ss. 20-21.

⁵¹⁶ Yılmaz, Cilt: 1, s. 22.

Yılmaz'ın tefsirinde esas aldığı nüzûl tertibi, kendi söylemiyle herkes tarafından bu konudaki en ciddi eser olarak bilinen Hattat Kadırgalı Mushafı'ndaki tertiptir. Bu sıralama Derveze ve Deyrezuri'nin tefsirlerinde esas aldığı sıralama olup aşağıdaki şekildedir:

Mekkî sûreler: 96, 68, 73, 74, 1, 111, 81, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 53, 80, 97, 91, 85, 95, 106, 101, 75, 104, 77, 50, 90, 86, 54, 38, 7, 72, 36, 25, 35, 19, 20, 56, 26, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 15, 6, 37, 31, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 88, 18, 16, 71, 14, 21, 23, 32, 52, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 30, 29, 83.

Medenî sûreler: 2, 8, 3, 33, 60, 4, 99, 57, 47, 13, 55, 76, 65, 98, 59, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 64, 61, 62, 48, 5, 9, 110.

Bu sıralamada 99/Zilzâl, 76/İnsân, 55/Rahmân ve 13/Ra'd sûreleri Medenî sûreler içerisinde yer alsa da, son çağdaki araştırmacıların bu sûrelerin Mekkî olduğu kanaatinde olduğunu ifade eden Yılmaz, sûrelerin içerik ve üslûbunun bu durumu desteklediğini belirtir.⁵¹⁷

2.2.7. Angelika Neuwirth

Kur'ân kronolojisiyle ilgili çalışmalar arasında Angelika Neuwirth'in *Der Koran* adlı kronolojik Kur'ân tefsiri de bulunmaktadır. Çalışmanın yalnızca erken dönem Mekkî 43 sûrenin tefsirini içeren birinci cildi yayımlanmıştır.

Bu çalışmadaki kronolojik tasnif, Erken Dönem Mekkî; Orta Dönem Mekkî; Geç Dönem Mekkî; Erken Dönem Medenî ve Geç Dönem Medenî şeklinde olup, eser sûrelerden her biri bir ciltte olacak şekilde beş cilt şeklinde tamamlanacaktır. Yayımlanan birinci ciltte, erken dönem Mekkî sûreleri dört ayrı sûre grubuna ve her bir sûre grubunu da alt gruplara ayırmıştır.

1.Sûre Grubu

Alt-grup a) 93/Duhâ, 94/İnşirâh, 97/Kadr, 108/Kevser, 105/Fîl, 106/Kureyş.

Alt-grup b) 102/Tekâsür, 107/ Maûn, 111/Tebbet, 104/Hümeze.

Alt-grup c) 103/Asr, 99/ Zilzâl, 100/Âdiyât, 101/ Kâria, 95/Tîn.

⁵¹⁷ Yılmaz, Cilt: 1, s. 26. Yılmaz'ın tefsirinde esas aldığı nüzul tertibi için bakınız EK 31.

2. Sûre Grubu

Alt-grup a) 89/ Fecr, 91/Şems, 92/Leyl, 90/Beled.

Alt-grup b) 87/A'lâ, 96/Alak.

Alt-grup c) 82/İnfitâr, 81/Tekvîr, 84/İnşikâk, 86/Târık, 85/Burûc.

3. Sûre Grubu

Alt-grup a) 73/Müzzemmil, 74/Müddessir, 80/Abese, 79/Naziât.

Alt-grup b) 75/Kıyâmet, 70/Meâric, 78/Nebe', 88/Gâşiye.

Alt-grup c) 83/Mutaffifîn, 77/Mürselât.

4. Sûre Grubu

Alt-grup a) 51/Zâriyât, 69/Hâkka, 68/Kalem.

Alt-grup b) 55/Rahmân, 56/Vâkıa, 53/Necm, 52/Tûr.⁵¹⁸

Nüzûl tertibi gözetilen ve gözetilecek olan bu çalışmada, yalnızca erken dönem Mekkî sûreleri başlıklarıyla görmekte, içeriğine dair bir bilgi elde edememekteyiz. Ancak bilinen şekliyle Mekke'yi erken, orta ve geç dönem şeklinde üçe ayırmaktadır. Farklı olan tarafı ise erken Mekke dönemini de dört sûre grubuna, bu dört sûre grubunu da çeşitli alt gruplara ayırmasıdır.

96/Alak sûresi, 73/Müzzemmil, 74/Müddessir, 68/Kalem ve 1/Fâtiha sûrelerini ilk sûre grubuna yerleştirmeyişi, hatta Fâtiha sûresini erken dönem Mekkî sûreler içerisinde incelememesi dikkatimizi çeken hususlardandır.

⁵¹⁸ Esra Gözeler ve diğerleri, "Corpus Coranicum Projesi: Kur'ân'ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 2, 2012, s. 224; Hadiye Ünsal, s. 86.

SONUÇ

Çalışmamızın ilk bölümünde sahabeye atfedilen mushafların tertiplerini ele aldık. Bu mushaflardan Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b'ın Mushafları, nüzûl tertibini esas almamaktadır. Hz. Osman'ın Mushaf tertibinden de farklı olan bu iki tertip sûrelerin uzundan kısaya doğru dizilmiş görüntüsü vermesi itibariyle bu mushafa daha yakındır.

Tertiplerini incelediğimiz diğer iki mushaf Hz. Ali ve Abdullah b. Abbâs'a aittir. Hz. Ali'ye nispet edilen iki tertipten biri nüzûl tertibini esas almakta, diğeri bütün tertiplerden farklılık arz etmektedir. Zira bu farklı tertip sûrelerin 7 cüze ayrılması ve her cüzde 15 veya 16 sûre bulunması şeklinde oluşturulmuştur. Bazı sûreler bu tertipte yer almamaktadır.

Nüzûl tertibine göre olup da 114 sûreyi de sıralamaya yerleştiren tertip Abdullah b. Abbâs'a ait olup farklı kaynaklarda bununla ilgili bilgi vardır. Bu yönüyle nüzûl tertibi konusunda en çok yararlanılabilecek olan rivayetler, Abdullah b. Abbâs'a atfedilenlerdir.

Sahabenin mushaf tertiplerinden sonra 19. yüzyılda müsteşrikler tarafından Kur'ân'ı kronolojik okumaya yönelik çalışmalar üzerinde durduk. Bu çalışmalardan ön plana çıkanları, çalışmanın yapılış tarihine göre incelemeye aldık. Gustav Weil, Sir William Muir ve Theodor Nöldeke'nin çalışmaları sûrelerin kronolojik şekilde incelenmesi ve Mekke döneminin kendi içerisinde dönemlere ayrılarak sûrelerin bu dönemlerin içerisine yerleştirilmesi açısından benzerlik göstermekte ve bu konudaki ilk çalışmalar olma özelliğini taşımaktadırlar.

Müsteşrikler tarafından Kur'ân tercümesine de önem verilip, mushaf tertibini esas alan tercümelerde sûrelerin nüzûl zamanına da dikkat çekilmektedir. Mesela Edward Henry Palmer mushaf tertibini esas alarak bir meal yazsa da, sûrelerin nüzûl zamanına dair Mekke ve Medine tasnifiyle sınırlı kalacak şekilde bilgiler vermektedir.

Hubert Grimme, Kur'ân çalışmalarına sûreleri üslûp ve tarihe göre değil, doktriner özelliklerine göre sıralama çabasını getirmiştir. Hartwig Hirschfeld Hz. Peygamber'in hitaplarındaki dokunaklılığa göre sûrelerin değil âyet pasajlarının tertip edilmesi gerektiği tezini öne sürmüştür. Hirschfeld Weil, Muir ve Nöldeke'nin sûre ve âyetlerin uzunluk ve kısalıkları ile hitabın coşkulu olup olmayışını esas almalarını eleştirir.

John Meadows Rodwell nüzûl tertibine göre bir meal yayınlamıştır. Ancak bu, Mekke dönemini kendi içerisinde aşamalara ayırmadan sadece Mekke Medenî tasnifini esas alarak yapılmış bir tercüme olmuştur.

Âyet gruplarını vahiy birimi olarak kabul ederek nüzûl zamanını, bunun üzerinden inceleyen bir diğer isim Richard Bell'dir. Mushaf tertibine göre yazdığı mealinde sûre başlarında bilgiler vermiş, her sûreyi âyet gruplarına bölmüş ve her âyet pasajının nüzûl zamanını ayrı ayrı inceleme konusu haline getirmiştir. Bu açıdan onun çalışması hem çok detaylı hem karmaşıktır.

Rudi Paret Kur'ân'ı inceleme metotları üzerinde durmuş, ancak mealini nüzûl sırasına göre yazmamıştır. İlk baskısında Rodwell gibi nüzûl tertibine göre bir Kur'ân tercümesi hazırlayan Blachere, ikinci baskısında mushaf tertibine dönmüştür. Blachere, Weil ve Nöldeke gibi Mekke dönemini üç, Medine dönemini tek aşamada incelemiştir.

W. Montgomery Watt, bu çalışmalar içerisinde Bell'in yaptığı tasnife ayrı bir önem atfetmiştir. Ancak kendisi mushaf tertibine göre bir meal yazmış ve sûre başlarında verdiği bilgilerle Mekke dönemini üç aşama halinde incelediğini belirtmiştir.

Müslümanların tefsir çalışması haricinde gerek meal gerek yönetime dayalı çalışmalarda, sûrelerin nüzûl tertibinin rivayet, üslûp ve muhtevayı esas alarak yapılması birbirinden farklı tertipleri doğurmuştur. Abdülmüteal es-Saîdi, Mehdi Bâzergan, Mustafa İslamoğlu'nun oluşturdukları tertipler bunlar arasındadır.

Mehdi Bâzergan'ın çalışması sûre ve âyetlerin tertibinde istatistiksel hesaplamaları kullanması yönünden bütün çalışmalar içerisinde en farklı olanıdır. Ayrıca nüzûl gruplarını esas alarak küçük çaplı bir tefsir kaleme alması da onu diğerlerinden farklı kılmaktadır.

Mevdûdî de Mekke dönemini çeşitli aşamalara ayırarak incelemiş, tefsirinde sûre başlarında verdiği bilgilerde hangi dönemde nâzil olduklarına dikkat çekmiştir. Aynı sûrenin nüzûl zamanına dair farklı rivayetlerle karşılaştığında sûrenin muhtevasıyla Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemi karşılaştırarak zamanı tespit etmiştir.

Yaşar Nuri Öztürk, Türkiye'de nüzûl tertibine göre meal hazırlayan ilk isim olmuştur. Ondan sonra Türkiye'de nüzûl tertibini esas alarak meallerin yayınlanması

artmıştır. Mekke ve Medine döneminin çeşitli aşamalarda incelenmesi ve tarih merkezli Kur'ân'ı okuma yöntemi açısından bu çalışmalara Batılı çalışmaların öncülük ettiğini söylemek mümkündür.

İkinci bölümde tefsir müellefatında ilk yazılan tefsirden h. 8. yüzyıl'a kadar yazılan tefsirlerde Mekkî-Medenî sûre tasniflerini inceledik. Bu tefsirlerin sûrelerin Mekkî-Medenî oluşlarını tercihte ve müstesnâ âyetleri tespitte rivayetlerle sınırlı kaldığını, farklı rivayetler arasında tercihlerde bulunduğunu gördük. Genelde Mekkî-Medenî olduğu tartışmalı sûreler sınırlı sayıda olup, incelediğimiz tefsirlerde şu sûrelerde ihtilaf edilmiştir: 1/Fâtiha, 10/Yûnus, 13/Ra'd, 16/Nahl, 22/Hac, 29/Ankebût, 55/Rahmân, 56/Vâkıa, 57/Hadîd, 58/Mücâdele, 61/Saf, 64/Teğâbün, 76/İnsân, 83/Mutaffîfîn, 90/Beled, 97/Kadr, 98/Beyyine, 100/Âdiyât, 101/Kâria, 102/Tekâsür, 103/Asr, 106/Kureyş, 107/Mâûn, 108/Kevser, 109/Kâfirûn, 110/Nasr, 112/İhlâs, 113/Felak, 114/Nâs. İncelediğimiz tefsirlerde nüzûl zamanı konusunda ihtilaf edilenler bu 29 sûredir. Ancak bunlardan 1, 10, 13, 16, 22, 55, 90, 100, 101, 102, 106, 107, 112, 113, 114 çoğunlukla Mekkî kabul edilirken; 56, 57, 58, 61, 64, 98, 103, 110 Medenî kabul edilmiştir. Tefsir müellefatında ilk inen ve son inen vahiy haricinde nüzul kronolojisinin tespitinin ön plana çıkmadığı göze çarpmaktadır.

Kur'ân ilimlerinde sûrelerin nüzûl zamanı ve tertipleriyle ilgili çeşitli bilgiler yer almaktadır. Bilhassa Mekkî-Medenî, evvelü mâ nezel, nesh gibi bilgileri içeren eserlerde sûrelerin nüzûl zamanına dair farklı görüşler tespit ettik.

Günümüzde Kur'ân tarihi ismiyle yayınlanan eserlerde de nüzûl tertiplerine yer verilmekte, ancak bu eserler çoğunlukla İbn Ebi Davud es-Sicistânî'nin *Kitabu'l-Mesahif*'i, Ya'kûbî'nin *Tarihu Ya'kûbî*'si, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i, Şehristani'nin *Mefâtihu'l-Esrâr* ve *Mesâbihu'l-Ebrâr*'ı, Suyûtî'nin *el-İtkân*'ına dayanmakta, buradaki listeleri aynıyla aktarmakta, yeni bir tertip sunmamaktadır.

Nüzûl sırasına göre yapılan tefsirlerden Derveze, Deyrezûrî ve Yılmaz'ın kullandığı tertipler tamamen aynı olup, bu tertipler de Hattat Kadırgalı Mushafı'na dayanmaktadır. Yalnızca Mekkî sûreleri tefsir eden Meydânî'nin kullandığı tertipte ise sadece iki sûre Kadırgalı Mushafı'ndaki tertipten farklı yerdedir. Kadırgalı Mushafı'nda kronoloji 96, 68, 73, 74 numaralı sûreler şeklinde iken, Meydânî 96, 74, 73, 68 şeklinde sûre sıralamasını yapmıştır. Onun dışında Meydânî'nin tertibi Kadırgalı Mushafı ile aynıdır. Ancak 99/Zilzâl, 76/İnsân, 55/Rahmân ve 13/Ra'd

sûreleri Kadırgalı Mushaf'ında Medenî kabul edilirken, Derveze ve Yılmaz bu sûrelerin üslûp ve muhtevasının Mekkî sûrelere daha uygun olduğunu söyler. Ancak sıralamada bir değişiklik yapmazlar.

Mekkî Medenî sûrelerin çeşitli aşamalara ayrılarak incelenmesinin, nüzûl sırasına göre yazılan tefsirlerde Câbirî'nin *Fehmu'l-Kur'ân*'ı haricinde kullanılmadığını görmekteyiz. Yine bu tefsir dışında nüzûl tertibine göre yazılmış tefsirlerde, Mushaf tertibi dışında bir tefsir yazımının farklılığını görememekteyiz.

Müfessirler arasında gerek sıralaması, gerek Mekkî dönemi üç aşama halinde incelemesi açısından en özgün çalışmayı yapan isim, Muhammed Âbid el-Câbirî olmuştur. Ayrıca siyer ile Kur'ân'ı mezcetmesi açısından eseri önemlidir.

Zeki Duman'ın tefsiri, Türkiye'de kronolojik tefsir yazımına öncelik etmesi açısından önemlidir. Fakat onun tercih ettiği sıralama ile sûre başlarında verdiği nüzûl zamanına dair bilgilerin uyumunda bazı sıkıntılar vardır. Kadırgalı Mushaf'ının tertibiyle Mekkî sûrelerden Mutaaffifin'e kadar uyumlu olsa da, buradan sonraki sûrelerin sıralaması onun sıralamasından farklıdır.

Nüzûl tertibi üzerine çalışan müfessirlerin ve müsteşriklerin kabul etmekten geri durmadığı husus, sûreleri kesin bir nüzûl sırasına sokmanın zorluğudur. Bu durum araştırmacıların nüzûl tertibine dair hazırladıkları çeşitli listelerde daha iyi gözlemlenmektedir.

Bundan sonra yapılacak çalışmalarda sûrelerin nüzûl tarihine dair bilgiler sunabilecek kaynaklardan hadis, sebab-i nüzûl ve siyer-megâzi kaynakları detaylıca incelenerek yeni bir nüzûl tertibi oluşturulabilir.

Yaptığımız çalışma neticesinde nüzûl sırasını tespit etmeye yönelik çalışmaların ve nüzûl sırasını esas alan tefsirlerin Kur'an'ı nüzûl sürecinde anlamaya yönelik çabalar olduğu göze çarpmaktadır. Bu çalışmaların Kur'ân'ı tahrif etme gibi bir gayesinin olmadığı, zaten tüm İslam dünyasında Kur'ân'ın mahfûz olduğu bilinen bir gerçektir. Bu yönüyle Kur'ân'ın günümüz tertibi dışında bir tertibi veya tasnifini esas alarak onu anlamayı hedefleyen çalışmalar, inceleme alanına göre gereklidir.

KAYNAKÇA

KİTAP

Albayrak, İsmail, **Klasik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar**, Ensar Neşriyat, 2004.

Ali b. Süleyman el-Âbid, **Cem'ul Kur'ânîl Kerîm Hıfzen ve Kitâbeten**, Mecmeu'l-Melik, Suudi Arabistan, 1421.

Altıkulaç, Tayyar, **Hz. Osman'a İzafe Edilen Mushaf-i Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)**, Numune Matbaacılık, IRCICA, İslam Konferansı Teşkilatı, İstanbul, 2007.

Altıkulaç, Tayyar, **Hz. Osman'a Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif Türk ve İslam Eserleri Müzesi Nüshası**, İSAM, İstanbul, 2007.

Altıkulaç, Tayyar, **Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif (Kahire el-Meşhedü'l-Hüseyni Nüshası)**, IRCICA-ABU DHABI CULTURE&HERITAGE, İstanbul, 2009.

Altıkulaç, Tayyar, **Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif (San'a nüshası)**, IRCICA, Yemen Cumhuriyeti, Elma Basım, İstanbul, 2011.

el-A'zamî, Muhammed Mustafa, **The History of the Qur'anic Text From Revelation to Compilation**, UK Islamic Academy, England, t.y.

Bâzergan, Mehdi, **Adım Adım Vahiy**, çev. Yasin Demirkıran, Fecr Yayınevi, Ankara, 1999.

Bâzergan, Mehdi, **Kur'ân'ın Nüzûl Süreci**, 1. Baskı, çev. Yasin Demirkıran ve Mela Muhammed Feyzullah, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998.

el-Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Musa, **Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibi's-Serîa**, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1405.

Blachere, Regis, **Le Coran Traduction-de-Regis Blachere**, Paris, 1966.

el-Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah el-Cufî, **el-Camiu'l-Müsnedi's-Sahihî'l-Muhtasar min Umûri Rasulillah (sav) ve Sünenihi ve Eyyamih, Sahihu'l-Buhari**, 1. Baskı, Dâru Tavki'n-Necat, 1422.

el-Câbirî, Muhammed Âbid, **Fehmu'l-Kur'ân et-Tefsiru'l-Vâdih Hasebe Tertibi'n-Nüzûl Nüzûl Sırasına Göre Tefsir**, çev. Muhammed Coşkun, 1. Baskı, Mana Yayınları, İstanbul, 2014.

el-Câbirî, Muhammed Âbid, **Kur'ân'a Giriş**, çev. Muhammed Coşkun, Mana Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.

Cerrahoğlu, İsmail, **Tefsir Usulü**, TDV Yayınları, 25. Baskı, Ankara, 2014.

Çetin, Abdurrahman, **Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.

Çetin, Abdurrahman, **Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler**, 3. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

Demirci, Muhsin, **Tefsir Usulü ve Tarihi**, İFAV, İstanbul, 2001.

Demirci, Muhsin, **Tefsir Usulü**, 27. Baskı, MÜİF, İstanbul, 2013.

Demirci, Muhsin, **Kur'ân Tarihi**, İFAV, İstanbul, 2010.

Derveze, İzzet Muhammed, **et-Tefsîru'l-Hadîs Tertibu's-Süver Hasebe'n-Nüzûl**, 3. Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1421/2000.

Derveze, İzzet Muhammed, **el-Kur'ân'ü'l-Mecîd**, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, t.y.

ed-Deyrezûrî, Abdülkâdir Molla Huveyş, **Beyânu'l-Meânî**, Matbaatu't-Terakkî, Dimeşk, 1382/1962.

Katâde b. Diâme, İbn Katâde b. Aziz, **en-Nâsih ve'l-Mensûh**, Tahk. Hatim Salih ed-Damin, Müessesetü'r-Risale, y.y., 1418/1998.

Duman, M. Zeki, **Beyanu'l-Hak (Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tespiti)**, Fecr Yayınları, Ankara, 2006.

Elik, Hasan, **Kur'ân'ın Korunmuşluğu Üzerine**, MÜİF, 2. Baskı, İstanbul, 2008.

Grimme, Hubert, **Mohammed: Einleitung in den Koran, System der Koranischen Theologie**, Münster i. W., 1895.

Güneş, Arif, **Kur'ân'ı Kerim'in Ortaya çıkışı**, TDV Yayınları, Ankara, 2000.

Halil b. Ahmed, **Kitabu'l-Ayn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

Hamidullah, Muhammed, **Kur'ân-ı Kerim Tarihi**, çev: Mehmet Sait Mutlu, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1965.

Hirschfeld, Hartwig, **New Researches into the Composition and Exegesis of the Quran**, Royal Asiatic Society, London, 1932.

İbn Atıyye, Kadı Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endülisî (ö. 546), **el-Muharrarü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Lübnan, 2001.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir, **Tefsiru et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî, **Fünûnu'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Beşâir, Beyrut, 1408/1987.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî, **Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsir**, 2. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1987.

İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Kelbî el-Gırnatî, **et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl**, el-Muntadâ el-İslâmî, 2012.

İbnü'd-Dureys, Muhammed b. Eyyüb b. Yahya, **Fezâilü'l-Kur'ân ve Ma Enzele mine'l-Kur'âni bi-Mekketi ve Ma Enzele bi'l-Medineti**, Dâru'l-Fikr, Şam, 1408/1987.

İbn Hazm el-Endelüsî, **en-Nâsih ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.

İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşkî, **Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim**, Dâru Tayyibe, 2. Baskı, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye, 1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, **Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem, **Lisânu'l-Arab**, Dâru Sadır, Beyrut, t.y.

İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak, **Kitâbu'l-Fihrist**, Matbaatü'l-İstikâme, Kahire, t.y.

İbn Şihab ez-Zührî, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah, **en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'ân'il-Kerim**, Dâru'bni Affan, Kahire, 1429/2008.

İslamoğlu, Mustafa, **Kur'ân'ı Anlama Yöntemi**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Karataş, Şaban, **Şia'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'ân Tarihi**, Ekin Yayınları, İstanbul, 1996.

el-Kuleynî, Muhammed b. Ya'kub, **Usûlu'l-Kâfi**, 1. Baskı, Menşûrâtü'l-Fecr, Beyrut, 2007.

el-Kurtubî, Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyinü lima Tezammenehu mine's-Sünne ve Âyi'l-Furkân**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1427/2006.

el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî, **en-Nüket ve'l-Uyûn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Mennâ' Halil el-Kattan, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Mektebetü Vehbe, Kahire, t.y.

el-Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, **Mebadiun Esasiyye li Fehmi'l-Kur'ân (Kur'ân'ı Nasıl Anlayalım)**, çev. Bekir Karlığa, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983.

el-Mevdûdî, Ebû'l A'lâ, **Tefhîmu'l-Kur'ân**, çev: Nazife Şişman ve diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987.

el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, **Meâricü't-Tefekkür ve Dekaiku't-Tedebbür**, Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, Dimeşk, 1460/2000.

el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, **Kavâidü't-Tedebbüri'l-Emseli li Kitabillahi Azze ve Celle**, Dâru'l-Kalem, 2. Baskı, Dimaşk, 1989.

Muhammed Ebû Leyle, **el-Kur'ânu'l-Ker'im mine'l-Manzûri'l-İstişrakî Dirâsetün Nakdiyyetün Tahliliyyetün**, Dâru'n-Neşr li'l-Cemâat, Mısır, 2002.

Muhaysin, Muhammed Salim, **Târihu'l-Kur'âni'l-Kerim**, Matbûâtü Silsileti Daveti'l-Hak, Medine, 1406.

Mukâtil b. Süleyman, **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman**, Beyrut, 1423/2002.

Muir, Sir William, **The Quran**, London, Society for Promoting Christian Knowledge, 1878.

Muir, Sir William, **The Life of Mohammed**, Edinburgh, 1923.

en-Nîsâbü'rî, Nizamuddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî, **Garâibu'l-Kur'ân ve Regâibu'l-Furkân**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996.

Nöldeke, Theodor ve Friedrich Schwally, **Kur'ân Tarihi**, çev. Muammer Sencer, İlke Yayınları, İstanbul, 1970.

Nöldeke, Theodor ve Friedrich Schwally, **The History of the Qur'an**, Brill, Boston, 2013.

Okumuş, Mesut, **Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2009.

Öztürk, Yaşar Nuri, **Sûrelerin İniş Sırasına Göre Kur'ân-ı Kerim Meali**, 81. Baskı, Yeni Boyut, İstanbul, 2013.

Palmer, Edward Henry, **The Quran**, Oxford at the Clarendon Press, 1880.

Paret, Rudi, **Kur'ân Üzerine Makaleler**, çev. Ömer Özsoy, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Râgıb el-İsfahanî, Ebû'l Kasım Hüseyin b. Muhammed, **Müfredat fî Elfazî'l-Kur'ân**, Dâru'l Mağrife, Lübnan, t.y.

Rodwell, John Medows, **The Koran**, Everyman's Library, 1909, 1. Baskı, London, 1963.

es-Saîdî, Abdülmüteal, **en-Nazmu'l-Fennî fî'l-Kur'ân**, el-Matbaatü en-Nemuziciyye, Mısır, t.y.

es-Sa'lebî, Hemmam Ebû İshak Ahmed el-İmam, **el-Keşf ve'l-Beyan (Tefsiru's-Sa'lebî)**, 1. Baskı, Dâru İhyai't-Türasi el-Arabî, Beyrut, 1422/2002.

es-Salih, Subhi, **Mebâhis fî Ulûmi'l- Kur'ân**, Dâru'l-İlmi'l-Melayeyn, 10. Baskı, Beyrut, 1977.

Sasi Salim Hac, **Nakdu'l-Hitâbi'l-İstişrâkî**, Dâru'l-Medâri'l-İslamî, Lübnan, 2002.

es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, **Bahru'l-Ulûm**, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.

Serinsu, Ahmet Nedim, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü**, Şule Yayınları, İstanbul, 1994.

es-Sicistanî, Ebû Bekr Abdullah İbn Ebî Davud Süleyman b. el-Eş'as, **Kitabu'l-Mesâhif**, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011.

es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaledin, **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitab, 1394/1974.

es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaleddin, **Tedrîbu'r-Râvi fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî**, Dâru Tayyibe, y.y., t.y.

Sülün, Murat, **Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi**, Ensar Yayınevi, İstanbul, 2013.

Soysaldı, Mehmet, **Kur'ân'ı Anlama Metodolojisi**, Fecr Yayınevi, Ankara, 2001.

Sönmezsoy, Salahattin, **Kur'ân ve Oryantalistler**, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998.

eş-Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhîm b. Musa, **el-Muvâfakât fî Usûli'd-Din (İslâmî İlimler Metodolojisi)**, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, 1990.

eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, **Mefâtîhu'l-Esrâr Mesâbîhu'l-Ebrâr**, 1. Baskı, Tahran, 2008.

Şen, Ziya, **Kur'ân'ın Metinleşme Süreci**, Düşün Yayınları, İstanbul, 2013.

et-Tabresî, Ebû Mansur Ahmed b. Ali. Ebî Tâlib, **el-İhticac**, 1. Baskı, Menşûrâtü's-Şerifi'r-Rıza, 1380.

et-Tâvûs, Ali b. Musa b. Câfer Muhammed b. Muhammed, **Sa'du's-Suûd li'n-Nüfûs**, 1. Baskı, Matbaatü Mektebi'l-İ'lâmi'l-İslâmî, İran, 1422.

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu's-Saade ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.

Watt, W. Montgomery, **Companion to the Quran**, One World Publications, Oxford, 1994.

Watt, W. Montgomery, **Kur'ân'a Giriş**, çev. Süleyman Kalkan, 3. Baskı, Ankara Okulu, 2006.

Weil, Gustav, **Mohammed der Prophet sein Leben und seine Lehre**, Stuttgart, 1843.

el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmet b. Muhammet b. Ali, **Esbâbu'n-Nüzûl**, Dâru'l-Meymân, Suudi Arabistan, 2005.

el-Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Amr, **Kitâbu'l-Megâzi**, Dâru'l-A'lemî, Beyrut, 1404/1989.

Yahya b. Sellâm, et-Teymî el-Basrî el-Kayrevânî, **Tefsiru Yahya b. Sellâm**, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004.

el-Ya'kûbî, Ahmet b. Ebî Ya'kub b. Câfer b. Vehb b. Vadîh, **Tarihu'l-Ya'kûbî**, Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut, 2010.

Yaşar, Hüseyin, **Batı'nın Kur'ân Algısı**, Işık Akademi Yayınları, İzmir, 2010.

Yıldırım, Suat, **Kur'ân'da Ulûhiyyet**, 2. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987.

Yıldırım, Suat, **Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri**, Işık Akademi Yayınları, İzmir, 2006.

Yılmaz, Hakkı, **Nüzul Sırasına Göre Tebyînu'l-Kur'an İşte Kur'an**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2007-2011.

Zerzur, Adnan Muhammed, **Ulûmu'l-Kur'ân ve İ'câzuhu ve Târihu Tevsîkihi**, Dâru'l-A'lâm, Ürdün, 2005.

ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed, **Esâsu'l-Belâğa**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.

ez-Zencânî, Ebû Abdillâh, **Tarihu'l-Kur'ân**, Kahire, 1354/1935.

ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, **Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.

ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, tahkik: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, 2. Baskı, Dâru'l-Mârif, Lübnan, 1391/1972.

MAKALE

Albayrak, İsmail, “Richard Bell, Kur'an Çalışmaları ve Kur'an Vahy-i Hakkındaki Görüşleri”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3, 2001, ss. 267-280.

Çalışkan, Necmettin, “Nüzûl Sırasına Göre Yeni Bir Tefsir: Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî ve Meâricü't-Tefekkür”, **Toplum Bilimleri**, Cilt: 7, Sayı: 14, 2014, ss. 363-373.

Dağ, Mehmet, “İbn Mücâhid'in Kıraat Ekollerini Yedi ile Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, **Ekev Akademi Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 27, 2006, ss. 81-104.

Demirci, Muhsin, “Kur'ân'ın Nüzûl Sürecinde Tedricilik”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 9, 2002, ss. 175-198.

Draz, Muhammed Abdullah, “Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifi'ne Edebi Eleştiri”, çev. Ahmet Nedim Serinsu, **AÜİF Dergisi**, Cilt: 37, ss. 245-261.

Gökkır, Bilal, “Modern Dönemde Kur'ân'ın Ortaya Çıkışı: Kur'ân'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 27, 2012, ss. 9-28.

Ebû Gudde, “Halk-ı Kur’an Meselesi”, çev. Mücteba Uğur, **AÜİF Dergisi**, Sayı: 20, 1975, ss. 307- 321.

Gözeler, Esra ve diğerleri, “Corpus Coranicum Projesi: Kur’an’ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 53, Sayı: 2, 2012, ss. 219-253.

Keleş, Ahmet, “Kur’ân’ın Cem’i ve Tertibi Kur’ân Âyetlerinin Tevkîfilîği konusundaki Buhari Hadislerine ve Kur’ân İlimlerindeki Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 14, Sayı:1, 2001.

Koçyiğit, Hikmet, “Birden Fazla İsmi Olan Sûreler”, **Hikmet Yurdu**, Cilt: 6, Sayı:11, 2013, ss. 261-303.

Koçyiğit, Hikmet, “Kur’ân’ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 23, 2013, ss. 183-201.

Kur’ân Nüzûlünün Mekke Dönemi, IX. Tefsir Akademisyenleri Buluşması, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2013.

Okumuş, Mesut, “Kur’ân İmlasının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 17, 2010.

Okumuş, Mesut, “Kur’an-ı Kerim’in Kronolojik Okunuşun Muhasebesi”, **İslami İlimler Dergisi: I. Kur’an Sempozyumu (14-15 Ekim 2006)**, 2007, ss. 91-109.

Savaş, Rıza ve Ömer Dumlu, “Nüzûl Sırasına Göre Âyet Âyet Kur’ân’ın Yorumu”, **Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar**, (Ed: Gökkır ve diğerleri), **İlim Yayma Vakfı**, İstanbul, 2010.

Şen, Ziya, “Kur’an-ı Kerim’in Yazılması”, **Diyanet İlmi Dergi**, Cilt: 46, Sayı: 1, 2010, ss. 33-56.

Şulul, Kasım, “Siyer Yazıcılığında Kronoloji Meselesi”, Siret Sempozyumu -I- Türkiye’de Siret Yazımı, Ankara, 2012.

Yaşar, Naif, “Beyanu’l-Hak Adlı Meal Tefsir Üzerine bir Eleştiri”, **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, 2012, ss 193-232.

Yaşar, Hüseyin, “Aydınlanma Döneminde Batı’da Kur’an Algısı (II)”, **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 25, 2007, ss. 95-125.

TEZ

Atay, Esmâ, **İlk Dönem İngiliz Oryantalistlerin Kur’ân Çalışmaları W. Muir ve D. S. Margoliouth Örneği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Çalışkan, Necmettin, **Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî ve Tefsiri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

Ekrem Demir, **Derveze’nin Kur’ân’ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Ergin, Özge, **Muhammed İzzet Derveze’nin Tefsirinde Nesh**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Gözeler, Esra, **Kur’ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur’ân’a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiu’l-Evvel-4 Rebiu’l-Evvel Arası)**,

(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Özan (Abir), Gülbahar, **Sir William Muir'in Kur'an'a Bakışı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Polat, Hüseyin, **Alman Oryantalistlerin Kur'an ve Tefsir Çalışmaları (Rudi Paret Örneği)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2011.

Uzun, Ayşe, **Muhammed Abid el-Câbirî'nin Tefsiri ve Yorum Yöntemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013.

Ünsal, Hadiye, **Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2014.

ANSİKLOPEDİ

Akpınar, Turgut, “Paret, Rudi”, **DİA**, İstanbul, 2007, Cilt: 34, ss. 168-169.

Altıkulaç, Tayyar, “İkrime el-Berberi”, **DİA**, İstanbul, 2000, Cilt: 22, ss. 40-42.

Birişik, Abdülhamit, “Hasan Basri”, **DİA**, İstanbul, 1997, Cilt: 16, ss. 301-303.

Birişik, Abdülhamit, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, **DİA**, İstanbul, 1999, Cilt: 19, s. 338-340.

Birişik, Abdülhamit, “Katâde b. Diame”, **DİA**, İstanbul, 2002, Cilt: 25, ss. 22-23.

Bozkurt, Nebi ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, **DİA**, İstanbul, 2003, Cilt: 28, s. 561.

Cerrahoğlu, İsmail, “Abdullah b. Mes’ûd”, **DİA**, İstanbul, 1988, Cilt: 1, s. 116.

Cerrahoğlu, İsmail, “Ata b. Ebi Rebah”, **DİA**, İstanbul, 1991, Cilt: 4, ss. 35-36.

Cerrahoğlu, İsmail, “es-Süddi”, **DİA**, İstanbul, 2010, Cilt: 38, ss. 17-18.

Cerrahoğlu, İsmail, “Muhammed b. Saib el-Kelbî”, **DİA**, İstanbul, 2002, Cilt: 25, s. 206

Çakan, İsmail Lütfi, “Cabir b. Zeyd”, **DİA**, İstanbul, 1992, Cilt: 6, ss. 537-538.

Çakan, İsmail Lütfi ve Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs”, **DİA**, İstanbul, 1988, Cilt: 1, ss. 76-79.

Eroğlu, Muhammed, “DAHĤĤÂK b. Müzahim”, **DİA**, İstanbul, 1993, Cilt: 8, s. 410.

Erul, Bünyamin, “Übey b. Ka’b”, **DİA**, İstanbul, 2012, Cilt: 42, ss. 272-273.

Fayda, Mustafa, “Grimme Hubert”, **DİA**, İstanbul, 1996, Cilt: 14, s. 163.

Fırlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, **DİA**, İstanbul, 1989, Cilt: 2, ss. 371-374.

Görgün, Hilal, “Gustav Weil”, **DİA**, İstanbul, 2013, Cilt: 43, s. 154.

Kandemir, M. Yaşar, “Şa’bî”, **DİA**, İstanbul, 2010, Cilt: 38, ss. 217-218.

Kesler, Muhammet Fatih “MÜCÂHİD b. Cebr”, **DİA**, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss. 442-443.

Kurşun, Zekeriya, “Derveze, Muhammed İzzet”, **DİA**, İstanbul, 1994, Cilt: 9, ss. 187-188.

Maşalı, Mehmet Emin, “Mushaf”, **DİA**, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss. 242-247.

Nuhoğlu, Hidâyet, “Blachere Regis”, **DİA**, İstanbul, 1992, Cilt: 6, s. 244.

Türker, Ömer, “Mukatil b. Süleyman”, **DİA**, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss. 134-136.

ELEKTRONİK KAYNAK

Suat Yıldırım, “Âyetlerin Kronolojik Sıralanması”, 06.02.2011, <http://hikmet.net/icerik/4216/ayetlerin-kronolojik-siralanmasi>, (10.04.2015).

archive.org

<http://aaiil.org/text/books/mali/introductionstudyholyquran/introductionstudyholyquran.pdf>

<http://www.isam.org.tr/>

[http://en.wikisource.org/wiki/The_Qur%27an_\(Palmer\)/Introduction](http://en.wikisource.org/wiki/The_Qur%27an_(Palmer)/Introduction)

EKLER

EK 1: Abdullah b. Mes'ûd'un Mushaf Tertibi⁵¹⁹

Fihrist						İtkân					
1	2/Bakara	39	45/Câsiye	77	82/İnfitâr	1	2/Bakara	39	40/Mü'min	77	78/Nebe'
2	4/Nisâ	40	44/Duhân	78	88/Gâşiye	2	4/Nisâ	40	43/Zuhruf	78	81/Tekvîr
3	3/Al-i İmran	41	48/Fetih	79	87/A'lâ	3	3/Al-i İmran	41	32/Secde	79	82/İnfitâr
4	7/A'râf	42	57/Hadîd	80	92/Leyl	4	7/A'râf	42	42/Şûrâ	80	88/Gâşiye
5	6/En'am	43	58/Haşr	81	89/Fecr	5	6/En'am	43	46/Ahkâf	81	87/A'lâ
6	5/Mâide	44	32/Secde	82	85/Burûc	6	5/Mâide	44	45/Câsiye	82	92/Leyl
7	10/Yûnus	45	50/Kâf	83	84/İnşikâk	7	10/Yûnus	45	44/Duhân	83	89/Fecr
8	9/Berâe	46	65/Talâk	84	96/Alak	8	9/Berâe	46	48/Fetih	84	85/Burûc
9	16/Nahl	47	49/Hucurât	85	90/Beled	9	16/Nahl	47	59/Haşr	85	84/İnşikâk
10	11/Hûd	48	67/Tebareke	86	93/Duhâ	10	11/Hûd	48	41/Fussilet	86	96/Alak
11	12/Yûsuf	49	64/Teğâbûn	87	94/İnşirâh	11	12/Yûsuf	49	65/Talâk	87	90/Beled
12	17/İsrâ	50	63/Münâfikûn	88	86/Târık	12	18/Kehf	50	68/Kalem	88	93/Duhâ
13	21/Enbiyâ	51	62/Cum'a	89	100/Adiyât	13	17/İsrâ	51	49/Hucurât	89	94/İnşirâh
14	23/Mü'minûn	52	61/Saf	90	107/ Eraayte	14	21/Enbiyâ	52	67/Tebareke	90	86/Târık
15	26/Şuarâ	53	72/ Kul uhiye	91	101/Kâria	15	20/Tâhâ	53	64/Teğabun	91	100/Adiyât
16	37/Sâffât	54	71/İnna erselna	92	98/Beyyine	16	23/Mü'minûn	54	63/Münâfikûn	92	107/Eraayte
17	33/Ahzâb	55	58/Mücâdele	93	91/Şems	17	26/Şuarâ	55	62/Cum'a	93	101/Kâria
18	28/Kasas	56	60/ Mümtehine	94	95/Tîn	18	37/Sâffât	56	61/Saf	94	98/Beyyine
19	24/Nûr	57	66/Tahrîm	95	104/Hümeze	19	33/Ahzâb	57	72/Cin	95	91/Şems
20	8/Enfâl	58	55/Rahmân	96	105/Fil	20	22/Hac	58	71/Nûh	96	95/Tîn
21	19/Meryem	59	53/Necm	97	106/Kureyş	21	28/Kasas	59	58/Mücâdele	97	104/Hümeze
22	29/Ankebût	60	51/Zâriyât	98	102/Tekâsür	22	27/Neml	60	60/Mümtehine	98	105/Fil
23	30/Rûm	61	52/Tûr	99	97/Kadr	23	24/Nûr	61	66/Tahrîm	99	106/Kureyş
24	36/Yâsîn	62	54/Kamer	100	103/Asr	24	8/Enfâl	62	55/Rahmân	100	102/Tekâsür
25	25/Furkân	63	69/Hâkka	101	110/Nasr	25	19/Meryem	63	53/Necm	101	97/Kadr
26	22/Hac	64	56/Vâkıa	102	108/Kevser	26	29/Ankebût	64	52/Tûr	102	99/Zilzâl
27	13/Rad	65	68/Kalem	103	109/Kâfirûn	27	30/Rûm	65	51/Zâriyât	103	103/Asr
28	34/Sebe'	66	79/Nâziât	104	111/Tebbet	28	36/Yâsîn	66	54/ Kamer	104	110/Nasr
29	35/Melaiike	67	70/Seele sail	105	112/Samed	29	25/Furkân	67	56/Vâkıa	105	108/Kevser
30	14/İbrâhîm	68	74/Müddessir	106		30	15/Hicr	68	79/Nâziât	106	109/Kâfirûn
31	38/Sâd	69	73/Müzzemmil	107		31	13/Rad	69	70/Meâric	107	111/Tebbet
32	47/Ellezine Keferu	70	83/Mutaffifîn	108		32	34/Sebe'	70	74/Müddessir	108	112/İhlâs
33	54/Kamer	71	80/Abese	109		33	35/Melaiike	71	73/Müzzemmil		
34	39/Zümer	72	76/ İnsân	110		34	14/İbrâhîm	72	83/Mutaffifîn		
35	40/ Mü'min	73	75/Kıyâmet	111		35	38/Sâd	73	80/Abese		
36	43/Zuhruf	74	77/Mürselât	112		36	47/Ellezine Keferu	74	76/İnsân		
37	32/Secde	75	78/Nebe'	113		37	31/Lokmân	75	77/Mürselât		
38	46/Ahkâf	76	81/Kuvviret	114		38	39/Zümer	76	75/Kıyâmet		

⁵¹⁹ Muhammed b. İshak b. Nedim, **Kitâbu'l-Fihrist**, Matbaatü'l-İstikâme, Kahire, t.y, s. 45; es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaleddin, **el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân**, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitab, 1394/1974, Cilt: 1, ss. 223-225.

EK 2: Übey b. K'âb'ın Mushaf Tertibi⁵²⁰

Fihrist						İtkân					
1	1/Fâtiha	39	35/Fâtır	77	85/Burûc	1	1/Fâtiha	39	47/Muhammed	77	62/Cum'a
2	2/Bakara	40	48/Fetih	78	86/Târik	2	2/Bakara	40	58/Mücâdele	78	66/Tahrîm
3	4/Nisâ	41	47/Muhammed	79	87/A'la	3	4/Nisâ	41	67/Mülk	79	89/Fecr
4	3/Âl-i İmran	42	57/Hadîd	80	88/Gâşiye	4	3/Âl-i İmran	42	32/Secde	80	90/Belâ
5	6/En'am	43	58/Mücâdele	81	80/Abese	5	6/En'am	43	71/Nûh	81	92/Leyl
6	7/A'râf	44	67/Mülk	82	98/Beyyine	6	7/A'râf	44	46/Ahkâf	82	82/İnfîrât
7	5/Mâide	45	25/Furkân	83	61/Saf	7	5/Mâide	45	50/Kâf	83	91/Şems
8	10/Yûnus	46	32/Secde	84	93/Duhâ	8	10/Yûnus	46	55/Rahmân	84	86/Târîk
9	8/Enfâl	47	71/Nûh	85	94/İnşirâh	9	8/Enfâl	47	56/Vâkıa	85	87/A'lâ
10	9/Berâe	48	46/Ahkâf	86	101/Kâria	10	9/Berâe	48	72/Cin	86	88/Gâşiye
11	11/Hûd	49	50/Kâf	87	102/Tekâsür	11	11/Hûd	49	53/Necm	87	61/Saf
12	19/Meryem	50	55/Rahmân	88	Hal'	12	19/Meryem	50	70/Meâric	88	98/Beyyine
13	26/Şuarâ	51	56/Vâkıa	89	Hafd	13	26/Şuarâ	51	73/Müzzemmil	89	93/Duhâ
14	22/Hac	52	72/Cin	90	104/Hümeze	14	22/Hac	52	74/Müddessir	90	94/İnşirâh
15	12/Yûsuf	53	53/Necm	91	99/Zilzâl	15	12/Yûsuf	53	54/Kamer	91	101/Kâria
16	18/Kehf	54	68/Nun	92	100/Âdiyât	16	18/Kehf	54	44/Duhân	92	102/Teekâsür
17	16/Nahl	55	69/Hâkka	93	105/Fil	17	16/Nahl	55	31/Lokmân	93	103/Asr
18	33/Ahzâb	56	59/Haşr	94	95/Tin	18	33/Ahzâb	56	45/Câsiye	94	Hal'
19	17/İsrâ	57	60/Mümtehine	95	108/Kevser	19	17/İsrâ	57	52/Tûr	95	Hafd
20	39/Zümer	58	77/Mürselât	96	97/Kadr	20	39/Zümer	58	51/Zâriyât	96	104/Hümeze
21	40/Mü'min	59	78/Nebe'	97	109/Kâfirûn	21	20/Tâhâ	59	68/Nun	97	99/Zilzâl
22	20/Tâhâ	60	76/İnsân	98	110/Nasr	22	21/Enbiyâ	60	69/Hâkka	98	100/Âdiyât
23	21/Enbiyâ	61	90/La uksimu	99	111/Tebbet	23	24/Nûr	61	59/Haşr	99	105/Fil
24	24/Nûr	62	81/Kuvvirat	100	106/Kureys	24	23/Mü'minûn	62	60/Mümtehin	100	106/İlâf
25	23/Mü'minûn	63	79/Nâziât	101	112/Samed	25	34/Sebe'	63	77/Mürselât	101	107/Erâayte
26	40/Mü'min	64	80/Abese	102	113/Felak	26	29/Ankebût	64	78/Nebe'	102	108/Kevser
27	13/Rad	65	83/Mutaffifin	103	114/Nâs	27	40/Mü'min	65	75/Kıyâmet	103	97/Kadr
28	28/Kasas	66	84/İnşikâk	104	111/Tebbet	28	13/Rad	66	81/Kuvvirat	104	109/Kâfirûn
29	27/Neml	67	95/Tin	105	112/Samed	29	28/Kasas	67	65/Talâk	105	110/Nasr
30	37/Sâffât	68	96/Alak	106		30	27/Neml	68	79/Nâziât	106	111/Tebbet
31	38/Sâd	69	49/Hucurât	107		31	37/Sâffât	69	64/Tegâbün	107	112/Samed
32	36/Yâsîn	70	63/Münâfikûn	108		32	38/Sâd	70	80/Abese	108	113/Felak
33	15/Hicr	71	62/Cum'a	109		33	36/Yâsîn	71	83/Mutaffifin	109	114/Nâs

⁵²⁰ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, ss. 46-47; Suyûtî, **el-İtkân**, Cilt: 1, ss. 222-223.

34	42/Şûrâ	72	89/Fecr	110		34	15/Hicr	72	84/İnşikāk
35	30/Rûm	73	67/Mülk	111		35	42/Şûrâ	73	95/Tîn
36	43/Zuhruf	74	92/Leyl	112		36	30/Rûm	74	96/Alak
37	41/Fussilet	75	82/İnfitâr	113		37	57/Hadid	75	49/Hucurât
38	14/İbrâhîm	76	91/Şems	114		38	48/Fetih	76	63/Münâfikûn

EK 3: Ali b. Ebî Tâlib'in Mushaf Tertibi⁵²¹

Şehristani					
1	96/İkra	39	28/Kasas	77	23/Mü'minûn
2	68/Kalem	40	11/Hûd	78	83/Mutaffîfîn
3	73/Müzzemmil	41	12/Yûsuf	79	8/Enfâl
4	74/Müddessir	42	22/Hac	80	2/Bakara
5	111/Tebbet	43	6/En'am	81	3/Âl-i İmran
6	81/Tekvîr	44	37/Sâffât	82	4/Nisâ
7	87/A'lâ	45	31/Lokmân	83	5/Mâide
8	92/Leyl	46	34/Sebe'	84	33/Ahzâb
9	89/Fecr	47	30/Rûm	85	60/Mümtehin
10	93/Duhâ	48	97/Kadr	86	57/Hadîd
11	94/İnşirâh	49	91/Şems	87	47/Muhammed
12	103/Asr	50	85/Burûc	88	13/Rad
13	108/Kevser	51	95/Tîn	89	55/Rahmân
14	107/Mâûn	52	40/Mü'min	90	76/İnsân
15	109/Kâfirûn	53	41/Fussilet	91	65/Talâk
16	105/Fîl	54	44/Duhân	92	98/Beyyine
17	112/İhlâs	55	42/Şûrâ	93	91/Şems
18	102/Tekâsür	56	45/Câsiye	94	99/Zilzâl
19	53/Necm	57	46/Ahkâf	95	110/Nasr
20	80/Abese	58	18/Kehf	96	24/Nûr
21	106/Kureyş	59	32/Secde	97	63/Münâfikûn
22	101/Kâria	60	21/Enbiyâ	98	58/Mücâdele
23	75/Kıyâmet	61	16/Nahl	99	49/Hucurât
24	104/Hümeze	62	71/Nûh	100	66/Tahrîm
25	77/Mürselât	63	14/İbrâhîm	101	62/Cum'a
26	50/Kâf	64	52/Tûr	102	61/Saf
27	86/Târık	65	67/Mülk	103	9/Tevbe
28	54/Kamer	66	69/Hâkka	104	113/Felak
29	38/Sâd	67	70/Meâric	105	114/Nâs
30	72/Cin	68	78/Nebe'	106	48/Fetih
31	36/Yâsîn	69	79/Nâziât	107	101/Kâria
32	25/Furkân	70	51/Zâriyât	108	100/Âdiyât
33	35/Fâtır	71	84/İnşikâk	109	7/A'râf
34	19/Meryem	72	82/İnfitâr	110	17/İsrâ
35	20/Tâhâ	73	39/Zümer	111	88/Gâşiye
36	56/Vâkıa	74	29/Ankebût		
37	26/Şuarâ	75	10/Yûnus		
38	27/Neml	76	15/Hicr		

⁵²¹ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, **Mefâtihu'l-Esrâr Mesâbihi'l-Ebrâr**, 1. Baskı, Tahran, 2008, ss. 19-23.

EK 4: Ali b. Ebî Tâlib Sûre Tertibi⁵²²

Bakara Cüzü		Âl-i İmran Cüzü		Nisâ Cüzü		Mâide Cüzü	
1	2/Bakara	16	3/Âl-i İmran	32	4/Nisâ	48	5/Mâide
2	12/Yûsuf	17	11/Hûd	33	16/Nahl	49	10/Yûnus
3	29/Ankebût	18	22/Hac	34	23/Mü'minûn	50	19/Meryem
4	30/Rûm	19	15/Hicr	35	36/Yâsîn	51	26/Şuarâ
5	31/Lokmân	20	33/Ahzâb	36	42/Şûrâ	52	43/Zuhruf
6	41/Fussilet	21	44/Duhân	37	56/Vâkıa	53	49/Hucurât
7	51/Zâriyât	22	55/Rahmân	38	67/Mülk	54	50/Kâf
8	76/İnsân	23	69/Hâkka	39	74/Müddessir	55	54/Kamer
9	32/Secde	24	70/Meâric	40	107/Mâûn	56	60/Mümtehine
10	79/Nâziât	25	80/Abese	41	111/Tebbet	57	86/Târık
11	81/Tekvîr	26	91/Şems	42	112/İhlâs	58	90/Beled
12	82/İnfîtâr	27	97/Kadr	43	103/Asr	59	94/İnşirâh
13	84/İnşikâk	28	99/Zilzâl	44	101/Kâria	60	100/Âdiyât
14	87/A'lâ	29	104/Hümeze	45	85/Burûc	61	108/Kevser
15	98/Beyyine	30	105/Fil	46	95/Tîn	62	109/Kâfirûn
		31	106/Kureyş	47	27/Neml	63	
En'am Cüzü		A'râf Cüzü		Enfâl Cüzü			
64	6/En'am	80	7/A'râf	96	8/Enfâl		
65	17/İsrâ	81	14/İbrâhîm	97	9/Tevbe		
66	21/Enbiyâ	82	18/Kehf	98	20/Tâhâ		
67	25/Furkân	83	24/Nûr	99	35/Fâtır		
68	28/Kasas	84	38/Sâd	100	37/Sâffât		
69	40/Mü'min	85	39/Zümer	101	46/Ahkâf		
70	58/Mücâdele	86	45/Câsiye	102	48/Fetih		
71	59/Haşr	87	47/Muhammed	103	52/Tûr		
72	62/Cum'a	88	57/Hadîd	104	53/Necm		
73	63/Münâfikûn	89	73/Müzzemmil	105	61/Saf		
74	68/Kalem	90	75/Kıyâmet	106	64/Teğabun		
75	71/Nûh	91	78/Nebe'	107	65/Talâk		
76	72/Cin	92	88/Gâşiye	108	83/Mutaffifîn		
77	77/Mürselât	93	89/Fecr	109	113/Felak		
78	93/Duhâ	94	92/Leyl	110	114/Nâs		
79	102/Tekâsür	95	110/Nasr				

⁵²² Ahmet b. Ebî Yakub b. Câfer b. Vehb b. Vadîh, **Tarihu'l-Ya'kûbî**, Şirketü'l-A'lemiyi li'l-Matbuat, Beyrut, 2010, Cilt: 2, ss. 22-23

EK 5: Abdullah b. Abbâs'ın Mushaf Tertibi⁵²³

Ya'kûbî					
1	96/Alak	39	19/Meryem	77	30/Rûm
2	68/Kalem	40	20/Tâhâ	78	29/Ankebût
3	93/Duhâ	41	26/Şuarâ	79	83/Mutaffîfîn
4	74/Müddessir	42	27/Neml	80	2/Bakara
5	1/Fâtiha	43	28/Kasas	81	8/Enfâl
6	111/Tebbet	44	17/İsrâ	82	3/Al-i İmran
7	81/Tekvîr	45	10/Yûnus	83	59/Haşr
8	87/A'lâ	46	11/Hûd	84	33/Ahzâb
9	92/Leyl	47	12/Yûsuf	85	24/Nûr
10	89/Fecr	48	15/Hicr	86	60/Mümtehin e
11	94/İnşirâh	49	6/En'am	87	48/Fetih
12	55/Rahmân	50	37/Sâffât	88	4/Nisâ
13	103/Asr	51	31/Lokmân	89	22/Hac
14	108/Kevser	52	40/Mü'min	90	57/Hadîd
15	102/Tekâsür	53	41/Fussilet	91	47/Muhamm ed
16	107/Mâûn	54	42/Şûrâ	92	76/İnsân
17	105/Fil	55	43/Zuhruf	93	65/Talâk
18	53/Necm	56	34/Sebe'	94	98/Beyyine
19	80/Abese	57	39/zümer	95	62/Cum'a
20	97/Kadr	58	44/Duhân	96	32/Secde
21	91/Şems	59	45/Câsiye	97	40/Mü'min
22	85/Burûc	60	46/Ahkâf	98	63/Münâfikû n
23	95/Tîn	61	51/Zâriyât	99	58/Mücâdele
24	106/Kureyş	62	88/Gâşiye	100	49/Hucurât
25	101/Kâria	63	18/Kehf	101	66/Tahrîm
26	75/Kıyâmet	64	16/Nahl	102	64/Teğâbün
27	104/Hümeze	65	71/Nûh	103	61/Saf
28	77/Mürselât	66	14/İbrâhîm	104	5/Mâide
29	50/Kâf	67	21/Enbiyâ	105	9/Tevbe
30	90/Beled	68	23/Mü'minûn	106	110/Nasr
31	86/Târık	69	13/Ra'd	107	56/Vâkıa
32	54/Kamer	70	52/Tûr	108	100/Âdiyât
33	38/Sâd	71	67/Mülk	109	113/Felak
34	7/A'râf	72	69/Hâkka	110	114/Nâs
35	72/Cin	73	70/Meâric		
36	36/Yâsîn	74	78/Nebe'		
37	25/Furkân	75	79/Nâziât		
38	35/Fâtır	76	82/İnfitâr		

⁵²³ Ya'kûbî, Cilt: 1, ss. 352-353; 362.

EK 6: Abdullah b. Abbâs'ın Mushaf Tertibi

Şehristânî					
1	96/Alak	39	36/Yâsîn	77	78/Nebe'
2	68/Kalem	40	25/Furkân	78	79/Nâziât
3	93/Duhâ	41	35/Fâtır	79	82/infitar
4	73/Müzzemm il	42	19/Meryem	80	84/inşikak
5	74/Müddessir	43	20/Tâhâ	81	30/Rûm
6	1/Fâtiha	44	26/Şuarâ	82	29/Ankebût
7	111/Tebbet	45	27/Neml	83	83/Mutaffifîn
8	81/Tekvîr	46	28/Kasas	84	2/Bakara
9	87/A'lâ	47	17/İsrâ	85	8/Enfâl
10	92/Leyl	48	10/Yûnus	86	3/Âl-i İmran
11	89/Fecr	49	11/Hûd	87	59/Haşr
12	94/İnşirâh	50	12/Yûsuf	88	33/Ahzâb
13	55/Rahmân	51	15/Hicr	89	24/Nûr
14	103/Asr	52	6/En'am	90	60/Mümtehin e
15	108/Kevser	53	37/Sâffât	91	48/Fetih
16	102/Tekâsür	54	31/Lokmân	92	4/Nisâ
17	107/Mâûn	55	34/Sebe'	93	99/Zilzâl
18	105/Fil	56	39/Zümer	94	22/Hac
19	109/Kâfirûn	57	40/Mü'min	95	57/Hadîd
20	112/İhlâs	58	41/Fussilet	96	47/Muhamm ed
21	53/Necm	59	42/Şûrâ	97	76/İnsân
22	80/Abese	60	43/Zuhruf	98	65/Talâk
23	97/Kadr	61	44/Duhân	99	98/Beyyine
24	91/Şems	62	45/Câsiye	100	62/Cum'a
25	85/buruc	63	46/Ahkâf	101	32/Secde
26	95/Tîn	64	51/Zâriyât	102	63/Münâfikū n
27	106/Kureyş	65	88/Gâşiye	103	58/Mücâdele
28	101/Kâria	66	18/Kehf	104	49/Hucurât
29	75/Kiyâmet	67	16/Nahl	105	66/Tahrîm
30	104/Hümeze	68	71/Nûh	106	64/Teğâbün
31	77/Mürselât	69	14/İbrâhîm	107	61/Saf
32	50/Kâf	70	21/Enbiyâ	108	5/Mâide
33	90/Beled	71	23/ Mü'minûn	109	9/Tevbe
34	86/Târık	72	13/Ra'd	110	110/Nasr
35	54/Kamer	73	52/Tûr	111	56/Vâkıa
36	38/Sâd	74	67/Mülk	112	100/Âdiyât
37	7/A'râf	75	69/Hâkka	113	113/Felak
38	72/Cin	76	70/Meâric	114	114/Nâs

EK 7: Gustav Weil Nüzûl Tertibi⁵²⁴

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1. Aşama		2. Aşama		3. Aşama		1. Aşama	
1	96/Alak	48	1/Fâtiha	66	7/A'râf	92	2/Bakara
2	74/Müddessir	49	51/Zâriyât	67	72/Cin	93	98/Beyyine
3	73/Müzzemmil	50	36/Yâsîn	68	35/Fâtır	94	62/Cum'a
4	26/Şuarâ	51	50/Kâf	69	27/Neml	95	65/Talâk
5	106/Kureyş	52	54/Kamer	70	28/Kasas	96	22/Hac
6	111/Tebbet	53	44/Duhân	71	17/İsrâ	97	4/Nisâ
7	81/Tekvîr	54	19/Meryem	72	10/Yûnus	98	8/Enfâl
8	53/Necm	55	20/Tâhâ	73	11/Hûd	99	47/Muhammed
9	15/Hicr	56	21/Enbiyâ	74	12/Yûsuf	100	57/Hadîd
10	68/Kalem	57	23/Mü'minûn	75	6/En'am	101	3/Âl-i İmran
11	87/A'lâ	58	25/Furkân	76	31/Lokmân	102	59/Haşr
12	92/Leyl	59	67/Mülk	77	34/Sebe'	103	24/Nûr
13	89/Fecr	60	37/Sâffât	78	39/Zümer	104	63/Münâfikûn
14	93/Duhâ	61	38/Sâd	79	40/Mü'min	105	33/Ahzâb
15	94/İnşirâh	62	43/Zuhruf	80	32/Secde	106	48/Fetih
16	103/Asr	63	71/Nûh	81	42/Şûrâ	107	110/Nasr
17	100/Âdiyât	64	55/Rahmân	82	45/Câsiye	108	61/Saf
18	108/Kevser	65	76/İnsân	83	46/Ahkâf	109	60/Mümtehine
19	102/Tekâsür			84	18/Kehf	110	58/Mücâdele
20	107/Mâûn			85	16/Nahl	111	49/Hucurât
21	109/Kâfirûn			86	14/İbrâhîm	112	66/Tahrîm
22	105/Fil			87	41/Fussilet	113	9/Tevbe
23	113/Felak					114	5/Mâide
24	114/Nâs						
25	112/İhlâs						
26	80/Abese						
27	97/Kadr						
28	91/Şems						
29	85/Burûc						
30	90/Beled						
31	95/Tîn						
32	101/Kâria						
33	75/Kıyâmet						
34	104/Hümeze						
35	77/Mürselât						
36	86/Târık						
37	70/Meâric						
38	78/Nebe'						
39	79/Nâziât						
40	82/İnfîtâr						
41	84/İnşikâk						
42	56/Vâkıa						
43	88/Ğaşiye						
44	52/Tûr						
45	69/Hâkka						
46	83/Mutaffîfîn						
47	99/Zilzâl						

⁵²⁴ Gustav Weil, **Der Qoran**, Historisch-Kritische Einleitung in den Koran, Bielfeld, 1844, s. 55-80.

EK 8: Sir William Muir Nüzûl Tertibi⁵²⁵

Mekkî Sûreler								Medenî Sûreler	
1. Aşama		2. Aşama		4. Aşama		5. Aşama		6. Aşama	
1	103/Asr	19	96/Alak	42	67/Mülk	64	46/Ahkâf	94	98/Beyyine
2	100/Âdiyât	20	113/Felak	43	53/Necm	65	72/Cin	95	2/Bakara
3	99/Zilzâl	21	74/Müddessir	44	32/Secde	66	35/Fâtır	96	3/Âl-i İmran
4	91/Şems	22	111/Tebbet	45	39/Zümer	67	36/Yâsîn	97	8/Enfâl
5	106/Kureyş	3. Aşama		46	73/Müzzemmil	68	19/Meryem	98	47/Muhammed
6	1/Fâtiha	23	87/A'lâ	47	79/Nâziât	69	18/Kehf	99	62/Cum'a
7	101/Kâria	24	97/Kadr	48	54/Kamer	70	27/Neml	100	5/Mâide
8	95/Tîn	25	88/Gâşiye	49	34/Sebe'	71	42/Şûrâ	101	59/Haşr
9	102/Tekâsür	26	80/Abese	50	31/Lokmân	72	40/Mü'min	102	4/Nisâ
10	104/hümeze	27	81/Tekvîr	51	69/Hâkka	73	38/Sâd	103	58/Mücâdele
11	82/İnfîtâr	28	84/İnşikâk	52	68/Kalem	74	25/Furkân	104	65/Talâk
12	92/Leyl	29	86/Târık	53	41/Fussilet	75	20/Tâhâ	105	63/Münâfikûn
13	105/Fîl	30	110/Nasr	54	71/Nûh	76	43/Zuhruf	106	24/Nûr
14	89/Fecr	31	85/Burûc	55	52/Tûr	77	12/Yûsuf	107	33/Ahzâb
15	90/Beled	32	83/Mutaffîfîn	56	50/Kâf	78	11/Hûd	108	57/Hadîd
16	93/Duhâ	33	78/Nebe'	57	45/Câsiye	79	10/Yûnus	109	37/Sâffât
17	94/İnşirâh	34	77/Mürselât	58	44/Duhân	80	14/İbrâhîm	110	48/Fetih
18	108/Kevser	35	76/İnsân	59	37/Sâffât	81	6/En'am	111	60/Mümteherine
		36	75/Kıyâmet	60	30/Rûm	82	64/Teğâbûn	112	66/Tahrîm
		37	70/Meâric	61	26/Şuarâ	83	28/Kasas	113	49/Hucurât
		38	109/Kâfirûn	62	15/Hicr	84	23/Mü'minûn	114	9/Tevbe
		39	107/Mâûn	63	51/Zâriyât	85	22/Hac		
		40	55/Rahmân			86	21/Enbiyâ		
		41	56/Vâkıa			87	17/İsrâ		
						88	16/Nahl		
						89	13/Ra'd		
						90	29/Ankebût		
						91	7/A'râf		
						92	113/Felak		
						93	114/Nâs		

⁵²⁵ Sir William Muir, **The Coran**, London 1896, s. 43-47

EK 9: Theodor Nöldeke Nüzûl Tertibi⁵²⁶

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1. Aşama		2. Aşama		3. Aşama		1. Aşama	
1	96/Alak	49	54/Kamer	70	32/Secde	91	2/Bakara
2	74/Müddessir	50	37/Sâffât	71	41/Fussilet	92	98/Beyyine
3	111/Tebbet	51	71/Nûh	72	45/Câsiye	93	64/Teğâbün
4	106/Kureyş	52	76/İnsân	73	16/Nahl	94	62/Cum'a
5	108/Kevser	53	44/Duhân	74	30/Rûm	95	8/Enfâl
6	104/Hümeze	54	50/Kâf	75	11/Hûd	96	47/Muhammed
7	107/Mâûn	55	20/Tâhâ	76	14/İbrâhîm	97	3/Âl-i İmran
8	102/Tekâsür	56	26/Şuarâ	77	12/Yûsuf	98	61/Saf
9	105/Fil	57	15/Hicr	78	40/Mü'min	99	57/Hadîd
10	92/Leyl	58	19/Meryem	79	28/Kasas	100	4/Nisâ
11	90/Beled	59	38/Sâd	80	39/Zümer	101	65/Talâk
12	94/İnşirâh	60	36/Yâsîn	81	29/Ankebût	102	59/Haşr
13	93/Duhâ	61	43/Zuhruf	82	31/Lokmân	103	33/Ahzâb
14	97/Kadr	62	72/Cin	83	42/Şûrâ	104	63/Münâfikûn
15	86/Târik	63	67/Mülk	84	10/Yûnus	105	24/Nûr
16	91/Şems	64	23/Mü'minûn	85	34/Sebe'	106	58/Mücadile
17	80/Abese	65	21/Enbiyâ	86	35/Fâtır	107	22/Hac
18	68/Kalem	66	25/Furkân	87	7/A'râf	108	48/Feth
19	87/A'lâ	67	17/İsrâ	88	46/Ahkâf	109	66/Tahrîm
20	95/Tîn	68	27/Neml	89	6/En'am	110	60/Mümtehine
21	103/Asr	69	18/Kehf	90	13/Rad	111	110/Nasr
22	85/Burûc					112	49/Hucurât
23	73/Müzzemmil					113	9/Tevbe
24	101/Kâria					114	5/Mâide
25	99/Zilzâl						
26	82/İnfitâr						
27	81/Tekvîr						
28	53/Necm						
29	84/İnşikâk						
30	100/Âdiyât						
31	79/Nâziât						
32	77/Mürselât						
33	78/Nebe'						
34	88/Gâşiye						
35	89/Fecr						
36	75/Kiyâmet						
37	83/Mutaffîfîn						
38	69/Hâkka						
39	51/Zâriyât						
40	52/Tûr						
41	56/Vâkıa						
42	70/Meâric						
43	55/Rahmân						
44	112/İhlâs						
45	109/Kâfirûn						
46	113/Felak						
47	114/Nâs						
48	1/Fâtîha						

⁵²⁶ Theodor Nöldeke, **Geschichte des Qorans**, Hildesheim-Zürich-NewYork, 2000, s. 74-234

EK 10: Hubert Grimme Sûre Tertibi⁵²⁷

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1. Aşama		Geçiş Aşaması		2. Aşama		1. Aşama	
1	111/Tebbet	41	56/Vâkıa	51	46/Ahkâf	93	2/Bakara
2	107/Mâûn	42	55/Rahmân	52	72/Cin	94	62/Cum'a
3	106/Kureyş	43	54/Kamer	53	45/Câsiye	95	5/Mâide 15-88; 108-120
4	105/Fîl	44	53/Necm	54	44/Duhân	96	47/Muhammed
5	104/Hümeze	45	52/Tûr	55	41/Fussilet	2. Aşama	
6	103/Asr	46	51/Zâriyât	56	97/Kadr	97	8/Enfâl
7	102/Tekâstür	47	50/Kâf	57	40/Mü'min	98	24/Nûr
8	101/Kâria	48	15/Hicr	58	39/Zümer	99	59/Haşr
9	100/Âdiyât	49	22/Hac	59	38/Sâd	3. Aşama	
10	99/Zilzâl	50	14/İbrâhîm	60	37/Sâffât	100	3/Âl-i İmran
11	108/Kevser			61	36/Yâsîn		29/Ankebût 1-12; 45-46; 69
12	96/Alak			62	35/Fâtır	101	4/Nisâ
13	95/Tîn			63	34/Sebe'	102	57/Hadîd
14	94/İnşirâh			64	32/Secde	103	64/Teğâbûn
15	93/Duhâ			65	31/Lokmân	104	61/Saf
16	92/Leyl			66	67/Mülk	105	60/Mümtehine
17	91/Şems			67	30/Rûm	106	58/Mücâdele
18	90/Beled			68	29/Ankebût	107	65/Talâk
19	89/Fecr			69	28/Kasas	108	33/Ahzâb
20	88/Gâşiye			70	27/Neml	109	63/Münâfikûn
21	87/A'lâ			71	26/Şuarâ	110	49/Hucurât
22	86/Târık			72	71/Nûh	111	110/Nasr
23	85/Burûc			73	25/Furkân	112	48/Fetih
24	84/İnşikâk			74	20/Tâhâ		5/Mâide 1-14; 89-107
25	83/Mutaffifîn			75	23/Mü'minûn	113	66/Tahrîm
26	82/İnfitâr			76	43/Zuhruf	114	9/Tevbe 1-24
27	81/Tekvîr			77	21/Enbiyâ	4. Aşama	
28	80/Abese			78	19/Meryem		9/Tevbe 25-124; 125-130
29	79/Nâziât			79	1/Fâtiha	Mekkî Sûrelerdeki Müstesnâ Ayetler	
30	78/Nebe'			80	42/Şurâ	16/Nahl 111-125; 128.	
31	77/Mürselât			81	18/Kehf	7/A'râf 156-158 erken med	
32	76/İnsân			82	17/İsrâ	98/Beyyine (?)	
33	75/Kıyâmet			83	16/Nahl	22/Hac 25-42; 76-78	
34	74/Müddessir			84	13/Ra'd	14/İbrâhîm 38-42	
35	73/Müzzemmil			85	12/Yûsuf	87/A'lâ 7	
36	70/Meâric			86	11/Hûd	73/Müzzemmil 20	
37	69/Hâkka			87	10/Yûnus		
38	68/Kalem			88	7/A'râf		
39	114/Nâs			89	6/En'am		
40	113/Felak			90	98/Beyyine (?)		
				91	112/İhlâs		
				92	109/Kâfirûn		
				2. Aşamaya Ait Olan Ayetler			
				53/Necm 21-23; 27-33			
				103/Asr 3			

⁵²⁷ Hubert Grimme, **Mohammed: Einleitung in den Koran, System der koranischen Theologie**, Münster i. W., 1895, ss. 25-29

				85/Burûc 8-11
				84/İnşikāk 25
				81/Tekvîr 29
				78/Nebe' 37-38
				76/İnsân 30-31
				47/Müddessir 55

EK 11: Hartwig Hirschfeld Nüzûl Grupları Tertibi⁵²⁸

Mekkî Sûreler								Medenî Ayetler	
İlk İlan		II: Coşkulu Vahiyyeler		III: Naklî Vahiyyeler		IV: Betimsel Vahiyyeler			
1	96/Alak 1-5	19	81/Tekvîr	53	68/Kalem 34-52	81	79/Nâziât 27-46		2/Bakara 1-19a; 19b-37; 38-58; 59
I: Onaylayıcı Vahiyyeler		20	82/İnfitâr	54	51/Zâriyât	82	71/Nûh		5/Mâide 71-88
2	87/A'lâ	21	84/İnşikâk		26/Şuarâ 1-220	83	55/Rahmân		2/Bakara 60-97; 98-115; 116-147; 163-184; 211-223; 244-268; 269-281
3	68/Kalem 1-33	22	99/Zilzâl	55	54/Kamer	84	50/Kâf		8/Enfâl 1-41; 42-76
4	112/İhlâs	23	80/Abese	56	37/Sâffât	85	45/Câsiye		3/Âl-i İmran1-29; 30-75; 76-90
5	69/Hâkka 40-52	24	86/Târik	57	44/Duhân	86	42/Şûrâ	101	47/Muhammed
6	26/Şuarâ 221-228	25	75/Kıyâmet	58	38/Sâd	87	41/Fussilet		3/Âli İmran 91-113 (?); 114-137; 139-200.
7	52/Tûr 29-49	26	83/Mutaffifîn	59	27/Neml 1-59	88	35/Fâtır	102	57/Hadîd
8	74/Müddessir 1-30; 35-55	27	88/Gâşiye	60	28/Kasas	89	32/Secde		7/A'râf 174-185.
9	73/Müzzemmil 1-14	28	79/Nâziât 1-14	61	15/Hicr	90	67/Mülk	103	59/Haşr
10	76/İnsân	29	77/Mürselât	62	18/Kehf	91	25/Furkân 1-63	104	61/Saf
11	94/İnşirâh	30	110/Nasr	63	12/Yûsuf	92	23/Mü'minûn 1-22; 53-118	105	62/Cum'a
12	96/Alak 6-19	31	85/Burûc	64	19/Meryem	93	16/Nahl 11-115		16/Nahl 116-128 (?)
13	111/Tebbet	32	78/Nebe'	65	43/Zuhruf 25-89	94	43/Zuhruf 1-24	106	64/Teğâbün
14	104/Hümeze		69/Hâkka 1-39	66	21/Enbiyâ	95	13/Ra'd		4/Nisâ 1-45; 126-129; 46-72; 73-86
15	79/Nâziât 15-26	33	78/Nebe'	67	14/İbrâhîm	96	113/Felak		2/Bakara 148-157; 87-95.
16	53/Necm 1-18; 24-62	34	56/Vâkıa	68	20/Tâhâ	97	114/Nâs		5/Mâide 56-63
17	93/Duhâ 1-8		52/Tûr 1-28	69	11/Hûd		10/Yûnus 1-57; 58-71		2/Bakara 282-284.
18	109/Kâfirûn	35	70/Meâric	70	34/Sebe'		31/Lokmân 1-10; 19-34		4/Nisâ 96-105; 106-125; 130-138(?); 139; 140-145; 146-151; 152-175.
		36	100/Âdiyât	71	7/A'râf 1-27; 57-155; 186-205	98	36/Yâsîn	107	33/Ahzâb

⁵²⁸ H. Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qur'an*, London 1902, s. 143-145

		37	101/Kāria	72	17/İsrâ 1-8; 103-111	98	27/Neml 60-95		2/Bakara 224-243 (?)
		38	106/Kureyş	73	73/Müzzemmil 15-19	99	30/Rûm	108	65/Talâk
		39	107/Mâûn		40/Mü'min 1-6; 24; 57	100	39/Zümer	109	24/Nûr
		40	108/Kevser	74	29/Ankebût 13-42		22/Hac 1-13; 62-71	110	66/Tahrîm
		41	90/Beled		10/Yûnus 72-109.		40/Mü'min 7-23; 58-85	111	63/Münâfikûn
		42	92/Leyl	75	23/Mü'minûn 23-52		2/Bakara 158-162	112	58/Mücadile
		43	91/Şems	76	46/Ahkâf 20-35		29/Ankebût 43-69		22/Hac 14-61; 72-78.
		44	105/Fil	77	5/Mâide 23-38; 109-120		17/İsrâ 87-102		5/Mâide 39-44.
		45	102/Tekâsür	78	2/Bakara 200-210		6/En'am 92-117		2/Bakara 285-286.
		46	97/Kadr	79	6/En'am 74-91	V: Teşriî Vahiyyeler			48/Fetih 18-28.
		47	98/Beyyine	80	1/Fâtîha		6/En'am 1-45; 46-73		2/Bakara 185-196a; 196-199b
		48	89/Fecr				93/Duhâ 9-11	113	60/Mümtehine
		49	72/Cin				25/Furkân 64-72	114	110/Nasr
		50	85/Burûc 1-8; 12-22				31/Lokmân 11-18	115	49/Hucurât
		51	103/Asr				7/A'râf 28-56		9/Tevbe 74-94; 120-128; 95-119; 1-12; 36-37; 13-22; 28-35.
		52	95/Tin				29/Ankebût 1-12		7/A'râf 156-172.
							46/Ahkâf 1-19		5/Mâide 1-4; 5-7; 8-14; 15-17; 109-120; 18-22; 45-55; 64-70; 89-104; 105-108 (?)
							17/İsrâ 9-86		6/En'am 117-151 (?)
							6/En'am 152-165		73/Müzzemmil 20 (?)
							9/Tevbe 129-130		74/Müddessir 31-34 (?)
							85/Burûc 9-11	İlave Edilmiş veya Belirsiz Ayetler	
									53/Necm 19-23
									3/Ali İmran 138
									33/Ahzâb 40
									47/Muhammed 2
									48/Fetih 29.
									61/Saf 6
									5/Mâide 73 (?); 101 (?)

EK 12: J. M. Rodwell Nüzul Tertibi⁵²⁹

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1	96/Alak	39	89/Fecr	77	12/Yûsuf	91	2/Bakara
2	74/Müddessir	40	75/Kıyâmet	78	40/Mü'min	92	98/Beyyine
3	73/Müzzemmil	41	83/Mutaffifin	79	28/Kasas	93	64/Teğâbün
4	93/Duhâ	42	69/Hâkka	80	39/Zümer	94	62/Cum'a
5	94/İnşirâh	43	51/Zâriyât	81	29/Ankebût	95	8/Enfâl
6	113/Felak	44	52/Tûr	82	31/Lokmân	96	47/Muhammed
7	114/Nâs	45	56/Vâkıa	83	42/Şûrâ	97	3/Âl-i İmran
8	1/Fâtiha	46	53/Necm	84	10/Yûnus	98	61/Saf
9	109/Kâfirûn	47	70/Meâric	85	34/Sebe'	99	57/Hadîd
10	112/İhlâs	48	55/Rahmân	86	35/Fâtır	100	4/Nisâ
11	111/Tebbet	49	54/Kamer	87	7/A'râf	101	65/Talâk
12	108/Kevser	50	37/Sâffât	88	46/Ahkâf	102	59/Haşr
13	104/Hümeze	51	71/Nûh	89	6/En'am	103	33/Ahzâb
14	107/Mâûn	52	76/İnsân	90	13/Rad	104	63/Münâfikûn
15	102/Tekâsür	53	44/Duhân			105	24/Nûr
16	92/Leyl	54	50/Kâf			106	58/Mücadile
17	68/Kalem	55	20/Tâhâ			107	22/Hac
18	90/Beled	56	26/Şuarâ			108	48/Feth
19	105/Fil	57	15/Hicr			109	66/Tahrîm
20	106/Kureyş	58	19/Meryem			110	60/Mümtehine
21	97/Kadr	59	38/Sâd			111	110/Nasr
22	86/Târik	60	36/Yâsîn			112	49/Hucurât
23	91/Şems	61	43/Zuhruf			113	9/Tevbe
24	80/Abese	62	72/Cin			114	5/Mâide
25	87/A'lâ	63	67/Mülk				
26	95/Tin	64	23/Mü'minûn				
27	103/Asr	65	21/Enbiyâ				
28	85/Burûc	66	25/Furkân				
29	101/Kâria	67	17/İsrâ				
30	99/Zilzâl	68	27/Neml				
31	82/İnfitâr	69	18/Kehf				
32	81/Tekvîr	70	32/Secde				
33	84/İnşikâk	71	41/Fussilet				
34	100/Âdiyât	72	45/Câsiye				
35	79/Nâziât	73	16/Nahl				
36	77/Mürselât	74	30/Rûm				
37	78/Nebe'	75	11/Hûd				
38	88/Gâşiye	76	14/İbrâhîm				

⁵²⁹ John Medows Rodwell, **The Koran**, London 1963, s. 20-485.

EK 13: Richard Bell Nüzûl Tertibi⁵³⁰

Mushaf Sırası	Erken Mekkî Ayetler	Mekkî Ayetler	Geç Mekkî Ayetler	Erken Medenî Ayetler	Medenî Ayetler	Belirsiz Olanlar
1	Fâtiha			X		
2	Bakara		21-22 (veya Erken Medenî)	X	183, 224-225, 228-232	160b, 161, 162, 160a, 184, 185, 190 , 191, 70, 182, 206-208
3	Âl-i İmran			X		27b-28, 169-171
4	Nisâ			X		52-53, 87
5	Mâide				X	3b , 14
6	En'am	74 (?), 134-136 (veya Medenî), 155 (veya Erken Medenî), Diğer ayetler		91 (?), 92-99, 102-107, 109-114a, 114b-120, 123-126, 156-165	12b, 25-28, 33-34, 39, 67-69 (?), 75-79, 83, 132-133, 146-154	22, 23, 24
7	A'râf	5-8, 9-24, 36-37, 179 (?), 186-188, 198-201 (?), 202 (?), 204-205	57-91, 99-100, 189-197 (veya erken Medenî)	92-94(?), 95-98, 101-156, 171-173, 178 (?), 203 (?)	1, 2-4, 38-51, 157-158, 159-170, 181-185	25-35, 52-56, 177, 180
8	Enfâl				X	
9	Tevbe		71 (?)		X	
10	Yûnus	7-11 (?), 12-20, 21 (?), 22 (?), 23-25 (?), 32-37, 38-54, 59-71, 94, 101-103	26-28 (?)	26-28 (?), 55-58, 104-107	1-6, 29-31 (?), 72-74, 75-93, 95-100	
11	Hûd	10-14 (?), 15-17, 20-26a, 27-51 (veya Medenî), 52-63 (?), 64-71, 85-98		18-19 (?)	1-4, 5-6(?), 72-84, 99-100 (?), 102-104, 105-120, 121-123 (?)	9, 8
12	Yûsuf		X 103b-108 (?), 109-110			
13	Rad	7, 9-12, 13-16, 18-25, 26 (?), 27-28, 33-35, 43 (?)	8, 29-32, 36-42 (veya erken Medenî)		1, 2a, 2b, 2c, 2d, 3-4, 5-6 (?)	17 (?)
14	İbrâhîm		48-51 (?), 52 (veya erken Medenî)	29-32 (?), 33-35, 36, 38-42,	1-17, 37, 43, 45-47a	18-28, 44, 47
15	Hicr	16-24, 26-27, 78-79		6-9, 10-15, 25, 28-77, 80-84, 85-99 (veya hepsi geç Mekkî)	1, 2-5 (?)	
16	Nahl	3-9, 10-22, 47-49 (?), 50-57 (?), 58-66, 67-	100-102, 105 (veya erken Medenî)	45-46, 96-99 (?), 104 (?)	1,2, 23-34, 36, 37-39, 40-42, 43, 44,	72-75, 80, 82, 83, 81,

⁵³⁰ Richard Bell, **The Quran**, Edinburgh, 1960, I, 1-336; II, 353-687

			71, 76-78, 79 (?), 113-118 (?), 127-128b (?)		106, 108-112, 119-126, 128	90 (?), 103, 107	84-89, 91- 95
17	İsrâ		1, 9-11, 12, 13, 14-15, 16, 23- 42, 47-54 (?), 58-60, 61-62 (?), 110-111 (?)	55-57; 63-74 (veya erken Medenî), 103-109 (?)	19-22 (?), 43 (?), 44-46 (?), 75-86 (?), 87-89 (?), 90- 101 (?) 102 (?)	2-8, 17-18 (?)	
18	Kehf		9-11(?), 45-51 (?), 59-81, 99- 101, 102, 107- 108		1-8, 12-20a, 20b-25, 26- 44, 52-57, 58, 109	82-97 (?), 103-106, 110(?)	
19	Meryem		67-73	74-83 (?), 84-90, 91-98 (?)	65-66 (veya geç Mekkî)	1-15, 16-34, 35-37, 38-41, 42-51, 52-58, 59-64,	
20	Tâhâ		128-132;	1-7; 102-104 (?); 133-135 (?)	1-7; 8-101; 105-107 (?); 108-111 (?); 112-127		
21	Enbiyâ		19-30; 34-47	1-10; 52-91 (?); 104-106	11-18 (?); 95- 103 (?)	49-51; 92-94; 107-112	48
22	Hac		43 (?), 46 (?), 47, 48	57-58 (veya erken Medenî)	X	69 (?)	
23	Mü'minûn		12-16, 17-22, 80-82	114-117a (veya erken Medenî)	23-31, 32-43, 44-46 (?), 47- 79, 83-85, 92-94, 95- 100 (?), 101- 102, 103-113, 117b-118	1-11	
24	Nûr		34-45		1, 21, 23-24, 30, 46-51, 52-56	2-20, 22, 26, 27-28, 29, 31-33, 57-64	25
25	Furkân	5-7; 55-61	32; 62-77	12-31, 34-36	47-54	1-4; 8-11; 22; 23-31; 33; 43-46 (veya geç Mekkî)	
26	Şuarâ	1-191	192-209; 210- 220			221-226; 227-228	
27	Neml		7-14; 69-84; 89-92; 93-95		15-45; 46-54; 55-59	1-6; 60-68; 85-87	88
28	Kasas		57; 62-67; 71- 73 (?); 74-75		62-67; 74-75	X	68-70
29	Ankebût		18-20; 21; 22; 54-55; 53; 66- 67cd	61-65	40-42 (?); 43; 46-48; 44-45; 61-65	X	
30	Rûm		5-7; 10-15; 32- 34 (?); 47-50; 53	53-57	16-31 (?); 42- 46; 51-52; 58-60	1-4; 8-9; 35- 38	39-41
31	Lokmân		5-6; 9-12; 27- 34 (?), 15-18			1-4; 7-8; 13- 14; 19-26	
32	Secde		9-15; 26-30 (?)	15-22	15-22	1-8; 23-25	
33	Ahzâb				41-43; 63-68	1-6; 9-40; 44- 47, 48; 49-62	7-8; 61-67; 72-73
34	Sebe'		14-18	30-32; 33-37; 42-45; 50	1-13; 19-20; 30-32; 39-41 (?) 42-45; 50	21-22(?), 38	46-49, 23-29

35	Fâtır		19-21(?)		22-24; 25-45(veya erken Medenî)	1-2(?); 3-18; 30-35; 36-39; 40-45	
36	Yâsîn		1-4, 6-11(?), 12-32, 33-45, 48-52, 55-83			46-47; 53-54	
37	Sâffât	149-160; 161-182.	1-47, 60-100, 108-111, 114-148	100-107	112-113	48-59 (?)	
38	Sâd		1-14, 15-19, 20-24, 29-88			25-28	
39	Zümer			24	5-7, 8-10, 19-21, 22, 24, 28-38, 46-74	1-4, 14-18, 23, 25-27, 39-45	11-13
40	Mü'min		1-6, 15-23, 59-70, 71-76, 77-85(?)		24-58	7-14	
41	Fussilet		5-17, 37-40, 41-44(?)		45-50, 51, 52-54 (?)	1-4, 18-36	
42	Şûrâ		50-53 (?)		5-10; 11-49	1-4	
43	Zuhruf		1-4 (?), 15-17(?), 18-29 (?), 81-89 (?)	45-56	5-7 (?), 9-14, 30-34, 35-38, 39-44(?), 45-56	57-80	
44	Duhân		1-7, 8-15, 16-32, 33-59.				
45	Câsiye		2-4(?), 10-12(?), 19(?)	23-36	5-9, 22, 23-36	13-14, 15-18, 20-21	
46	Ahkâf		20-27	12-13, 18-19; 32-35 (veya erken Medenî)	6-11, 12-13	1-5, 14-17, 28-31	
47	Muhammed				X		
48	Fetih				X		
49	Hucurât				X		
50	Kâf			X			
51	Zâriyât	1-6	7-9(?), 56-58	10-23(?), 47-51(?)	24-37, 38-40, 41-46, 52-55	59-60	
52	Tûr		X				
53	Necm	1-18		19-26, 27, 34-56(?), 57-58, 59-62	28-32-33(?)		
54	Kamer		X			44-45	
55	Rahmân		1-32, 33-45, 46-78				
56	Vâkıa		1-9, 26-33, 57-73		10a-25, 34-56	74-96	
57	Hadîd				1-12, 13-14, 15-17(?), 18-29		
58	Mücâdele					X	
59	Haşr				22-24	X	
60	Mümtehine					X	
61	Saf				X		
62	Cum'a				1-5, 6-8, 9-10, 11		
63	Münâfikûn					1-6, 8, 7, 9-11	
64	Teğâbûn				X (?)		

65	Talâk				X		
66	Tahrîm				X		10-12
67	Mülk		5-12			1-4, 13-17, 20-21	18-19, 22-30
68	Kalem		1-9, 17-33			10-16, 34-52	
69	Hâkka	X					
70	Meâric		1-14; 15-18; 19-21; 22-35 (veya erken Medenî)			36-44	
71	Nûh		5-19, 27-29 (?)		20-26	1-4	
72	Cin		1-19, 20-21, 24, 22-23, 26, 27-28, 25				
73	Müzzemmil		1-10, 11-19			20	
74	Müddessir		1-30, 35-40, 50-55			31-34, 41-49(?)	
75	Kıyâmet		1-19, 31-40	20-30	20-30		
76	İnsân		1-22, 23-26(?), 29-31			27-28	
77	Meâric		1-13	14-50	14-50		
78	Nebe'		6-16, 17-41			1-5	
79	Nâziât		15-33, 42-46	1-14		34-41(?)	
80	Abese	1-32	33-42				
81	Tekvîr		1-14, 15-29				
82	İnfîtâr		1-5, 6-8, 9-16, 17-19				
83	Mutaffifîn		1-5, 7, 9, 18, 19-21			6, 10-14, 15-17, 22-27, 28-36	
84	İnşikâk	1-6, 7-12, 16-19				13-15	20-25
85	Burûc				1-11, 12-22 (?)		
86	Târık	1-10, 11-14		15-17			
87	A'lâ		1-19				
88	Gâşiye	17-20, 25-26	1-16, 21-24				
89	Fecr		X				
90	Beled	1-11, 17-20				12-16	
91	Şems		X				
92	Leyl	X					
93	Duhâ	X					
94	İnşirâh	X					
95	Tîn	X					
96	Alak	X					
97	Kadr		X				
98	Beyyine					X	
99	Zilzâl		X				
100	Âdiyât		X				
101	Kâria		X				
102	Tekâstür					X	
103	Asr			3	1-2; 3		
104	Hümeze		X				

105	Fîl		X				
106	Kureyş		X				
107	Mâûn					X	
108	Kevser					X	
109	Kâfirûn		X				
110	Nasr					X	
111	Tebbet					X	
112	İhlâs					X	
113	Felak		X				
114	Nâs		X (veya erken Medenî)				

EK 14: Regis Blachere Nüzûl Tertibi⁵³¹

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1. Aşama		2. Aşama		3. Aşama		1. Aşama	
1	96/Alak (1-7)	48	51/Zâriyât	69	32/Secde	91	2/Bakara
2	74/Müddessir (1-7)	49	54/Kamer	70	41/Fussilet	92	98/Beyyine
3	106/Kureyş	50	68/Nun	71	45/Câsiye	93	64/Tegâbün
4	93/Duhâ	51	37/Sâffât	72	17/İsrâ	94	62/Cum'a
5	94/İnşirâh	52	71/Nûh	73	16/Nahl	95	8/Enfâl
6	103/Asr	53	44/Duhân	74	30/Rûm	96	47/Muhammed
7	91/Şems	54	50/Kâf	75	11/Hûd	97	3/Al-i İmran
8	107/Mâûn	55	20/Tâhâ	76	14/İbrâhîm	98	61/Saf
9	86/Târîk	56	26/Şuarâ	77	12/Yûsuf	99	57/Hadîd
10	95/Tîn	57	15/Hicr	78	40/Mü'min	100	4/Nisâ
11	99/Zilzâl	58	19/Meryem	79	28/Kasas	101	65/Talâk
12	101/Kâria	59	38/Sâd	80	39/Zümer	102	59/Haşr
13	100/Âdiyât	60	36/Yâsîn	81	29/Ankebût	103	33/Ahzâb
14	92/Leyl	61	43/Zuhruf	82	31/Lokmân	104	63/Münâfikûn
15	82/İnfitâr	62	72/Cin	83	42/Şûrâ	105	24/Nûr
16	87/A'lâ	63	67/Mülk	84	10/Yûnus	106	58/Mücâdele
17	80/Abese	64	23/Mü'minûn	85	34/Sebe'	107	22/Hac
18	81/Tekvîr	65	21/Enbiyâ	86	35/Fâtır	108	48/Fetih
19	84/İnşikâk	66	25/Furkân	87	7/A'râf	109	66/Tahrîm
20	79/Nâziât	67	27/Neml	88	46/Ahkâf	110	60/Mümteherine
21	88/Gâşiye	68	18/Kehf	89	6/En'am	111	110/Nasr
22	52/Tûr			90	13/Ra'd	112	49/Hucurât
23	56/Vâkıa					113	9/Tevbe
24	69/Hâkka					114	5/Mâide
25	77/Mürselât						
26	78/Nebe'						
27	75/Kıyâmet						
28	55/Rahmân						
29	97/Kadr						
30	53/Necm						
31	102/Tekâsür						
	96/Alak, 6-19						
32	70/Meâric						
33	73/Müzzemmil						
34	76/İnsân						
35	83/Mutaffifîn						
	74/Müddessir (8-56)						
36	111/Tebbet						
37	108/Kevser						
38	104/Hümeze						
39	90/Beled						
40	105/Fil						
41	89/Fecr						
42	85/Burûc						
43	112/İhlâs						
44	109/Kâfirûn						
45	1/Fâtîha						
46	113/Felak						
47	114/Nâs						

⁵³¹ Regis Blachère, **Le Coran Traduction-de-Regis Blachere**, Paris, 1966.

EK 15: William Montgomery Watt'ın Nüzûl Tertibi⁵³²

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
Erken Dönem		Son Dönem		Dönemsiz Mekkî			
1	1/Fâtiha	44	6/En'am	70	16/Nahl (Bir kısmı)	91	2/Bakara
2	42/Şûrâ (?)	45	7/A'râf	71	18/Kehf	92	3/Âl-i İmran
3	52/Tûr	46	10/Yûnus	72	31/Lokmân	93	4/Nisâ
4	53/Necm (Bir kısmı)	47	11/Hûd	73	32/Secde	94	5/Mâide
5	56/Vâkıa	48	12/Yûsuf	74	34/Sebe'	95	8/Enfâl
6	69/Hâkka	49	13/Ra'd	75	41/Fussilet	96	9/Tevbe
7	73/Müzzemmil	50	14/İbrâhîm	76	55/Rahmân		16/Nahl
8	74/Müddessir	51	15/Hicr	77	70/Meâric		19/Meryem
9	75/Kıyâmet	52	17/İsrâ	78	76/İnsân	97	22/Hac
10	77/Mürselât (?)	53	19/Meryem (?)	79	100/Âdiyât	98	24/Nûr
11	78/Nebe' (?)	54	20/Tâhâ	80	101/Kâria		29/Ankebût
12	79/Nâziât	55	21/Enbiyâ	81	102/Tekâsür		32/Secde (16, 20)
13	80/Abese	56	23/Mü'minûn	82	104 /Hümeze	99	33/Ahzâb
14	81/Tekvîr	57	25/Furkân	83	105/Fil		35/Fâtır (İkinci Yarsı)
15	82/İnfitâr	58	26/Şuarâ	84	107/Mâûn (1-3)	100	47/Muhammed
16	84/İnşikâk	59	27/Neml	85	108/Kevser	101	48/Fetih
17	85/Burûc	60	28/Kasas	86	109/Kâfirûn	102	49/Hucurât
18	86/Târık	61	29/Ankebût (Kısmen)	87	111/Tebbet	103	57/Hadîd
19	87/A'lâ	62	30/Rûm	88	112/İhlâs	104	58/Mücâdele
20	88/Gâşiye	63	35/Fâtır	89	113/Felak	105	59/Haşr
21	89/Fecr	64	39/Zümer	90	114/Nâs	106	60/Mümtehine
22	90/Beled	65	40/Mü'min			107	61/Saf
23	91/Şems		42/Şûrâ (?)			108	62/Cum'a
24	92/Leyl	66	45/Câsiye			109	63/Münâfikûn
25	93/Duhâ	67	46/Ahkâf			110	64/Teğabun
26	94/İnşirâh		50/Kâf (?)			111	65/Talâk
27	95/Tîn	68	67/Mülk			112	66/Tahrîm
28	96/Alak	69	72/Cin			113	98/Beyyine
29	97/Kadr						107/Mâûn 4-7
30	99/Zilzâl					114	110/Nasr
31	103/Asr						
32	106/Kureys						
Orta Dönem							
33	36/Yâsîn						
34	37/Sâffât						
35	38/Sa'd						
36	43/Zuhruf						
37	44/Duhân						
38	50/Kaf (?)						
39	51/Zâriyât						
	53/Necm (Bir kısmı)						
40	54/Kamer						
41	71/Nûh						
42	83/Mutaffifîn						
43	68/Kalem						
	77/Mürselât (?)						
	78/Nebe' (?)						

⁵³² W. M. Watt, **Companion to the Quran**, Oxford 1994, s. 13-334

EK 16: Abdülmüteal es-Saîdî Nüzul Tertibi⁵³³

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1. Aşama		2. Aşama		3. Aşama		1. Aşama	
1	96/Alak	23	53/Necm	50	17/İsrâ	87	2/Bakara
2	68/Kalem	24	80/Abese	51	10/Yûnus	2. Aşama	
3	73/ Müzzemmil	25	97/Kadr	52	11/Hûd	88	8/Enfâl
4	74/Müddessir	26	91/Şems	53	12/Yûsuf	89	3/Âli İmran
5	1/Fâtiha	27	85/Burûc	54	15/Hicr	90	33/Ahzâb
6	111/Tebbet	28	95/Tîn	55	6/En'am	3. Aşama	
7	81/Tekvîr	29	106/Kureyş	56	37/Sâffât	91	60/Mümtehine
8	87/A'lâ	30	101/Kâria	57	31/Lokmân	92	4/Nisâ
9	92/Leyl	31	75/Kıyâmet	58	34/Sebe'	93	99/Zilzâl
10	89/Fecr	32	104/Hümeze	59	39/Zümer	94	57/Hadîd
11	93/Duhâ	33	77/Mürselât	60	40/Mü'min	95	47/Muhammed
12	94/İnşirâh	34	50/Kâf	61	41/Fussilet	96	13/Ra'd
13	103/Asr	35	90/Beled	62	42/Şûrâ	97	55/Rahmân
14	100/Âdiyât	36	86/Târik	63	43/Zuhuf	98	76/İnsân
15	108/Kevser	37	54/Kamer	64	44/Duhân	99	65/Talâk
16	102/Tekâsür	38	38/Sâd	65	45/Câsiye	100	98/Beyyine
17	107/Mâûn	39	7/A'râf	66	46/Ahkâf	101	59/Haşr
18	109/Kâfirûn	40	72/Cin	67	51/Zâriyât	102	24/Nûr
19	105/Fil	41	36/Yâsîn	68	88/Gâsiye	103	22/Hac
20	113/Felak	42	25/Furkân	69	18/Kehf	104	63/Münâfikûn
21	114/Nâs	43	35/Fâtır	70	16/Nahl	105	58/Mücâdele
22	112/İhlâs	44	19/Meryem	71	71/Nûh	106	49/Hucurât
		45	20/Tâhâ	72	14/İbrâhîm	107	66/Tahrîm
		46	56/Vâkıa	73	21/Enbiyâ	108	64/Teğâbün
		47	26/Şuarâ	74	23/Mü'minûn	109	61/Saf
		48	27/Neml	75	32/Secde	110	62/Cum'a
		49	28/Kasas	76	52/Tûr	111	48/Fetih
				77	67/Mülk	112	5/Mâide
				78	69/Hâkka	4. Aşama	
				79	70/Meâric	113	9/Tevbe
				80	78/Nebe'	114	110/Nasr
				81	79/Nâziât		
				82	82/İnfitâr		
				83	84/İnşikâk		
				84	30/Rûm		
				85	29/Ankebût		
				86	83/Mutaffîfîn		

⁵³³ Abdülmüteal es-Saîdî, **en-Nazmu'l-Fennî fi'l-Kur'ân**, el-Matbaatü en-Nemuziciyye, Mısır, t.y, ss. 32-36.

EK 17: Mevdûdî Nüzûl Tertibi⁵³⁴

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
Birinci Dönem		İkinci Dönem		Üçüncü Dönem			
1	1/Fâtiha	37	23/Mü'minûn	65	6/En'am	91	2/Bakara
2	34/Sebe' (2.Dönem)	38	25/Furkân	66	7/A'râf	92	3/Âli İmran
3	67/Mülk	39	26/Şuarâ	67	10/Yûnus	93	4/Nisâ
4	68/Kalem	40	27/Neml	68	11/Hûd	94	5/Mâide
5	69/Hâkka	41	28/Kasas	69	12/Yûsuf	95	8/Enfâl
6	70/Meâric	42	31/Lokmân	70	13/Rad	96	9/Tevbe
7	71/Nûh	43	32/Secde	71	14/İbrâhîm		Hac 25-78. ayetler
8	72/Cin	44	35/Fâtır	72	15/Hicr	97	24/Nûr
9	73/Müzzemmil	45	36/Yâsîn (3. Dönem)	73	16/Nahl	98	33/Ahzâb
10	74/Müddessir	46	37/Sâffât (3. Dönem)	74	17/İsrâ	99	47/Muhammed
11	75/Kıyâmet	47	38/Sâd	75	18/Kehf	100	48/Fetih
12	76/İnsân	48	39/Zümer	76	19/Meryem	101	49/Hucurât
13	77/Mürselât	49	40/Mü'min	77	20/Tâhâ	102	57/Hadîd
14	78/Nebe'	50	41/Fussilet	78	21/Enbiyâ	103	58/Mücâdele
15	79/Nâziât	51	42/Şûrâ	79	22/Hac 1-24. ayetler	104	59/Haşr
16	80/Abese	52	43/Zuhruf	80	46/Ahkâf	105	60/Mümtehine
17	81/Tekvîr	53	44/Duhân	81	54/Kamer	106	61/Saf
18	82/İnfîtâr	54	45/Câsiye	82	55/Rahmân	107	62/Cum'a
19	83/Mutaffîfîn	55	50/Kâf	83	29/Ankebût	108	63/Münâfikûn
20	84/İnşikâk	56	51/Zâriyât	84	30/Rûm	109	64/Teğabun
21	86/Târık	57	52/Tûr	85	111/Tebbet	110	65/Talâk
22	87/A'lâ	58	53/Necm	Dönemsiz Mekkî Sûreler		111	66/Tahrîm
23	88/Gâşiye	59	56/Vâkıa	86	97/Kadr	112	107/Mâûn
24	93/Duhâ	60	85/Burûc	87	108/Kevser	113	110/Nasr
25	94/İnşirâh	61	89/Fecr	88	109/Kâfirûn	İhtilâflı	
26	95/Tîn	62	90/Beled	89	113/Felak	114	98/Beyine
27	96/Alak	63	91/Şems	90	114/Nâs		
28	99/Zilzâl	64	92/Leyl				
29	100/Âdiyât						
30	101/Kâria						
31	102/Tekâsür						
32	103/Asr						
33	104/Hümeze						
34	105/Fîl						
35	106/Kureyş						
36	İhlâs						

⁵³⁴ Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'ân**, çev. Nazife Şişman, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987.

EK 18: Mehdi Bâzergan Nüzûl Tertibi⁵³⁵

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1	96/Alak	39	105/Fîl	77	11/Hûd	90	2/Bakara
2	74/Müddessir	40	89/Fecr	78	41/Fussilet	91	35/Fâtır
3	103/Asr	41	99/Zilzâl	79	30/Rûm	92	47/Muhammed
4	52/Tûr	42	101/Kâria	80	7/A'râf	93	8/Enfâl
5	112/İhlâs	43	37/Sâffât	81	6/En'am	94	61/Saf
6	86/Târik	44	70/Meâric ⁵³⁶	82	29/Ankebût	95	46/Ahkâf
7	82/İnfîtâr	45		83	34/Sebe'	96	62/Cum'a
8	91/Şems	46		84	10/Yûnus	97	3/Âl-i İmran
9	108/Kevser	47	51/Zâriyât	85	12/Yûsuf	98	63/Münâfikûn
10	87/A'lâ	48	54/Kamer	86	28/Kasas	99	22/Hac
11	85/Burûc	49	68/Kalem	87	40/Mû'min (Musa)	100	59/Haşr
12	81/Tekvîr	50	44/Duhân	88	31/Lokmân	101	57/Hadîd
13	94/İnşirâh	51	71/Nûh	89	42/Şûra	102	33/Ahzâb
14	93/Duhâ	52	73/Müzzemmil			103	4/Nisâ
15	114/Nâs	53	20/Tâhâ			104	13/Ra'd
16	79/Nâziât	54	15/Hicr			105	24/Nûr
17	92/Leyl	55	26/Şuarâ			106	48/Feth
18	107/Mâûn	56	76/Dehr			107	65/Talâk
19	77/Mürselât	57	38/Sâd			108	49/Hucurât
20	78/Nebe'	58	50/Kâf			109	9/Tevbe
21	106/Kureyş	59	36/Yâsîn			110	110/Nasr
22	53/Necm	60	23/Mû'minûn			111	58/Mücâdele
23	84/İnşikâk	61	43/Zuhruf			112	60/Mümtehine
24	80/Abese	62	21/Enbiyâ			113	66/Tahrîm
25	104/Hümeze	63	72/Cin			114	5/Mâide
26	109/Kâfirun	64	19/Meryem				
27	88/Gâşiye	65	98/Beyyine				
28	75/Kiyâmet	66	25/Furkân				
29	95/Tîn	67	67/Mülk				
30	56/Vâkıa	68	14/İbrâhîm				
31	55/Rahmân	69	16/Nahl				
32	1/Fâtiha	70	18/Kehf				
33	100/Âdiyât	71	32/Secde				
34	69/Hâkka	72	17/İsrâ				
35	111/Tebbet	73	27/Neml				
36	113/Felak	74	39/Zümer				
37	90/Beled	75	45/Câsiye				
38	102/Tekâsür	76	64/Teğâbün				

⁵³⁵ Mehdi Bâzergan, **Kur'ân'ın Nüzûl Süreci**, çev. Yasin Demirkıran-Mela Muhammed Feyzullah, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, ss. 116-122.

⁵³⁶ Bu sûreden sonra, listeye iki sûre rakam olarak ilave edilmiş, ancak sûrelerin isimleri ya da günümüz Mushaf tertibindeki numaralarına yer verilmemiştir. Bu sûreler, 31/Lokmân ve 97/Kadr sûreleridir.

EK 19: Yaşar Nuri Öztürk Nüzûl Tertibi⁵³⁷

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1	96/Alak	35	90/Beled	69	18/Kehf	92	2/Bakara
2	68/Kalem	36	86/Târik	70	16/Nahl	93	8/Enfâl
3	73/Müzzemmil	37	54/Kamer	71	71/Nûh	94	3/Âl-i İmran
4	74/Müddessir	38	38/Sâd	72	14/İbrâhîm	95	59/Haşr
5	1/Fâtiha	39	7/A'râf	73	21/Enbiyâ	96	62/Cum'a
6	111/Tebbet	40	72/Cin	74	23/Mü'minûn	97	33/Ahzâb
7	81/Tekvîr	41	36/Yâsîn	75	32/Secde	98	4/Nisâ
8	87/A'lâ	42	25/Furkân	76	52/Tûr	99	47/Muhammed
9	92/Leyl	43	35/Fâtır	77	67/Mülk	100	65/Talâk
10	89/Fecr	44	19/Meryem	78	69/Hâkka	101	98/Beyyine
11	93/Duhâ	45	20/Tâhâ	79	70/Meâric	102	24/Nûr
12	94/İnşirâh	46	56/Vâkıa	80	78/Nebe'	103	63/Münâfikûn
13	103/Asr	47	26/Şuarâ	81	79/Nâziât	104	58/Mücadile
14	100/Âdiyât	48	27/Neml	82	82/İnfitâr	105	49/Hucurât
15	108/Kevser	49	28/Kasas	83	84/İnşikâk	106	66/Tahrîm
16	102/Tekâsür	50	17/İsrâ	84	30/Rûm	107	64/Teğabûn
17	107/Mâûn	51	10/Yûnus	85	29/Ankebût	108	61/Saf
18	109/Kâfirûn	52	11/Hûd	86	83/Mutaffifîn	109	48/Fetih
19	105/Fil	53	12/Yûsuf	87	13/Rad	110	5/Mâide
20	113/Felak	54	15/Hicr	88	22/Hac	111	60/Mümtehine
21	114/Nâs	55	6/En'am	89	55/Rahmân	112	57/Hadîd
22	112/İhlâs	56	37/Sâffât	90	76/İnsân	113	9/Tevbe
23	53/Necm	57	31/Lokmân	91	99/Zilzâl	114	110/Nasr
24	80/Abese	58	34/Sebe'				
25	97/Kadr	59	39/Zümer				
26	91/Şems	60	40/Mü'min				
27	85/Burûc	61	41/Fussilet				
28	95/Tîn	62	42/Şûrâ				
29	106/Kureyş	63	43/Zuhruf				
30	101/Kâria	64	44/Duhân				
31	75/Kıyâmet	65	45/Câsiye				
32	104/Hümeze	66	46/Ahkâf				
33	77/Mürselât	67	51/Zâriyât				
34	50/Kâf	68	88/Gâşiye				

⁵³⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Sûrelerin İniş Sırasına Göre Kur'ân-ı Kerim Meali*, Yeni Boyut, İstanbul, 2013.

EK 20: Mustafa İslamoğlu Nüzûl Tertibi⁵³⁸

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1	1/Fatıfa	39	36/Yâsîn	77	39/Zümer	94	2/Bakara
2	96/Alak	40	25/Furkân	78	40/Mü'min	95	8/Enfâl
3	73/Müzzemmil	41	55/Rahmân	79	21/Enbiyâ	96	57/Hadîd
4	74/Müddessir	42	35/Fâtır	80	23/Mü'minûn	97	24/Nûr
5	93/Duhâ	43	19/Meryem	81	41/Fussilet	98	3/Âl-i İmran
6	94/İnşirâh	44	20/Tâhâ	82	42/Şûrâ	99	61/Saf
7	68/Kalem	45	69/Hâkka	83	43/Zuhruf	100	62/Cum'a
8	81/Tekvîr	46	70/Meâric	84	44/Duhân	101	98/Beyyine
9	87/A'lâ	47	78/Nebe'	85	45/Câsiye	102	59/Haşr
10	92/Leyl	48	79/Nâziât	86	46/Ahkâf	103	63/Münâfıkûn
11	89/Fecr	49	82/İnfîtâr	87	51/Zâriyât	104	4/Nisâ
12	97/Kadr	50	56/Vâkıa	88	30/Rûm	105	58/Mücâdele
13	103/Asr	51	26/Suarâ	89	29/Ankebût	106	33/Ahzâb
14	100/Âdiyât	52	84/İnşikâk	90	83/Mutaffifîn	107	65/Talâk
15	108/Kevser	53	27/Neml	91	22/Hac	108	5/Mâide
16	102/Tekâsür	54	54/Kamer	92	47/Muhammed	109	60/Mümtehine
17	107/Mâûn	55	38/Sâd	93	64/Teğabun	110	48/Fetih
18	109/Kâfirûn	56	7/A'râf			111	110/Nasr
19	111/Tebbet	57	32/Secde			112	49/Hucurât
20	105/Fil	58	13/Rad			113	66/Tahrîm
21	106/Kureyş	59	52/Tûr			114	9/Tevbe
22	101/Kâria	60	67/Mülk				
23	113/Felak	61	88/Gâşiye				
24	114/Nâs	62	18/Kehf				
25	112/İhlâs	63	72/Cin				
26	53/Necm	64	71/Nûh				
27	80/Abese	65	14/İbrâhîm				
28	91/Şems	66	37/Sâffât				
29	85/Burûc	67	28/Kasas				
30	95/Tîn	68	17/İsrâ				
31	99/Zilzâl	69	10/Yûnus				
32	76/İnsân	70	11/Hûd				
33	75/Kıyâmet	71	12/Yûsuf				
34	104/Hûmeze	72	15/Hicr				
35	77/Mürselât	73	6/En'am				
36	50/Kâf	74	16/Nahl				
37	90/Beled	75	31/Lokmân				
38	86/Târık	76	34/Sebe'				

⁵³⁸ Mustafa İslamoğlu, **Kur'ân'ı Anlama Yöntemi**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2014, ss. 44-45.

EK 21: Mukâtil b. Süleyman ve Tefsiri⁵³⁹

Mekkî Sûreler		Müstesnâ Ayetler	Mekkî Sûreler		Medenî Sûreler	
1	6/En'âm	91, 151	46	67/Mülk	91	1/Fâtîha
2	7/A'râf	163-173	47	68/Kalem	92	2/Bakara
3	10/Yûnus	94-95	48	69/Hâkka	93	3/Âl-i İmran
4	11/Hûd	12, 17, 114	49	70/Meâric	94	4/Nisâ
5	12/Yûsuf		50	71/Nûh	95	5/Mâide
6	13/Ra'd	(veya Medenî)	51	72/Cin	96	8/Enfâl
7	14/İbrâhîm	28-29	52	73/Müzzemmil	97	9/Tevbe
8	15/Hicr		53	74/Müddessir	98	24/Nûr
9	16/Nahl		54	75/Kıyâmet	99	33/Ahzâb
10	17/İsrâ	7, 80, 107-109, 60, 73, 74-75	55	76/İnsân	100	47/Muhammed
11	18/Kehf	1-7	56	77/Mürselât	101	48/Fetih
12	19/Meryem	58	57	78/Nebe'	102	49/Hucurât
13	20/Tâhâ		58	79/Nâziât	103	57/Hadîd
14	21/Enbiyâ		59	80/Abese	104	58/Mücâdele
15	22/Hac	1-2, 25, 54, 11, 39-40, 58-59	60	81/Tekvîr	105	59/Haşr
16	23/Mü'minûn		61	82/İnfitâr	106	60/Mümtehine
17	25/Furkân		62	84/İnşikâk	107	62/Cum'a
18	26/Şuarâ	197, 224 veya 224-227	63	85/Burûc	108	63/Münâfikûn
19	27/Neml		64	86/Târik	109	64/Teğâbûn
20	28/Kasas	52-55, 85	65	87/A'lâ	110	68/Kalem
21	29/Ankebût	(veya Mekke-Medine arası)	66	88/Gâşiye	111	73/Müzemmil
22	30/Rûm		67	89/Fecr	112	83/Mutaffifîn
23	31/Lokmân		68	90/Beled	113	97/Kadr
24	32/Secde	16	69	91/Şems	114	98/Beyyine
25	34/Sebe'		70	92/Leyl		
26	35/Fâtır		71	93/Duhâ		
27	36/Yâsîn		72	94/İnşirâh		
28	37/Sâffât		73	95/ Tîn		
29	38/Sâd		74	96/Alak		
30	39/Zümer	53-55	75	99/Zilzâl		
31	40/Mü'min		76	100/Âdiyât		
32	41/Fussilet		77	101/Kâria		
33	42/Şûrâ		78	102/Tekâsür		
34	43/Zuhruf		79	103/Asr		
35	44/Duhân		80	104/Hümeze		
36	45/Câsiye		81	105/Fil		
37	46/Ahkâf		82	106/Kureyş		
38	50/Kâf		83	107/Mâûn		
39	51/Kamer		84	108/Kevser		
40	52/Tûr		85	109/Kâfirûn		
41	53/Necm		86	110/Nasr		
42	54/Kamer		87	111/Tebbet		
43	55/Rahmân		88	112/İhlâs		

⁵³⁹ Mukâtil b. Süleyman, **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman**, Beyrut, 1423/2002.

44	56/Vâkıa		89	113/Felak		
45	61/Saf		90	114/Nâs		

EK 22: Semerkandî ve Bahru'l-Ulûm Adlı Tefsiri⁵⁴⁰

Mekkî Sûreler		Müstesnâ Ayetler	Mekkî Sûreler		Medenî Sûreler	
1	6/En'am	91 veya 21, 151-153	47	58/Mücâdele	92	1/Fâtîha (?)
2	7/A'râf		48	67/Mülk	93	2/Bakara
3	10/Yûnus		49	68/Kalem	94	3/Âl-i İmran
4	11/Hûd		50	69/Hâkka	95	4/Nisâ
5	12/Yûsuf		51	70/Meâric	96	5/Mâide
6	13/Ra'd	31, 43	52	71/Nûh	97	8/Enfâl
7	14/İbrâhîm		53	72/Cin	98	9/Tevbe
8	15/Hicr		54	73/Müzzemmil	99	24/Nûr
9	16/Nahl	126 veya 41,110, 126-127	55	74/Müddessir	100	48/Fetih
10	17/İsrâ		56	75/Kıyâmet	101	49/Hucurât
11	18/Kehf		57	77/Mürselât	102	55/Rahmân
12	19/Meryem		58	78/Nebe'	103	59/Haşr
13	20/Tâhâ		59	79/Nâziât	104	60/Mümteherine
14	21/Enbiyâ		60	81/Tekvîr	105	61/Saf
15	22/Hac	3 ayet	61	82/İnfitâr	106	62/Cum'a
16	23/Mü'minûn		62	83/Mutaffîfîn	107	63/Münâfikûn
17	25/Furkân		63	84/İnşikâk	108	64/Teğâbûn
18	26/Şuarâ	Sonundan bazı ayetler	64	85/Burûc	109	65/Talâk
19	27/Neml		65	86/Târık	110	66/Tahrîm
20	28/Kasas	85 (Mekke-Medine arası)	66	87/A'lâ	111	76/İnsân
21	29/Ankebût		67	88/Gâşiye	112	80/Abese
22	30/Rûm		68	89/Fecr	113	98/ Beyyine
23	31/Lokmân		69	90/Beled	114	99/Zilzâl
24	32/Secde		70	91/Şems		
25	33/Ahzâb		71	92/Leyl		
26	34/Sebe'		72	93/Duhâ		
27	35/Fâtır		73	94/İnşirâh		
28	36/Yâsîn		74	95/ Tîn		
29	37/Sâffât		75	96/Alak		
30	38/Sâd		76	97/Kadr		
31	39/Zümer		77	100/Âdiyât		
32	40/Mü'min		78	101/Kâria		
33	41/Fussilet		79	102/Tekâsür		
34	42/Şûrâ		80	103/Asr		
35	43/Zuhruf		81	104/Hümeze		
36	44/Duhân		82	105/Fil		
37	45/Câsiye		83	106/Kureyş		
38	46/Ahkâf		84	107/Mâûn		
39	47/Muhammed		85	108/Kevser		
40	50/Kâf		86	109/Kâfirûn		
41	51/Kamer		87	110/Nasr		
42	52/Tûr		88	111/Tebbet		
43	53/Necm		89	112/İhlâs		
44	54/Kamer		90	113/Felak		
45	56/Vâkia		91	114/Nâs		
46	57/Hadîd					

⁵⁴⁰ Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, **Bahru'l-Ulûm**, 1. Baskı, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993

EK 23: Sa'lebî ve Keşfu'l-Beyan adlı Tefsiri

Mekkî Sûreler		Müstesnâ Ayetler	Mekkî Sûreler		Medenî Sûreler	
1	1/Fâtiha	İhtilâflı	46	72/Cin	90	2/Bakara
2	6/En'am	91-93, 153-155	47	73/Müzzemmil (20)	91	3/Âl-i İmran
3	10/Yûnus		48	74/Müddessir	92	4/Nisâ
4	11/Hûd		49	75/Kıyâmet	93	5/Mâide
5	12/Yûsuf		50	76/İnsân	94	8/Enfâl
6	14/İbrâhîm	28 ve 30	51	77/Mürselât	95	9/Tevbe
7	15/Hicr		52	78/Nebe'	96	13/Ra'd
8	16/Nahl		53	79/Nâziât	97	24/Nûr
9	17/İsrâ		54	80/Abese	98	33/Ahzâb
10	18/Kehf		55	81/Tekvîr	99	47/Muhammed
11	19/Meryem		56	82/İnfitâr	100	48/Fetih
12	22/Hac	19-24	57	84/İnşikâk	101	49/Hucurât
13	23/Mü'minûn		58	85/Burûc	102	57/Hadîd
14	25/Furkân		59	86/Târık	103	58/Mücâdele
15	26/Şuarâ	224-227	60	87/A'lâ	104	59/Haşr
16	27/Neml		61	88/Gâşiye	105	60/Mümtehine
17	28/Kasas		62	89/Fecr	106	62/Cum'a
18	29/Ankebût		63	90/Beled	107	63/Münâfikûn
19	30/Rûm		64	91/Şems	108	65/Talâk
20	31/Lokmân		65	92/Leyl	109	66/Tahrîm
21	32/Secde		66	93/Duhâ	110	83/Mutaffifîn
22	36/Yâsîn		67	94/İnşirâh	111	98/Beyyine
23	37/Sâffât		68	95/ Tîn	112	110/Nasr
24	39/Zümer	10	69	96/Alak	113	113/Felak
25	40/Mü'min		70	97/Kadr (?)	114	114/Nâs
26	41/Fussilet		71	99/Zilzâl		
27	42/Şûrâ		72	100/Âdiyât		
28	43/Zuhruf		73	101/Kâria		
29	44/Duhân		74	102/Tekâstür		
30	45/Câsiye		75	103/Asr		
31	46/Ahkâf		76	104/Hümeze		
32	50/Kâf		77	105/Fil		
33	51/Kamer		78	106/Kureyş		
34	52/Tûr		79	107/Mâûn		
35	53/Necm		80	108/Kevser		
36	54/Kamer		81	109/Kâfirûn		
37	55/Rahmân		82	111/Tebbet		
38	56/Vâkıa		83	112/İhlâs		
39	61/Saf		Bilgi Vermediği Sûreler			
40	64/Teğâbûn	14	84	7/A'râf		
41	67/Mülk		85	20/Tâhâ		
42	68/Kalem		86	21/Enbiyâ		
43	69/Hâkka		87	34/Sebe'		
44	70/Meâric		88	35/Fâtır		
45	71/Nûh		89	38/Sâd		

EK 24: Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri⁵⁴¹

Mekkî Sûreler		Müstesnâ Ayetler	Bilgi Vermediği Sûreler		Medenî Sûreler	
1	6/En'am	91, 141	39	19/Meryem	85	2/Bakara
2	7/A'râf	163-167	40	20/Tâhâ	86	3/Âl-i İmran
3	10/Yûnus	94-96	41	21/Enbiyâ	87	4/Nisâ
4	11/Hûd	114	42	23/Mû'minûn	88	5/Mâide
5	12/Yûsuf		43	24/Nûr	89	8/Enfâl
6	14/İbrâhîm	28-29	44	27/Neml	90	9/Tevbe
7	15/Hicr	87	45	30/Rûm	91	47/Muhammed
8	16/Nahl	95-97	46	33/Ahzâb	92	48/Fetih
9	17/İsrâ	73-80	47	35/Fâtır	93	60/Mümtehhine
10	18/Kehf	28	48	37/Sâffât	94	61/Saf
11	25/Furkân	68-70	49	38/Sâd	95	98/Beyyine
12	26/Şuarâ	224-227	50	41/Fussilet	96	99/Zilzâl
13	28/Kasas	85	51	43/Zuhruf		
14	31/Lokmân	27-28 veya 4	52	44/Duhân		
15	32/Secde	16-18 veya 16-20	53	49/Hucurât		
16	34/Sebe'	6	54	51/Kamer		
17	36/Yâsîn	47	55	52/Tûr		
18	39/Zümer	23,53	56	59/Haşr		
19	40/Gafir	56-57	57	62/Cum'a		
20	42/Şûrâ	23-26	58	63/Münâfikûn	Tartışmalı Sûreler	
21	45/Câsiye	14	59	65/Talâk	97	1/Fâtîha
22	46/Ahkâf	10	60	66/Tahrîm	98	13/Ra'd
23	50/Kâf	38	61	67/Mülk	99	22/Hac
24	53/Necm	32	62	69/Hâkka	100	29/Ankebût
25	54/Kamer	44-46	63	70/Meâric	101	64/Teğâbûn
26	56/Vâkıa	82	64	72/Cin	102	55/Rahmân
27	68/Kalem	17-33	65	74/Müddessir	103	57/Hadîd
28	71/Nûh		66	75/Kiyâmet	104	58/Mücâdele
29	73/Müzemmil	10-11	67	78/Nebe'	105	76/İnsân
30	77/Mürselât	48	68	79/Nâziât	106	83/Mutaffîfin
31	80/Abese		69	81/Tekvîr	107	97/Kadr
32	82/İnfitâr		70	85/Burûc	108	100/Âdiyât
33	84/İnşikâk		71	86/Târik	109	106/Kureyş
34	91/Şems		72	87/A'lâ	110	107/Mâûn
35	94/İnşirâh		73	88/Gâşiye	111	109/Kâfirûn
36	96/Alak		74	89/Fecr	112	112/İhlâs
37	101/Kâria		75	90/Beled	113	113/Felak
38	103/Asr		76	92/Leyl	114	114/Nâs
			77	93/Duhâ		
			78	95/ Tîn		
			79	102/Tekâsür		
			80	104/Hümeze		
			81	105/Fîl		
			82	108/Kevser		
			83	110/Nasr		
			84	111/Tebbet		

⁵⁴¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-Uyûn**, Dârû'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

EK 25: İbn Atıyye ve el-Muharrarü'l-Vecîz Adlı Tefsiri⁵⁴²

Mekkî Sûreler		Müstesnâ Ayetler	Mekkî Sûreler		Medenî Sûreler	
1	1/Fâtiha		43	68/Kalem	81	2/Bakara
2	6/En'am	151, 91, 93, 114, 120	44	69/Hâkka	82	3/Âl-i İmran
3	7/A'râf	163, 172	45	70/Meâric	83	4/Nisâ
4	11/Hûd	12, 17 ve 114	46	71/Nûh	84	5/Mâide
5	12/Yûsuf		47	72/Cin	85	8/Enfâl
6	14/İbrâhîm	28, 29	48	73/Müzzemmil (20)	86	9/Tevbe
7	15/Hicr		49	74/Müddessir	87	13/Ra'd
8	16/Nahl	110, 126, 127	50	75/Kıyâmet	88	24/Nûr
9	17/İsrâ	73, 76, 80	51	77/Mürselât	89	33/Ahzâb
10	18/Kehf		52	78/Nebe'	90	47/Muhammed
11	19/Meryem	58 (?)	53	79/Nâziât	91	48/Fetih
12	20/Tâhâ		54	80/Abese	92	49/Hucurât
13	21/Enbiyâ		55	81/Tekvîr	93	57/Hadîd
14	25/Furkân		56	82/İnfîtâr	94	58/Mücâdele
15	26/Şuarâ	197	57	84/İnşikâk	95	59/Haşr
16	27/Neml		58	85/Burûc	96	60/Mümtehhine
17	28/Kasas		59	86/Târik	97	61/Saf
18	29/Ankebût		60	87/A'lâ	98	62/Cum'a
19	30/Rûm		61	88/Gâşiye	99	63/Münâfikûn
20	31/Lokmân		62	89/Fecr	100	65/Talâk
21	32/Secde	18-20	63	90/Beled	101	66/Tahrîm
22	34/Sebe'	6 (?)	64	91/Şems	102	98/Beyyine
23	35/Fâtır		65	92/Leyl	103	110/Nasr
24	36/Yâsîn		66	93/Duhâ		
25	37/Sâffât		67	94/İnşirâh	Tartışmalı Sûreler	
26	38/Sâd		68	96/Alak	104	10/Yûnus
27	39/Zümer	53-55 veya 53-75	69	101/Kâria	105	22/Hac
28	40/Gafir		70	102/Tekâsür	106	64/Teğâbûn
29	41/Fussilet		71	103/Asr	107	76/İnsân
30	42/Şûrâ	23, 24, 39-41	72	104/Hümeze	108	83/Mutaffîfîn
31	43/Zuhruf		73	105/Fil	109	97/Kadr
32	44/Duhân		74	106/Kureyş	110	99/Zilzâl
33	45/Câsiye		75	107/Mâûn	111	100/Âdiyât
34	46/Ahkâf	10, 35	76	108/Kevser	112	112/İhlâs
35	50/Kâf		77	109/Kâfirûn	113	113/Felak
36	51/Kamer		78	111/Tebbet	114	114/Nâs
37	52/Tûr		Bilgi Vermediği Sûreler			
38	53/Necm		79	23/Mû'minûn		
39	54/Kamer	45(?)	80	95/Tîn		
40	55/Rahmân					
41	56/Vâkıa					
42	67/Mülk					

⁵⁴² Kadı Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endülisî İbn Atıyye, **el-Muharrarü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**, 1. Baskı, Daru'l-Kütübî'l-İlmîyye, Lübnan, 2001.

EK 26: İbnü'l-Cevzî ve Zâdu'l-Mesîr Adlı Tefsiri⁵⁴³

Mekkî Sûreler		Müstesnâ Ayetler	Mekkî Sûreler		Medenî Sûreler	
1	1/Fâtiha		46	72/Cin	74	2/Bakara
2	6/En'am	21, 91, 114, 151-153	47	73/Müzzemmil	75	3/Âl-i İmran
3	7/A'râf	163-167 veya 163-172	48	74/Müddessir	76	5/Mâide
4	10/Yûnus	94-96 veya 58-59 veya 41	49	75/Kiyâmet	77	8/Enfâl
5	11/Hûd	114 veya 12, 17, 114	50	77/Mürselât(48)	78	9/Tevbe
6	12/Yûsuf		51	78/Nebe'	79	24/Nûr
7	14/İbrâhîm	28, 29	52	79/Nâziât	80	33/Ahzâb
8	15/Hicr		53	80/Abese	81	48/Fetih
9	16/Nahl	95-97 veya 126-128 veya 95-96, 124-126	54	81/Tekvîr	82	49/Hucurât
10	17/İsrâ	73-75 veya 60, 73-76, 80, 107	55	82/İnfîtâr	83	59/Haşr
11	18/Kehf	28 veya 1-8, 107-108	56	84/İnşikâk	84	60/Mümtehine
12	19/Meryem	58 veya 59-60	57	85/Burûc	85	62/Cum'a
13	20/Tâhâ		58	86/Târık	86	63/Münâfikûn
14	21/Enbiyâ		59	87/A'lâ	87	65/Talâk
15	23/Mû'minûn		60	88/Gâşiye	88	66/Tahrîm
16	25/Furkân	68-70	61	89/Fecr	89	110/Nasr
17	26/Şuarâ	224-227	62	90/Beled		
18	27/Neml		63	91/Şems		
19	28/Kasas	85 veya 52-55	64	92/Leyl		
20	30/Rûm		65	93/Duhâ	Tartışmalı Sureler	
21	31/Lokmân	27-28 veya 4	66	94/İnşirâh	90	13/Rad
22	32/Secde	18-20 veya 16-20	67	96/Alak	91	22/Hac
23	34/Sebe'	6	68	101/Kâria	92	29/Ankebût
24	35/Fâtır		69	102/Tekâsür	93	47/Muhammed
25	36/Yâsîn	45	70	104/Hümeze	94	55/Rahmân
26	37/Sâffât		71	105/Fil	95	56/Vâkıa
27	38/Sâd		72	111/Tebbet	96	57/Hadîd
28	39/Zümer	53 veya 53-55	Bilgi Vermediği Sûreler		97	58/Mücâdele
29	40/Mû'min	35-36	73	4/Nisâ	98	61/Saf
30	41/Fussilet				99	64/Teğâbûn
31	42/Şûrâ	23-24, 39, 41			100	76/İnsân
32	43/Zuhruf	45			101	83/Mutaffifîn
33	44/Duhân				102	95/ Tin
34	45/Câsiye	14			103	97/Kadr
35	46/Ahkâf	10			104	98/Beyyine
36	50/Kâf	38			105	99/Zilzâl
37	51/Kamer				106	100/Âdiyât
38	52/Tûr				107	103/Asr
39	53/Necm	32			108	106/Kureyş
40	54/Kamer	44-46			109	107/Mâûn
41	67/Mülk				110	108/Kevser
42	68/Kalem	17-33			111	109/Kâfirûn
43	69/Hâkka				112	112/İhlâs
44	70/Meâric				113	113/Felak
45	71/Nûh				114	114/Nâs

⁵⁴³ Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi el-Kureşî el-Bağdadî, **Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr**, 2. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1987.

EK 27: Kurtubî ve el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân Adlı Tefsiri⁵⁴⁴

Mekkî Sûreler		Müstesna Ayetler	Mekkî Sûreler		Medenî Sûreler	
1	1/Fâtiha		46	71/Nûh (32 veya 20)	80	2/Bakara
2	6/En'am	91, 141	47	72/Cin (48)	81	3/Âl-i İmran
3	7/A'râf	163-171	48	73/Müzzemmil	82	4/Nisâ
4	10/Yûnus	94-96 veya 104-105 veya 40	49	74/Müddessir	83	5/Mâide
5	11/Hûd	114	50	75/Kıyâmet	84	8/Enfâl
6	12/Yûsuf	14 (?)	51	77/Mürselât	85	9/Tevbe
7	15/Hicr		52	78/Nebe'	86	24/Nûr
8	16/Nahl		53	79/Nâziât	87	29/Ankebût
9	17/İsrâ	60, 76, 80	54	80/Abese	88	33/Ahzâb
10	18/Kehf		55	81/Tekvîr	89	47/Muhammed
11	19/Meryem		56	82/İnfitâr	90	48/Fetih
12	20/Tâhâ		57	84/İnşikâk	91	49/Hucurât
13	21/Enbiyâ		58	85/Burûc	92	57/Hadîd
14	22/Hac	19-21	59	86/Târik	93	58/Mücâdele
15	23/Mü'minûn		60	87/A'lâ	94	59/Haşr
16	25/Furkân	68-70	61	88/Gâşiye	95	60/Mümtehine
17	26/Şuarâ	224-227	62	89/Fecr	96	61/Saf
18	27/Neml		63	90/Beled	97	62/Cum'a
19	28/Kasas	85	64	91/Şems	98	63/Münâfikûn
20	30/Rûm		65	92/Leyl	99	64/Teğâbûn
21	31/Lokmân	27-28 veya 27-29	66	93/Duhâ	100	65/Talâk
22	32/Secde	18-20 veya 16-20	67	94/İnşirâh	101	66/Tahrîm
23	34/Sebe'	6	68	95/Tîn	102	97/Kadr
24	35/Fâtır		69	96/Alak	103	110/Nasr
25	36/Yâsîn		70	101/Kâria	Tartışmalı Sûreler	
26	37/Sâffât		71	102/Tekâsür	104	13/Rad
27	38/Sâd		72	103/Asr	105	14/İbrâhîm
28	39/Zümer	23, 53	73	104/Hümeze	106	55/Rahmân
29	40/Mü'min	35-36	74	105/Fil	107	76/İnsân
30	41/Fussilet		75	106/Kureyş	108	83/Mutaffifîn
31	42/Şûrâ	23-26	76	111/Tebbet	109	98/Beyyine
32	43/Zuhruf	45	77	112/İhlâs	110	99/Zilzâl
33	44/Duhân	15	78	113/Felak	111	100/Âdiyât
34	45/Câsiye	14	79	114/Nâs	112	107/Mâûn
35	46/Ahkâf				113	108/Kevser
36	50/Kâf	38			114	109/Kâfirûn
37	51/Kamer					
38	52/Tûr					
39	53/Necm	32				
40	54/Kamer	44-46				
41	56/Vâkıa	82 veya 39-40, 81-82				
42	67/Mülk					
43	68/Kalem	17-33 ve 48-50				
44	69/Hâkka					
45	70/Meâric					

⁵⁴⁴ Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, **el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyinu lema Tedammenehu mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1427/2006.

EK 28: İbn Cüzey ve et-Teshîl li Ulûmî't-Tenzîl Adlı Tefsiri⁵⁴⁵

Mekkî Sûreler		Mekkî Sûreler		Medenî Sûreler	
1	1/Fâtîha	47	73/Müzzemmil	80	2/Bakara
2	6/En'am	48	74/Müddessir	81	3/Âl-i İmran
3	7/A'râf	49	75/Kıyâmet	82	4/Nisâ
4	11/Hûd	50	77/Mürselât	83	5/Mâide
5	12/Yûsuf	51	78/Nebe'	84	8/Enfâl
6	14/İbrâhîm	52	79/Nâziât	85	9/Tevbe
7	15/Hicr	53	80/Abese	86	24/Nûr
8	17/İsrâ	54	81/Tekvîr	87	33/Ahzâb
9	18/Kehf	55	82/İnfîtâr	88	47/Muhammed
10	19/Meryem	56	84/İnşikâk	89	48/Fetih
11	20/Tâhâ	57	85/Burûc	90	49/Hucurât
12	21/Enbiyâ	58	86/Târik	91	57/Hadîd
13	25/Furkân	59	87/A'lâ	92	58/Mücâdele
14	26/Şuarâ	60	88/Gâşiye	93	59/Haşr
15	27/Neml	61	89/Fecr	94	60/Mümtehine
16	28/Kasas	62	90/Beled	95	61/Saf
17	29/Ankebût	63	91/Şems	96	62/Cum'a
18	30/Rûm	64	92/Leyl	97	63/Münâfikûn
19	31/Lokmân	65	93/Duhâ	98	65/Talâk
20	32/Secde	66	94/İnşirâh	99	66/Tahrîm
21	34/Sebe'	67	96/Alak	100	98/Beyyine
22	35/Fâtır	68	101/Kâria	101	110/Nasr
23	36/Yâsîn	69	102/Tekâsür		
24	37/Sâffât	70	103/Asr		
25	38/Sâd	71	104/Hümeze	Tartışmalı Sûreler	
26	39/Zümer	72	105/Fîl	102	10/Yûnus
27	40/Gafir	73	106/Kureyş	103	13/Ra'd
28	41/Fussilet	74	107/Mâûn	104	16/Nahl
29	42/Şûrâ	75	108/Kevser	105	22/Hac
30	43/Zuhruf	76	109/Kâfirûn	106	64/Teğâbûn
31	44/Duhân	77	111/Tebbet	107	76/İnsân
32	45/Câsiye	78	23/Mü'minûn	108	83/Mutaffifîn
33	46/Ahkâf	79	95/Tîn	109	97/Kadr
34	50/Kâf			110	99/Zilzâl
35	51/Kamer			111	100/Âdiyât
36	52/Tûr			112	112/İhlâs
37	53/Necm			113	113/Felak
38	54/Kamer			114	114/Nâs
39	55/Rahmân				
40	56/Vâkıa				
41	67/Mülk				
42	68/Kalem				
43	69/Hâkka				
44	70/Meâric				
45	71/Nûh				
46	72/Cin				

⁵⁴⁵ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbn Cüzey el-Kelbî el-Gırnâtî, **et-Teshîl li Ulûmî't-Tenzîl**, el-Muntada el-İslâmî, 2012.

EK 29: İbn Kesir ve Tefsiru'l-Kur'ân'il-Azîm Adlı Eseri⁵⁴⁶

Mekkî Sûreler		Mekkî Sûreler		Medenî Sûreler	
1	1/Fâtîha	47	68/Kalem	88	2/Bakara
2	6/En'am	48	69/Hâkka	89	3/Âl-i İmran
3	7/A'râf	49	70/Meâric	90	4/Nisâ
4	10/Yûnus	50	71/Nûh	91	5/Mâide
5	11/Hûd	51	72/Cin	92	8/Enfâl
6	12/Yûsuf	52	73/Müzzemmil	93	9/Tevbe
7	13/Ra'd	53	74/Müddessir	94	24/Nûr
8	14/İbrâhîm	54	75/Kiyâmet	95	33/Ahzâb
9	15/Hicr	55	76/İnsân	96	47/Muhammed
10	16/Nahl	56	77/Mürselât	97	48/Fetih
11	17/İsrâ	57	78/Nebe'	98	49/Hucurât
12	18/Kehf	58	79/Nâziât	99	57/Hadîd
13	19/Meryem	59	80/Abese	100	58/Mücâdele
14	20/Tâhâ	60	81/Tekvîr	101	59/Haşr
15	21/Enbiyâ	61	82/İnfîtâr	102	60/Mümtebine
16	22/Hac	62	84/İnşikâk	103	61/Saf
17	23/Mü'minûn	63	85/Burûc	104	62/Cum'a
18	25/Furkân	64	86/Târık	105	63/Münâfikûn
19	26/Şuarâ	65	87/A'lâ	106	64/Teğâbûn
20	27/Neml	66	88/Gâşiye	107	65/Talâk
21	28/Kasas	67	89/Fecr	108	66/Tahrîm
22	29/Ankebût	68	90/Beled	109	83/Mutaffifîn
23	30/Rûm	69	91/Şems	110	98/Beyyine
24	31/Lokmân	70	92/Leyl	111	108/Kevser
25	32/Secde	71	93/Duhâ	112	110/Nasr
26	34/Sebe'	72	94/İnşirâh	113	113/Felak
27	35/Fâtır	73	95/Tîn	114	114/Nâs
28	36/Yâsîn	74	96/Alak		
29	37/Sâffât	75	97/Kadr		
30	38/Sâd	76	99/Zilzâl		
31	39/Zümer	77	100/Âdiyât		
32	40/Mü'min	78	101/Kâria		
33	41/Fussilet	79	102/Tekâsür		
34	42/Şûrâ	80	103/Asr		
35	43/Zuhruf	81	104/Hümeze		
36	44/Duhân	82	105/Fil		
37	45/Câsiye	83	106/Kureyş		
38	46/Ahkâf	84	107/Mâûn		
39	50/Kâf	85	109/Kâfirûn		
40	51/Kamer	86	111/Tebbet		
41	52/Tûr	87	112/İhlâs		
42	53/Necm				
43	54/Kamer				
44	55/Rahmân				
45	56/Vâkıa				
46	67/Mülk				

⁵⁴⁶ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureşî ed-Dimeşkî, **Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim**, 2. Baskı, Dâru Tayyibe, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye, 1999.

EK 30: Nîsâbü'rî ve Garâibu'l-Kur'ân Adlı Tefsiri⁵⁴⁷

Mekkî Sûreler		Müstesnâ Ayetler	Mekkî Sûreler		Medenî Sûreler	
1	1/Fâtîha		47	64/Teğâbün (14)	94	2/Bakara
2	6/En'am	151-153	48	65/Talâk	95	3/Âl-i İmran
3	7/A'râf	163-167	49	67/Mülk	96	4/Nisâ
4	10/Yûnus	94-96	50	68/Kalem	97	5/Mâide
5	11/Hûd	114	51	69/Hâkka	98	8/Enfâl
6	12/Yûsuf	(veya Hicret esnasında)	52	70/Meâric	99	9/Tevbe
7	13/Ra'd	30	53	71/Nûh	100	24/Nûr
8	14/İbrâhîm	28	54	72/Cin	101	33/Ahzâb
9	15/Hicr		55	73/Müzzemmil (20)	102	47/Muhammed
10	16/Nahl	126-128	56	74/Müddessir	103	48/Fetih
11	17/İsrâ	73	57	75/Kiyâmet	104	49/Hucurât
12	18/Kehf	28	58	76/İnsân	105	57/Hadîd
13	19/Meryem		59	77/Mürselât	106	58/Mücâdele
14	20/Tâhâ		60	78/Nebe'	107	59/Haşr
15	21/Enbiyâ		61	79/Nâziât	108	60/Mümtehine
16	22/Hac	19	62	80/Abese	109	61/Saf
17	23/Mü'minûn		63	81/Tekvîr	110	63/Münâfikûn
18	25/Furkân	45	64	82/İnfitâr	111	66/Tahrîm
19	26/Şuarâ	224-227	65	83/Mutaffifîn	112	98/Beyyine
20	27/Neml		66	84/İnşikâk	113	100/Âdiyât
21	28/Kasas	85	67	85/Burûc	114	110/Nasr
22	29/Ankebût		68	86/Târık		
23	30/Rûm		69	87/A'lâ		
24	31/Lokmân	27-29	70	88/Gâşiye		
25	32/Secde	18-20	71	89/Fecr		
26	34/Sebe'		72	90/Beled		
27	35/Fâtır		73	91/Şems		
28	36/Yâsîn	47	74	92/Leyl		
29	37/Sâffât		75	93/Duhâ		
30	38/Sâd		76	94/İnşirâh		
31	39/Zümer	53-55	77	95/ Tîn		
32	40/Mü'min	56	78	96/Alak		
33	41/Fussilet		79	97/Kadr		
34	42/Şûrâ	23-26	80	99/Zilzâl		
35	43/Zuhruf		81	101/Kâria		
36	44/Duhân		82	102/Tekâsür		
37	45/Câsiye		83	103/Asr		
38	46/Ahkâf	4	84	104/Hümeze		
39	50/Kâf		85	105/Fil		
40	51/Kamer		86	106/Kureyş		
41	52/Tûr		87	107/Mâûn		
42	53/Necm		88	108/Kevser		
43	54/Kamer		89	109/Kâfirûn		
44	55/Rahmân	29	90	111/Tebbet		
45	56/Vâkıa	82	91	112/İhlâs		
46	62/Cum'a		92	113/Felak		
			93	114/Nâs		

⁵⁴⁷ Nizamuddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nîsâbü'rî, **Garâibu'l-Kur'ân ve Regâibu'l-Furkân**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996.

EK 31: Muhammed İzzet Derveze, Molla Huveys ed-Deyrezûrî, Habenneke el-Meydânî ve Hakkı Yılmaz'ın kullandığı Hattat Kadırgalı Mushafı'nın Nüzûl Tertibi⁵⁴⁸

Mekkî Sûreler						Medenî Sûreler	
1	96/Alak	39	7/A'râf	77	67/Mülk	87	2/Bakara
2	68/Kalem	40	72/Cin	78	69/Hâkka	88	8/Enfâl
3	73/Müzzemmil	41	36/Yâsîn	79	70/Meâric	89	3/Âli İmran
4	74/Müddessir ⁵⁴⁹	42	25/Furkân	80	78/Nebe	90	33/Ahzâb
5	1/Fâtiha	43	35/Fâtır	81	79/Nâziât	91	60/Mümteherine
6	111/Mesed	44	19/Meryem	82	82/İnfîtâr	92	4/Nisâ
7	81/Tekvîr	45	20/Tâhâ	83	84/İnşikâk	93	99/Zelzele
8	87/A'lâ	46	56/Vâkıa	84	30/Rûm	94	57/Hadîd
9	92/Leyl	47	26/Şuarâ	85	29/Ankebût	95	47/Muhammed
10	89/Fecr	48	27/Neml	86	83/Mutaffifun	96	13/Ra'd
11	93/Duhâ	49	28/Kasas			97	55/Rahmân
12	94/Şerh	50	17/İsrâ			98	76/İnsân
13	103/Asr	51	10/Yûnus			99	65/Talâk
14	100/Âdiyât	52	11/Hûd			100	98/Beyyine
15	108/Kevser	53	12/Yûsuf			101	59/Haşr
16	102/Tekâsür	54	15/Hicr			102	24/Nûr
17	107/Mâûn	55	6/En'am			103	22/Hac
18	109/Kâfirûn	56	37/Sâffât			104	63/Münâfikûn
19	105/Fil	57	31/Lokmân			105	58/Mücâdele
20	113/Felak	58	34/Sebe'			106	59/Hucurât
21	114/Nâs	59	39/Zümer			107	66/Tahrîm
22	112/İhlâs	60	40/Gafir			108	64/Teğâbûn
23	53/Necm	61	41/Fussilet			109	61/Saf
24	80/Abese	62	42/Şûrâ			110	62/Cum'a
25	97/Kadr	63	43/Zuhruf			111	48/Fetih
26	91/Şems	64	44/Duhân			112	5/Mâide
27	85/Burûc	65	45/Câsiye			113	9/Tevbe
28	95/Tin	66	46/Ahkâf			114	110/Nasr
29	106/Kureyş	67	51/Zâriyât				
30	101/Kâria	68	88/Gâşiye				
31	75/Kıyâmet	69	18/Kehf				
32	104/Hümeze	70	16/Nahl				
33	77/Mürselât	71	71/Nûh				
34	50/Kâf	72	14/İbrâhîm				
35	90/Beled	73	21/Enbiyâ				
36	86/Târık	74	23/Mü'minûn				
37	54/Kamer	75	32/Secde				

⁵⁴⁸ İzzet Derveze, **et-Tefsiru'l-Hadis Tertibu's-Süveri Hasebe'n-Nüzûl**, 3. Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1421/2000; Abdülkadir Molla Huveys ed-Deyrezûrî, **Beyânu'l-Meânî**, Matbaatu't-Terakkî, Dimeşk, 1382/1962; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, **Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür**, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 2000, Hakkı Yılmaz, **Nüzûl Sırasına Göre Tebyînu'l-Kur'ân İste Kur'ân**, İşaret Yayınları, İstanbul 2007-2011.

⁵⁴⁹ Meydânî yalnızca 2 ve 4. sıraya yerleştirdiği sûrelerle bu tertipten ayrılmaktadır. Hattat Kadroğlu tertibinde Alak, Kalem, Müzzemmil, Müddessir, Fâtiha şeklinde olan sûre sıralamasını; Alak, Müddessir, Müzzemmil, Kalem, Fâtiha şeklinde yapar.

EK 32: Muhammed Âbid el-Câbirî'nin Nüzûl Tertibi⁵⁵⁰

Mekkî Sûreler								Medenî Sûreler	
1. Aşama		2. Aşama		4. Aşama		6. Aşama		Tek Dönem	
1	96/Alak	28	101/Kâria	53	15/Hicr	66	71/Nûh	91	2/Bakara
2	74/Müddessir	29	99/Zilzâl	54	6/En'am	67	51/Zâriyât	92	97/Kadr
3	111/Mesed	30	75/Kıyâmet	55	37/Sâffât	68	88/Gâşiye	93	8/Enfâl
4	81/Tekvîr	31	104/Hümeze	56	31/Lokmân	69	76/İnsân	94	3/Âli İmran
5	87/A'lâ	32	77/Mürselât	57	34/Sebe'	70	18/Kehf	95	33/Ahzâb
6	92/Leyl	33	50/Kâf	5. Aşama		71	16/Nahl	96	60/Mümtehine
7	89/Fecr	34	90/Beled	58	39/Zümer	72	14/İbrâhîm	97	4/Nisâ
8	93/Duhâ	34	96/Alak devamı	59	40/Gafir	73	21/Enbiyâ	98	57/Hadîd
9	94/İnşirâh	34	74/Müddessir devamı	60	41/Fussilet	74	23/Mü'minûn	99	47/Muhammed
10	103/Asr	35	68/Kalem	61	42/Şûrâ	75	32/Secde	100	65/Talâk
11	100/Âdiyât	36	86/Târık	62	43/Zuhruf	76	52/Tûr	101	98/Beyyine
12	108/Kevser	37	54/Kamer	63	44/Duhân	77	67/Mülk	102	59/Haşr
13	102/Tekâsür	3. Aşama		64	45/Câsiye	78	69/Hâkka	103	24/Nûr
14	107/Mâûn	38	38/Sâd	65	46/Ahkâf	79	70/Meâric	104	63/Münâfikûn
15	109/Kâfirûn	39	7/A'râf			80	78/Nebe'	105	58/Mücâdele
16	105/Fîl	40	72/Cin			81	79/Nâziât	106	49/Hucurât
17	113/Felak	41	36/Yâsîn			82	82/İnfîtâr	107	66/Tahrîm
18	114/Nâs	42	25/Furkân			83	84/İnşikâk	108	64/Teğâbûn
19	112/İhlâs	43	35/Fâtır			84	73/Müzzemmil	109	61/Saf
20	1/Fâtiha	44	19/Meryem			85	13/Ra'd	110	62/Cum'a
21	55/Rahmân	45	20/Tâhâ			86	17/İsrâ	111	48/Fetih
22	53/Necm	46	56/Vâkıa			87	30/Rûm	112	5/Mâide
23	80/Abese	47	26/Şuarâ			88	29/Ankebût	113	9/Tevbe
24	91/Şems	48	27/Neml			89	83/Mutaffifîn	114	110/Nasr
25	85/Burûc	49	28/Kasas			90	22/Hac		
26	95/Tîn	50	10/Yûnus						
27	106/Kureyş	51	11/Hûd						
		52	12/Yûsuf						

⁵⁵⁰ Muhammed Abid el-Câbirî, **Fehmu'l-Kur'ân Nüzûl Sırasına Göre Tefsir**, çev. Muhammed Coşkun, Mana Yayınları, İstanbul, 2014.

EK 33: Zeki Duman'ın Nüzûl Tertibi⁵⁵¹

Mekkî Sûreler									Medenî Sûreler		
1	96/Alak	1-3	39	38/Sâd	5	77	52/Tûr	1-4	92	2/Bakara	1+
2	74/Müddessir	1-2	40	7/A'râf	9-10	78	67/Mülk	7	93	8/Enfâl	2
3	73/Müzzemmil	4	41	36/Yâsîn	5	79	69/Hâkka	3-4	94	3/Âl-i İmran	3
4	68/Kalem	3-4	42	72/Cin	6	80	70/Me'aric	3-4	95	62/Cum'a	2
5	1/Fâtîha	1	43	25/Furkân	6/7	81	71/Nebe'	6	96	60/Mümtehine	6
6	111/Mesed	3	44	35/Fâtır	6/7	82	79/Nazî'at	6	97	4/Nisâ	4-10
7	81/Tekvîr	1	45	19/Meryem	4-7	83	82/İnfitâr	1-2	98	59/Haşr	4
8	87/A'lâ	1	46	20/Tâhâ	4-7	84	84/İnşikâk	2	99	33/Ahzâb	5-7
9	92/Leyl	2	47	56/Vâkıa	3	85	30/Rûm	6-9	100	98/Beyyine	1
10	89/Fecr	2	48	26/Şu'ara	3-5	86	29/Ankebût	10	101	49/Hucurât	7
11	93/Duhâ	2	49	27/Neml	8	87	83/Mutaffifîn	13	102	24/Nûr	5-6
12	94/İnşirâh	2	50	28/Kasas	7-12	88	13/Ra'd	12	103	63/Münâfikûn	5
13	103/Asr	2	51	17/İsrâ	8-9, 11	89	55/Rahmân	3+	104	47/Muhammed	1
14	100/Âdiyât	3	52	10/Yûnus	11	90	76/İnsân	12/13	105	57/Hadîd	8
15	108/Kevser	2/3	53	11/Hûd	9	91	22/Hac	10+	106	58/Mücâdele	9
16	102/Tekâsür	1	54	12/Yûsuf	9				107	65/Talâk	7-10
17	107/Ma'un	2	55	15/Hicr	4-5				108	66/Tahrîm	10
18	109/Kâfirûn	1	56	6/En'am	10				109	64/Teğabun	6/7
19	105/Fîl	3	57	37/Sâffât	3				110	61/Saf	2
20	113/Felak	3	58	31/Lokmân	6-12				111	48/Feth	6
21	114/Nâs	3	59	34/Sebe'	4-11				112	5/Mâide	7-10
22	112/İhlâs	1	60	39/Zümer	1-4, 8				113	9/Tevbe	8-10
23	53/Necm	2-3	61	40/Mü'min	8-12				114	110/Nasr	10
24	80/Abese	2	62	41/Fussilet	5-9						
25	97/Kadr	4	63	42/Şûrâ	13						
26	91/Şems	1	64	43/Zuhruf	5-6						
27	85/Burûc	1	65	44/Duhân	3-4						
28	95/Tîn	3	66	45/Câsiye	8						
29	106/Kureyş	2	67	46/Ahkâf	2-8						

⁵⁵¹ Zeki Duman, **Beyanu'l-Hak** (Kur'an-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tespiti), Fecr Yayınevi, Ankara, 2006. Tabloda sûrelerden sonra yer alan rakamlar Mekkî sûreler için bi'setin; Medenî sûreler için hicretin kaçınıcı yılında veya hangi yıllar arasında o sûrenin nâzil olduğuna dair Zeki Duman'ın verdiği bilgilerdir.

30	101/Kari'a	3	68	51/Zâriyât	1-4
31	75/Kıyâmet	3	69	88/Gâşiye	1-3
32	99/Zilzâl	3	70	18/Kehf	12
33	104/Hümeze	2	71	16/Nahl	7+
34	77/Mürselât	2	72	71/Nûh	4
35	50/Kâf	5	73	14/İbrâhîm	9-13
36	90/Beled	9-10	74	21/Enbiyâ	6
37	86/Târık	1-3	75	23/Mü'minûn	3-5
38	54/Kamer	4	76	32/Secde	12